

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΩΣ ΕΘΝΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ:
ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1821-1831)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΑΡΙΟΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, Πρύτανης Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Ευαγγελία Λούβη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ιωάννης Κόκκωνας, Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου

Copyright © Νίκος Πατεράκης, 2015

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ABSTRACT	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	11
Εισαγωγή στην έννοια του θεσμού της εκπαίδευσης.	11
1.1.Γενικά στοιχεία για τον θεσμό της εκπαίδευσης και η κοινωνική διάσταση της παιδείας.	11
1.2. Η ανάδυση του θεσμού της εκπαίδευσης κατά τη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος.	12
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	14
Η προεπαναστατική περίοδος.	14
2.1. Η εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.	14
2.2. Η οργάνωση της εκπαίδευσης και ο ρόλος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.	20
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	24
Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο.	24
3.1. Η καθιέρωση του Υπουργείου Παιδείας και οι πρώτοι Υπουργοί.	24
3.2. Η νέα εκπαιδευτική πολιτική και τα σχέδια των επιτροπών.	27
3.3. Η δραστηριότητα των εκπαιδευτικών εταιρειών.	30
3.4. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος.	33
3.5. Οι οικονομικοί πόροι των σχολείων.	38
3.6. Η εκπαιδευτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια.	41
3.7. Τα κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του Ιωάννη Καποδίστρια.	46
3.8. Στοιχεία νεωτερικότητας.	50
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	54
Η γεωγραφική διασπορά των πρωτοβάθμιων σχολείων και η κινητικότητα των δασκάλων κατά την περίοδο 1821-1831.	54
4.1. Πελοπόννησος.	54
4.1.1. Αργολίς.	56
4.1.2. Αχαΐα.	61
4.1.3. Ήλις.	63
4.1.4. Άνω Μεσσηνία.	63
4.1.5. Κάτω Μεσσηνία.	65

4.1.6. Λακωνία.	66
4.1.7. Αρκαδία.	72
4.2. Στερεά Ελλάδα.	75
4.3. Νησιά Αιγαίου.	84
4.3.1. Κυκλάδες.	84
4.3.2. Σποράδες.	91
4.3.3. Αργοσαρωνικός.	92
ΣΥΝΟΨΗ	95
Διαπιστώσεις – Συμπεράσματα.	95
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	100
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	103
Πίνακες σχολείων περιόδου 1821-1831 ανά περιοχή.	103
Χάρτες.	114

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι το αποτέλεσμα μιας επίπονης προσπάθειας που τελεσφόρησε, καθώς υπήρξε έργο δημιουργικής συνεργασίας με ανθρώπους οι οποίοι λειτούργησαν ως εμπνευστές, καθοδηγητές και υποστηρικτές της.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου και επιβλέπουσα της εργασίας κυρία Χριστίνα Κουλούρη για την καταλυτική συνεισφορά της. Με τη διδασκαλία της με βοήθησε να ανακαλύψω τη βαθύτερη ουσία και αξία της επιστήμης της Ιστορίας. Παράλληλα υπήρξε καθοριστικός ο ρόλος της στην επιλογή του θέματος της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας. Κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της υπήρξε πάντα διαθέσιμη και υποστηρικτική, ενώ οι οδηγίες της, οι συμβουλές της και το επιστημονικό της κύρος δημιούργησαν ένα πλαίσιο ασφάλειας και ουσιαστικής συνεργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον κύριο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για τη βοήθεια και την υποστήριξή του. Οι γνώσεις του σε θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της εκπαίδευσης, αλλά και η γενναιοδωρία του να μου παρέχει απρόσκοπτη πρόσβαση στην προσωπική του βιβλιοθήκη με σπάνιο υλικό ήταν σπουδαία βοήθεια για την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης εργασίας, σε μια πολύ δύσκολη εποχή κλειστών βιβλιοθηκών λόγω των μέτρων προστασίας για την πανδημία.

Θερμά ευχαριστώ θα ήθελα να απευθύνω και σε όλους τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος, οι οποίοι με τον επαγγελματισμό τους και την επιστημονική τους κατάρτιση με βοήθησαν να γνωρίσω τον κόσμο της ιστορικής έρευνας. Ακόμα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη συνάδελφο και καλή φίλη Έφη Παυλογεωργάτου, η οποία υπήρξε ο άνθρωπος που με παρακίνησε να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα και με τις συμβουλές της με βοήθησε να το ολοκληρώσω, καθώς ήταν πάντα διαθέσιμη να μου προσφέρει τη βοήθεια της.

Τέλος θέλω να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τις δύο μου κόρες, Αγγελική και Ευφροσύνη, για την κατανόηση που έδειξαν όλο αυτό το διάστημα. Κυρίως όμως χρωστάω ένα μεγάλο ευχαριστώ στη σύζυγό μου, Μαρίνα, χωρίς την υποστήριξη και τη συμπαράσταση της οποίας δεν θα είχα ολοκληρώσει αυτόν τον κύκλο σπουδών.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στις περιοχές που αποτέλεσαν το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και της διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια (1821-1831). Η συγκεκριμένη εργασία καταπιάνεται με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση με στόχο να μελετηθεί ο τρόπος διαμόρφωσης της εκπαίδευσης ως εθνοκρατικού θεσμού κατά τη μετάβαση από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος, αλλά και να παρουσιαστεί το εύρος του σχολικού δικτύου της συγκεκριμένης περιόδου.

Η έρευνα έδειξε ότι οι Έλληνες από την πρώτη στιγμή της Επανάστασης ενδιαφέρθηκαν για τα εκπαιδευτικά ζητήματα και μέσα από συλλογικές ενέργειες προσπάθησαν να διαμορφώσουν ένα εκπαιδευτικό σύστημα. Η προσπάθεια αυτή έγινε πιο έντονη κατά τη διακυβέρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς εμφανίστηκαν μια σειρά από νεωτερικά στοιχεία που επιδρούν καταλυτικά στη διαμόρφωση του θεσμού της εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό η έρευνα αναδεικνύει ένα πυκνό σχολικό δίκτυο, που επιβεβαιώνει την άποψη ότι η αρχή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι η έναρξη της Επανάστασης.

Κατά τη διάρκεια λοιπόν της Επανάστασης του 1821 εντοπίζονται τα οργανωτικά θεμέλια της εκπαίδευσης και αναπτύσσονται οι βασικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες που θα συμβάλουν στην πορεία και στην εξέλιξη της ελληνικής εκπαίδευσης στα πρώτα χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους.

Λέξεις-κλειδιά: ιστορία της εκπαίδευσης, σχολικό δίκτυο, Ελληνική Επανάσταση, καποδιστριακή περίοδος, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλληλοδιδασκτική μέθοδος, νεωτερικότητα, θεσμός της εκπαίδευσης

ABSTRACT

The particular dissertation aims at studying the educational activity in the areas that constituted the first independent Greek state during the Revolution and the governance of Ioannis Kapodistrias (1821-1831). The specific study focuses on primary education in order to study how education is shaped as an ethnocratic institution during the transition from empire to nation-state, but also to present the range of the school network of this period.

The research revealed that Greeks from the first moment of the Revolution were interested in educational issues and through collective actions tried to form an educational system. This effort became more intense during the governance of Ioannis Kapodistrias, as a number of modern elements appeared that had a determining effect on the formulation of the institution of education. In this context, the research highlights a dense school network that confirms the thesis that the beginning of the Greek educational system is the beginning of the Revolution.

Consequently, during the Revolution of 1821 the organizational foundations of education were identified and the basic educational activities were developed that would contribute to the development and progression of Greek education in the early years of the Greek state.

Keywords: history of education, school network, Greek Revolution, Kapodistrian period, primary education, peer tutoring training module, modernity, institution of education

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει την προσπάθεια που συντελείται κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και της καποδιστριακής περιόδου σχετικά με τη διαμόρφωση της εκπαίδευσης ως εθνοκρατικού θεσμού. Η έρευνα εστιάζει στον χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και κυρίως στα κοινά και αλληλοδιδασκτικά σχολεία, στα οποία και επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον της εκάστοτε κυβέρνησης της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Η έρευνα βασίζεται στη μελέτη και αποδελτίωση πρωτογενών πηγών της επαναστατικής περιόδου και στη βιβλιογραφική επισκόπηση σε θέματα που αφορούν στην ιστορία της εκπαίδευσης.

Ως εμπειρικό υλικό για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς πηγές της εποχής, όπως αυτές έχουν συγκεντρωθεί στο τρίτομο έργο του Απ. Δασκαλάκη *Κείμενα - πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, Σειρά Τρίτη: τα περί παιδείας* και στο δίτομο έργο του Δαυίδ Αντωνίου *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωμένα κείμενα*. Παράλληλα μελετήθηκαν και τα βιογραφικά σημειώματα εκατοσίων μαθητών του Κεντρικού σχολείου της Αίγινας, όπως τα παραθέτει ο Γιάννης Κόκκωνας στο έργο του *Οι μαθητές του Κεντρικού σχολείου (1830-1834)*.

Υλικό αντλήθηκε και από τη σχετική βιβλιογραφία της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Σε γενικές γραμμές αντλήθηκε υλικό τόσο από την παραδοσιακή ιστοριογραφία όσο και από νεότερες μελέτες που εμφανίζονται μετά τη δεκαετία του 1970 και εγκαινιάζουν μια νέα οπτική σε θέματα της ιστορίας της εκπαίδευσης. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία χαρακτηρίζεται κυρίως από γραφικότητα,¹ όμως υπάρχουν και αξιόλογες μελέτες που βασίζονται σε αρχειακή έρευνα, όπως το έργο του Απ. Δασκαλάκη. Στην κατηγορία της παραδοσιακής ιστοριογραφίας ανήκουν και έργα γενικής ιστορίας της εκπαίδευσης, όπως του Θ. Χατζηστεφανίδη *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, αλλά και τοπικές ιστορίες που καταπιάνονται με την οργάνωση και την εξάπλωση της εκπαίδευσης, αναδεικνύοντας τον ζήλο για την εκπαίδευση από τις κυβερνήσεις και τις τοπικές αρχές. Σε αυτές τις τοπικές ιστορίες ανήκει η μελέτη της Ελένης Μπελιά *Η εκπαίδευση εις την Λακωνία και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον*

¹ Κουλούρη Χριστίνα, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002)», *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, πρακτικά, τ. Α', σ. 497, Ανάτυπο, Αθήνα 2002.

(1828-1832). Οι τοπικές ιστορίες αυτής της κατηγορίας συνδυάζουν τον θετικισμό με τον εθνοκεντρισμό.² Τομή στην ιστοριογραφία της εκπαίδευσης αποτελεί το έργο του Α. Δημαρά «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε» καθώς συνδυάζει την τεκμηρίωση με μία συνολική ερμηνευτική προσέγγιση και χρησιμοποιεί πηγές από πολλές κατηγορίες, που μέχρι τότε δεν είχαν μελετηθεί. Άλλο έργο της νέας προσέγγισης ανήκει στον Ιωσήφ Σολομών με τίτλο *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, στο οποίο το σχολείο παρουσιάζεται ως χώρος ιδεολογικής εγχάραξης, αλλά και ως χώρος άσκησης εξουσίας. Συγκεκριμένα διατυπώνει την άποψη ότι η σχολική τάξη καθυποτάσσει την παιδική ηλικία.³ Μία άλλη τάση που εκφράζεται στη νεότερη βιβλιογραφία της ιστορίας της εκπαίδευσης είναι η μελέτη της εκπαίδευσης ως ένα μέσο ομογενοποίησης του πληθυσμού, που ενισχύει την έννοια της εθνικής ταυτότητας και ισχυροποιεί το εθνικό κράτος.⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι το έργο της Μαρίας Αδάμου *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση 1950-1976*, στο οποίο πραγματοποιεί μια ιστορική αναδρομή κατά την οποία επισημαίνει ότι η εκπαιδευτική πολιτική αλλάζει από τη στιγμή που η εκπαίδευση αναδεικνύεται σε θεσμό του εθνικού κράτους, αποδεικνύοντας ουσιαστικά ότι η εκπαίδευση επηρεάζεται από τις συνθήκες (πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές) μέσα στις οποίες αναπτύσσεται.

Η Ελληνική Επανάσταση είναι ένα ιστορικό γεγονός που έχει μελετηθεί κυρίως ως προς τις στρατιωτικές, πολιτικές-διπλωματικές και οικονομικές του διαστάσεις. Οι κοινωνικές διαστάσεις της επανάστασης ωστόσο προσφέρουν ένα ευρύ φάσμα μελέτης, στο πλαίσιο του οποίου τοποθετούνται και οι έρευνες για τα εκπαιδευτικά ζητήματα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1821-1831. Την εποχή αυτή παρουσιάζεται μέσα στα κείμενα της Επανάστασης ένα έκδηλο ενδιαφέρον για την Παιδεία, ενώ η ανάληψη της εξουσίας από τον Ι. Καποδίστρια σηματοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου με έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα, στην οποία εντοπίζονται μια σειρά από νεωτερικά στοιχεία που καθορίζουν τη λειτουργία της εκπαίδευσης, αλλά και διαμορφώνουν τις παιδαγωγικές αντιλήψεις της συγκεκριμένης περιόδου.

² Στο ίδιο, σ. 498.

³ Στο ίδιο, σ. 505.

⁴ Στο ίδιο, σ. 505.

Με αυτήν την υπόθεση εργασίας σκοπός της έρευνας είναι να μελετήσει τις επιδράσεις που δέχεται η εκπαίδευση τόσο κατά τη μετάβαση από μια αυτοκρατορία σε ένα έθνος-κράτος όσο και κατά την περίοδο μετάβασης στη νεωτερικότητα. Η επιλογή των χρονικών ορίων της έρευνας, περίοδος της Επανάστασης και καποδιστριακή περίοδος, οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι τότε παρατηρούνται οι πρώτες προσπάθειες για τη συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο. Έντονος προβληματισμός αναπτύχθηκε σχετικά με τα γεωγραφικά όρια, αλλά και τους γεωγραφικούς προσδιορισμούς. Η απόφαση να περιοριστεί η έρευνα στις περιοχές που αργότερα θα αποτελέσουν το πρώτο ελληνικό κράτος, μολονότι εντοπίζεται εκπαιδευτική δραστηριότητα και σε περιοχές εκτός των πρώτων συνόρων - όπως ενδεικτικά στη Σάμο, στη Χίο και στην Κρήτη - οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι σε αυτές τις περιοχές παρατηρούνται και οι πρώτες απόπειρες ελέγχου της εκπαιδευτικής δραστηριότητας από θεσμικά όργανα. Σχετικά με τη διαίρεση των περιοχών ακολουθήθηκε η διαίρεση που ισχύει και σήμερα, ενώ οι ονομασίες των περιοχών διατηρήθηκαν όπως αναφέρονται στις πηγές.

Η έρευνα εστιάζει κυρίως στη μελέτη των πρωτογενών πηγών και επιχειρεί να απαντήσει στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- ✓ Ποια ήταν η κατάσταση της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 18^ο αιώνα και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα;
- ✓ Ποια ήταν η στάση των επαναστατημένων Ελλήνων αναφορικά με τα εκπαιδευτικά θέματα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ποια στοιχεία την επηρέασαν;
- ✓ Πως άρχισε να διαμορφώνεται ο θεσμός της εκπαίδευσης κατά τη μετάβαση από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος;
- ✓ Ποια νεωτερικά στοιχεία εμφανίζονται και με ποιον τρόπο επιδρούν στη διαμόρφωση του θεσμού της εκπαίδευσης;

Η έρευνα είναι δομημένη σε τέσσερα κεφάλαια. Συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο δίνονται γενικά στοιχεία για τον θεσμό της εκπαίδευσης και την κοινωνική διάσταση της παιδείας και στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην ελληνική περίπτωση με την εμφάνιση του θεσμού της εκπαίδευσης κατά τη μετάβαση από την οθωμανική αυτοκρατορία στο ελληνικό εθνικό κράτος. Στο δεύτερο κεφάλαιο προσεγγίζεται η προεπαναστατική περίοδος και παρουσιάζεται η κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και ο ρόλος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην προσπάθεια οργάνωσης της

εκπαίδευσης, που παρατηρείται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κατάσταση και ο τρόπος λειτουργίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά τη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης. Συγκεκριμένα εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της εκπαίδευσης είτε μέσα από κυβερνητικές αποφάσεις είτε μέσα από σχέδια ειδικών επιτροπών, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται και η δράση δύο σημαντικών εκπαιδευτικών εταιρειών, της Φιλομούσου Εταιρείας στην Αθήνα και της Φιλανθρωπικής Εταιρείας στο Ναύπλιο. Ειδική αναφορά γίνεται στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο, καθώς διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα της εποχής, αλλά και στους οικονομικούς πόρους που χρησιμοποιήθηκαν για την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εκπαιδευτική πολιτική του Ι. Καποδίστρια, στα κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα που ίδρυσε, αλλά και στα στοιχεία νεωτερικότητας που έκαναν την εμφάνισή τους τη συγκεκριμένη περίοδο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αποπειράται να αναδειχθεί το σχολικό δίκτυο που αναπτύχθηκε στον ελλαδικό χώρο κατά τη δεκαετία 1821-1831. Συγκεκριμένα παρουσιάζεται η γεωγραφική διασπορά των πρωτοβάθμιων σχολείων και η κινητικότητα των δασκάλων. Η οργάνωση του υλικού, που προέρχεται από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών, γίνεται με γεωγραφικά κριτήρια. Αρχικά παρουσιάζεται η εξέλιξη του σχολικού δικτύου στην Πελοπόννησο, η οποία διαιρείται σε επτά τμήματα σύμφωνα με κυβερνητικό ψήφισμα του 1828. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η κατάσταση στη Στερεά Ελλάδα και στα Νησιά του Αιγαίου, τα οποία διαιρούνται με βάση τη σύγχρονη εποχή σε νησιά των Κυκλάδων, των Σποράδων και του Αργοσαρωνικού. Στο τέλος της εργασίας διατυπώνονται κάποιες διαπιστώσεις και εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με την κατάσταση της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, και τα στοιχεία νεωτερικότητας που εμφανίζονται αναφορικά με τη διαμόρφωση του θεσμού της εκπαίδευσης στο πλαίσιο της οργάνωσης του έθνους κράτους.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εισαγωγή στην έννοια του θεσμού της εκπαίδευσης.

1.1.Γενικά στοιχεία για τον θεσμό της εκπαίδευσης και η κοινωνική διάσταση της παιδείας.

Σύμφωνα με τον Emile Durkheim εκπαίδευση είναι ενέργεια που ασκούν οι γενιές των ωρίμων πάνω σε αυτές που δεν είναι ακόμα έτοιμες για την κοινωνική ζωή. Στόχος της είναι η ανάπτυξη των φυσικών, διανοητικών και ηθικών δεξιοτήτων του παιδιού, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στο κοινωνικό περιβάλλον που προορίζεται να ζήσει. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα μέσο διαιώνισης της κοινωνίας.⁵

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως κοινωνικός θεσμός που ελέγχεται άμεσα ή έμμεσα από τις δυνάμεις που κυριαρχούν σε κάθε κοινωνία, γεννήθηκε στη βιομηχανική επανάσταση από την ανερχόμενη αστική τάξη. Τα μέλη της, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν κοινωνικό status και συμμετοχή στα κοινά μετά την οικονομική τους ευρωστία, προώθησαν τη μαζική εκπαίδευση μέσω της οποίας τα νεότερα μέλη αφενός θα προετοιμάζονταν, ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες της βιομηχανίας και αφετέρου θα κοινωνικοποιούνταν ομαλότερα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και παράλληλα με τη συμβολή του κινήματος του Διαφωτισμού η εκπαίδευση προσέλαβε έναν καινούργιο ρόλο που χαρακτηρίζεται ιδεολογικά από το δικαίωμα όλων στη μάθηση.⁶ Συστατικά στοιχεία αυτής της αστικοδημοκρατικής εκπαίδευσης είναι η εξάπλωση της εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, η στροφή προς τις θετικές επιστήμες, η προσαρμογή στις οικονομικές ανάγκες της κοινωνίας και η απόκτηση λειτουργικότητας των γνώσεων.⁷

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η μαζική εκπαίδευση θα υποστηριχθεί και από τη νέα πολιτική δύναμη που αναδύεται στη Δυτική Ευρώπη, το εθνικό κράτος. Μέσω της μαζικής εκπαίδευσης το εθνικό κράτος επεδίωξε να κερδίσει τη νομιμοφροσύνη του λαού και μέσω αυτής να αναγνωριστεί ως κυρίαρχος πολιτικός σχηματισμός. Παράλληλα, η μαζική εκπαίδευση προσέφερε στα άτομα την αίσθηση συμμετοχής στο εθνικό σύνολο και τα βοήθωσε να ενταχθούν στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα οργάνωσης και καταμερισμού εργασίας της συγκεκριμένης κοινωνίας.⁸ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η μάθηση εξισώθηκε με τη συστηματική σχολική εκπαίδευση, η

⁵ Μυλωνάς Θεόδωρος, *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, σ. 18, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998.

⁶ Αδάμου Μαρία, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους, η ελληνική περίπτωση 1950-1976*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2002.

⁷ Μπουζάκης Σήφης, ο.π., σ. 24.

⁸ Αδάμου Μαρία, ο.π., σ. 147-148.

οποία εξελίχθηκε σε βασικό χαρακτηριστικό του κράτους. Υπό αυτές τις συνθήκες το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης συνέβαλε στην εμφάνιση της μαζικής εκπαίδευσης και την εξάπλωση του λαϊκού εγγραμματισμού, ενώ ταυτόχρονα λειτούργησε και ως αφετηρία της «κρατικής εκπαίδευσης», η οποία θα κυριαρχήσει στις εκπαιδευτικές εξελίξεις.⁹ Από αυτή την εποχή και μετά η διαμόρφωση της εκπαίδευσης στοχεύει στον σχηματισμό μιας κοινωνίας. Οι μαθητές πλέον εκπαιδεύονται να γίνουν ηθικά υπεύθυνοι πολίτες. Συγκεκριμένα η στοιχειώδης εκπαίδευση θεωρείται ως ηθική, διανοητική αλλά και πολιτικοκοινωνική προετοιμασία.¹⁰

1.2. Η ανάδυση του θεσμού της εκπαίδευσης κατά τη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος.

Την εποχή που στον ελλαδικό χώρο εμφανίζονται οι οικονομικές προϋποθέσεις, οι οποίες σηματοδοτούν τη μετάβαση στη σύγχρονη εποχή, και διατυπώνεται καθαρά η ιδέα του εκσυγχρονισμού ως υιοθέτηση του δυτικού προτύπου, κάνει την εμφάνισή του «ο έρωας της παιδείας», όπως αναφέρεται στον Λόγιο Ερμή. Πράγματι, οι περισσότερες επαφές με τη Δύση από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα θα διαμορφώσουν μια κοινωνική συνείδηση, που θεωρεί αναγκαιότητα την εκπαίδευση και αναδεικνύει το σχολείο σε κύριο μέσο για τη διάδοση της παιδείας σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας.¹¹

Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Αγώνα είναι αυξημένο το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, η οποία έχει απήχηση σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο, η αποδοχή της αξίας της εκπαίδευσης δεν είναι ταυτόχρονη για όλα τα κοινωνικά στρώματα, ούτε και έχει για όλους την ίδια σημασία. Χαρακτηριστικά για τις ανώτερες τάξεις η εκπαίδευση ταυτίζεται με την ενίσχυση του κοινωνικού και πολιτικού γοήτρου ήδη από την εποχή του Αγώνα, ενώ οι κατώτερες τάξεις, μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, συνδέουν την εκπαίδευση με την υπαλληλοποίηση, δηλαδή με την εξασφάλιση μιας θέσης στον διοικητικό μηχανισμό, στις δημόσιες και κοινοτικές υπηρεσίες.¹²

⁹ Green Andy, *Εκπαίδευση και συγκρότηση του κράτους. Η ανάδυση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Αγγλία, στη Γαλλία και στις ΗΠΑ*, σ. 47, Gutenberg, Αθήνα, 2010.

¹⁰ Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο, μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, σ. 47, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992.

¹¹ Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, σ. 13-14, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1988.

¹² Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, σ. 84-92, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1996.

Σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της Επανάστασης εκφράζεται από πολλές πλευρές η αναγνώριση της κεφαλαιώδους σημασίας της εκπαίδευσης στην αναγέννηση του ελληνισμού, στην πρόοδο της κοινωνίας και στην ευημερία των πολιτών. Η αντίληψη αυτή δημιουργεί την αίσθηση της συνέχειας ανάμεσα στην περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και την περίοδο του Αγώνα. Ωστόσο, παρατηρούνται κάποιες ιδεολογικές μετατοπίσεις που διαμορφώνουν νέες τάσεις, οι οποίες θα αποτελέσουν βασικά γνωρίσματα του κρατικού εκπαιδευτικού συστήματος. Συγκεκριμένα, η δομή και η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος θεωρείται βασική υποχρέωση της πολιτείας. Η πολιτεία είναι επίσης υποχρεωμένη να ιδρύει και να εποπτεύει τα σχολεία, να επιλέγει τη μέθοδο διδασκαλίας και να συγκροτεί το εκπαιδευτικό προσωπικό. Παράλληλα, αρχίζουν να επιβάλλονται ένας συγκεντρωτισμός και μια ομοιομορφία που έχουν ως στόχο την ομογενοποίηση της εκπαίδευσης. Επίσης, δεν εμφανίζονται θεσμικού χαρακτήρα ταξικοί φραγμοί προσδίδοντας μια εξωτερική δημοκρατικότητα στην εκπαίδευση που θα έχει ως αποτέλεσμα ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση ακόμα και από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Η δημοκρατικότητα αυτή προέρχεται από τον Διαφωτισμό και διευκολύνεται από την απουσία αριστοκρατικής τάξης. Πολλές από αυτές τις εκπαιδευτικές απόψεις δεν θα ευοδωθούν, καθώς το όλο εγχείρημα αντιμετωπίζει πολλά εμπόδια, όπως την έλλειψη σταθερής χρηματοδότησης, την απουσία ικανών δασκάλων της αλληλοδιδασκτικής και την έλλειψη βιβλίων και διδακτικού υλικού.¹³

Παράλληλα, η εκπαίδευση αυτό το διάστημα θεωρείται βασικό μέσο της εθνικής, της κοινωνικής και της πολιτικής σταθεροποίησης. Γενικά, η έννοια της παιδείας έρχεται σε άμεση διασύνδεση με την έννοια του έθνους, καθώς θεωρείται αναμφισβήτητο ότι δεν είναι δυνατή η ύπαρξη ελεύθερου έθνους χωρίς παιδεία. Υπό αυτές τις συνθήκες το ζήτημα «έθνος - παιδεία» γίνεται πρωταρχικό, καθώς όλα τα υπόλοιπα θέματα που σχετίζονται με την ίδρυση του εθνικού κράτους είναι εντελώς ρευστά. Η κατάσταση αυτή ωθεί την ελληνική παιδαγωγική σκέψη να ανατρέξει σε ευρωπαϊκές πηγές, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία ελληνικής παιδαγωγικής παράδοσης, και έτσι επιλέγεται η αλληλοδιδασκτική Λανκαστριανή μέθοδος διδασκαλίας ως η πιο ιδανική για την ελληνική περίπτωση.¹⁴

¹³ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3ος, σ. 296-298, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

¹⁴ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 34.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η προεπαναστατική περίοδος.

2.1. Η εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Στους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο η εκπαίδευση είναι σχεδόν ανύπαρκτη λόγω των πιέσεων του κατακτητή αλλά και της έλλειψης εγγράμματων ανθρώπων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως δάσκαλοι. Όσοι ασχολήθηκαν με την εκπαίδευση του λαού ήταν Έλληνες λόγιοι που έδρασαν από τον 13^ο αιώνα μέχρι και την Επανάσταση του 1821 και ονομάστηκαν Δάσκαλοι του Γένους. Οι περισσότεροι από αυτούς μετά την πρώτη τους επαφή με τα γράμματα στην περιοχή της καταγωγής τους, άλλοι συνέχισαν τις σπουδές τους στην Ευρώπη και άλλοι παρέμειναν στον ελλαδικό χώρο μελετώντας την ελληνική κλασική παράδοση.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση αποκτά έναν πιο καθολικό χαρακτήρα, ωστόσο δεν είναι ευδιάκριτα ακόμα τα επίπεδα μόρφωσης. Σε γενικές γραμμές η γνώση μπορεί να διακριθεί σε τρεις κύκλους. Στον πρώτο εντοπίζεται το σχολείο των κοινών και των ιερών γραμμάτων που σχετίζεται με τη στοιχειώδη μόρφωση, στον δεύτερο κύκλο παρέχονται γνώσεις σχετικά με την αρχαία ελληνική γλώσσα στο επονομαζόμενο ελληνικό σχολείο, ενώ στον τρίτο, που είναι και ο ανώτερος, μελετώνται η φιλοσοφία και οι επιστήμες. Συχνά οι τρεις αυτοί κύκλοι λειτουργούν παράλληλα στον ίδιο χώρο. Ωστόσο, ξεκάθαρη διαφορά μεταξύ τους έχουν ο πρώτος με τον τρίτο κύκλο, καθώς ο δεύτερος είτε εμφανίζεται ως προέκταση του πρώτου, είτε ως προπαρασκευαστικό στάδιο του τρίτου κύκλου.¹⁵ Σύμφωνα με τον Μ. Γεδεών από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα τα σχολεία ονομάζονταν με βάση τα μαθήματα που διδάσκονταν σε αυτά, σχολεία ιερών ή κοινών γραμμάτων και σχολεία ελληνικών μαθημάτων. Από τα πρώτα έτη του 19^{ου} αιώνα τα σχολεία της στοιχειώδους και προκαταρκτικής εκπαίδευσης ονομάζονταν «κοινά σχολεία» και τα ανώτερα «ελληνικά».¹⁶

Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρείται μια σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα και εμφανίζονται τα πρώτα σχολεία που τυγχάνουν της πατριαρχικής προστασίας. Πρόκειται για τα σχολεία της Πάτμου, της Σκοπέλου, της Αθήνας, των Τρικάλων Κορινθίας και της Σιάτιστας. Τα σχολεία αυτά ιδρύονται μεταξύ 1720-1735. Το

¹⁵ Αγγέλου Άλκης, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, σ. 306, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970.

¹⁶ Γεδεών Ι. Μανουήλ, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, σ. 227, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1999.

σχολείο της Αθήνας ιδρύεται από τον Μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο Σωτήρη, ο οποίος αγόρασε μια παλιά οικία και με δικά του έξοδα «*ανέδειξεν αυτήν φροντιστήριον Ελληνικών άμα τέ και κοινών μαθημάτων επί του παιδεύεσθαι και διδάσκεσθαι εν αυτή τους της πολιτείας ταύτης νέους, και καταρτίζεσθαι ευφυώς προς πάσαν λογικήν μάθησιν*».¹⁷

Από τον 18^ο αιώνα στα σημαντικότερα αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας που δραστηριοποιούνται ελληνορθόδοξες κοινότητες ιδρύονται ανώτερα σχολεία με αποτέλεσμα την αναγέννηση της ελληνικής παιδείας. Η αναγέννηση αυτή επηρέασε τα εκπαιδευτικά ζητήματα και συνέβαλε στον πολλαπλασιασμό και την καλύτερη οργάνωση των κοινών σχολείων.¹⁸ Αυτά τα σχολεία εξυπηρετούσαν κυρίως τα παιδιά των αγροτών, καθώς τα παιδιά των πλούσιων διδάσκονταν στο σπίτι.¹⁹ Γενικά η γραφή και η ανάγνωση δεν διδάσκονταν μόνο μέσω των κοινών σχολείων, καθώς οποιοδήποτε μέλος της οικογένειας διέθετε έστω μια στοιχειώδη εγγραμματοσύνη μπορούσε να μάθει σε ένα παιδί να γράφει και να διαβάζει. Παράλληλα οι πιο εύποροι μπορούσαν να προσλάβουν έναν οικοδιδάσκαλο. Μια άλλη μορφή ήταν η έμμισθη, ιδιωτική διδασκαλία, κατά την οποία ένας εγγράμματος κληρικός ή κοσμικός συγκέντρωνε στο σπίτι του παιδιά για να τα διδάξει.²⁰

Η προεπαναστατική αυτή δραστηριότητα ήταν πολύ σημαντική, είχε όμως χαρακτήρα κυρίως ιδιωτικό ή τοπικό. Πρόκειται για εκπαιδευτικές δραστηριότητες που δρούσαν ανεξάρτητα και πολλές φορές υπηρετούσαν μικρές ομάδες του κοινωνικού συνόλου.²¹ Είναι γεγονός ότι η αγροκτηνοτροφική ενασχόληση της πλειονότητας των παιδιών κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και η φτωχική τους διαβίωση δεν άφηνε πολλά περιθώρια ώστε να μεταβούν σε χώρους στους οποίους οι λίγοι εγγράμματοι της εποχής παρείχαν στοιχειώδεις γνώσεις. Οι χώροι αυτοί ήταν κυρίως οι εκκλησίες και τα μοναστήρια που βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση σε θέματα παιδείας, λόγω των προνομίων που είχε παραχωρήσει η οθωμανική διοίκηση στην Εκκλησία για θρησκευτικούς και πολιτικούς λόγους. Την ίδια βέβαια στιγμή παρατηρείται ότι κατά την πρώτη περίοδο της εκπαιδευτικής αναγέννησης (1669-1760) ο κύριος φορέας εκπαίδευσης είναι το άτομο και όχι

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 2-6.

¹⁸ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 25.

¹⁹ Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, σ. 63, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1992.

²⁰ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 76.

²¹ Δημαράς Αλέξης, «Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα», *Νέα Εστία*, τευχ. 1043, σ. 51-52.

κάποιο συλλογικό όργανο. Έτσι, σύμφωνα με τον Άλκη Αγγέλου, η άποψη ότι κεντρικός φορέας της εκπαιδευτικής κίνησης είναι η Εκκλησία αποτελεί ψευδαίσθηση, καθώς δεν αποτελεί κινητήριο δύναμη, αλλά το συλλογικό σώμα στο οποίο απευθύνονταν τα άτομα που επιθυμούσαν να ιδρύσουν και να συντηρήσουν ένα σχολείο. Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η άποψη που διατυπώνει ο Νεόφυτος Βάμβας, ένας από τους σημαντικούς εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, λίγο πριν από την έναρξη της Επανάστασης, ότι το μεγάλο εμπόδιο στη διάδοση της ελληνικής παιδείας δεν είναι η Υψηλή Πύλη, αλλά οι προκαταλήψεις και η αδιαφορία του κλήρου.²²

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο αριθμός των σχολείων και των μαθητών αυξάνεται, εκσυγχρονίζονται οι διδακτικές μέθοδοι και περιορίζεται η εξάρτηση της εκπαίδευσης από την Εκκλησία.²³ Τα πιο διαδεδομένα σχολεία είναι τα «κοινά», που ονομάζονται και «γραμματοδιδασκαλεία», στα οποία διδάσκουν οι «γραμματοδιδάσκαλοι» ή «γραμματιστές», οι οποίοι έχουν χαμηλή κοινωνική θέση και χαμηλή αμοιβή. Τα μόνα προσόντα που χρειάζονταν ήταν η γνώση γραφής και ανάγνωσης. Πολλοί από τους Δασκάλους του Γένους υποδείκνυαν με συγγράμματα τις μεθόδους διδασκαλίας, αλλά οι περισσότεροι δάσκαλοι αυτής της εποχής δεν διέθεταν την κατάλληλη μόρφωση για να ακολουθήσουν αυτές τις μεθόδους. Υπό αυτές τις συνθήκες στις περισσότερες περιπτώσεις η διδασκαλία ακολουθεί τον πατροπαράδοτο και αυταρχικό τρόπο της στείρας και μηχανικής απομνημόνευσης.²⁴ Πράγματι, η διδασκαλία ήταν σχολαστική και ο δάσκαλος εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί την ατομική μέθοδο, δηλαδή δίδασκε τον κάθε μαθητή ξεχωριστά. Η πρακτική αυτή κατακρίθηκε από τους νεοέλληνες διαφωτιστές, οι οποίοι τη θεωρούσαν αναποτελεσματική ως προς τη μετάδοση γνώσεων και τη διαμόρφωση νοοτροπιών.²⁵

Έτσι, ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη νεοελληνική εκπαίδευση αυτής της περιόδου είναι το προσωπικό στοιχείο. Είναι γεγονός ότι η εκπαίδευση εξαρτάται από τα πρόσωπα που την ασκούν, καθώς δεν υπάρχει μια γενική κατεύθυνση που να χαράσσεται από μια κεντρική διοίκηση. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται και η απουσία παιδαγωγικών αρχών, με αποτέλεσμα τα σχολεία να

²² Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 308.

²³ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 75.

²⁴ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 26.

²⁵ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 63-65.

λειτουργούν με παιδαγωγικές αρχές που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα.²⁶ Το βασικότερο ίσως στοιχείο της όποιας εκπαιδευτικής δραστηριότητας είναι το εκπαιδευτικό προσωπικό. Κατά την πρώτη περίοδο της εκπαιδευτικής αναγέννησης οι ανάγκες καλύπτονται κυρίως από τον κλήρο, ο οποίος έχει το πλεονέκτημα ότι είναι μέλος ενός οργανισμού που έχει τη δυνατότητα παροχής υλικής βοήθειας (βιβλία, στέγη κ.α.). Στην αρχή μάλιστα δεν απαιτούνται τυπικά προσόντα για το εκπαιδευτικό προσωπικό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής γίνεται λόγος για ουσιαστικά προσόντα. Η αναφορά σε τυπικά προσόντα εμφανίζεται προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Από νωρίς καθιερώθηκαν δύο τύποι δασκάλου. Ο πρώτος είναι ο εδραίος που μετά το πέρας των σπουδών του εγκαθίσταται στην πατρίδα του, όπου και ασκεί τα διδακτικά του καθήκοντα. Δεύτερος τύπος είναι ο μετακινούμενος, ο οποίος διδάσκει όπου του ζητηθεί. Γενικά, οι δάσκαλοι κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας είχαν μεγάλη ελευθερία κινήσεων ως προς τις εκπαιδευτικές τους επιλογές, καθώς δε δεσμεύονταν από καμιά εξουσία, ούτε από τυπικά προσόντα, ούτε και από συγκεκριμένα βιβλία. Κατά συνέπεια η επιτυχία ή η αποτυχία ενός σχολείου εξαρτιόταν αποκλειστικά από την προσωπικότητα και τη μεθοδολογία του δασκάλου, καθώς τα σχολεία της εποχής αυτής είναι προσωποπαγή. Γενικά η οργάνωση και η λειτουργία ενός σχολείου εξαρτιόταν αποκλειστικά από οικονομικούς παράγοντες και τις οικονομικές δυνατότητες ενός τόπου, λόγω της έλλειψης της κεντρικής εξουσίας που θα μπορούσε να επιβάλει μια συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική.²⁷

Ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η εύρεση δασκάλου ήταν δύσκολη υπόθεση, καθώς ο αριθμός των σπουδαστών στις ανώτερες σχολές ήταν περιορισμένος με αποτέλεσμα να μην αρκεί για την ικανή στελέχωση των σχολείων. Έτσι κατέφευγαν σε συμβιβαστικές λύσεις επιλέγοντας δασκάλους, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις είχαν οι ίδιοι ανάγκη εκπαίδευσης. Συνήθως οι δάσκαλοι της κατώτερης βαθμίδας προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο δάσκαλος της εποχής σταδιοδρομεί σε μικρές κοινωνίες και αμείβεται πενιχρά. Αρχικά μάλιστα δεν προβλεπόταν ούτε μισθός και η συντήρησή του εξαρτιόταν από δίδακτρα και προσφορές των μαθητών.

Η κατάσταση αρχίζει να βελτιώνεται μετά την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ- Καϊναρτζή (1774), καθώς παρατηρείται άνοδος της παιδείας, γεγονός που

²⁶ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 322.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 307.

ωθεί τον κόσμο της εκπαίδευσης να συνειδητοποιήσει τη θέση του στην κοινωνία και να αισθανθεί ότι δεν αποτελεί προέκταση του κλήρου. Πράγματι, την εποχή αυτή παρατηρείται βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, η οποία συμβάλλει στην αποδέσμευση του εκπαιδευτικού από τον κλήρο.²⁸ Από τις αρχές μάλιστα του 19^{ου} υπάρχει ιδιαίτερη προτίμηση στους κοσμικούς δασκάλους με καλές σπουδές. Το επάγγελμα του δασκάλου πλέον προσφέρει στους λόγιους ένα μέσο βιοπορισμού αλλά και κοινωνική αναγνώριση. Πλέον ο δάσκαλος δεν είναι μόνιμα συνδεδεμένος με ένα σχολείο, καθώς μετακινείται από περιοχή σε περιοχή, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας αλλά και καλύτερη αμοιβή.²⁹

Γενικά, στην κατώτερη βαθμίδα υπάρχουν περιορισμένες απαιτήσεις και ο στόχος ήταν να μάθει ο μαθητής ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Για αυτόν τον λόγο η φοίτηση εξαρτιόταν από την ικανότητα τόσο του μαθητή, όσο και του δασκάλου, ενώ η διάρκειά της κυμαινόταν από ένα έως πέντε έτη. Οι μικρές απαιτήσεις περιόριζαν και τα προσόντα του δασκάλου με αποτέλεσμα συχνά να διδάσκουν εντελώς ακατάλληλοι άνθρωποι. Η κατάσταση αυτή είχε διαμορφώσει την αντίληψη ότι αυτό το επίπεδο εκπαίδευσης ήταν στοιχειώδες και δεν είχε σχέση με την καθεαυτό παιδεία.³⁰ Αυτός ο κατώτερος τύπος σχολείου εκπροσωπείται από το σχολείο των κοινών γραμμάτων, το οποίο συναντάται με διάφορες ονομασίες όπως «σχολείον των κοινών γραμμάτων», «κοινόν σχολείον» και «σχολείον των ιερών γραμμάτων», καθώς χρησιμοποιούνται κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία.³¹ Κατά την προεπαναστατική περίοδο δεν υπάρχουν αξιόλογες μαρτυρίες για κτίρια που στεγάζουν κοινά σχολεία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο αριθμός των μαθητών στα πρώτα σχολεία ήταν περιορισμένος και για αυτό χρειαζόταν ένας μόνο μικρός χώρος. Πολύ συχνά μάλιστα τα πρώτα κοινά σχολεία στεγάζονταν στην οικία του δασκάλου. Αλλά και αργότερα, όταν αυξήθηκε ο αριθμός των μαθητών, τις ανάγκες κάλυπτε κάποια εκκλησία ή κάποιος στεγασμένος χώρος, χωρίς συγκεκριμένες προδιαγραφές.³²

Η διδασκαλία ήταν σχεδόν ομοιόμορφη, καθώς δεν υπήρχε ποικιλία διδακτικών βιβλίων. Τα βιβλία κατά σειρά ήταν η «*Φυλλάδα*», όπως συνήθιζαν να αποκαλούν την «*Χρήσιμον Παιδαγωγία*». Πρόκειται για ένα βιβλιαράκι με γράμματα

²⁸ Στο ίδιο, σ. 316-320.

²⁹ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 96-97.

³⁰ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 323-324.

³¹ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 75.

³² Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 310-311.

της αλφαβήτου, προσευχές, το Σύμβολο της Πίστεως και άλλα θρησκευτικά κείμενα.³³ Παράλληλα χρησιμοποιούσαν το Ψαλτήρι, την Οκτώηχο του Δαμασκηνού, τις Πράξεις και τις Επιστολές των Αποστόλων και τα Μήναια για τη γραφή και την ανάγνωση, ενώ για την αριθμητική χρησιμοποιούσαν τη «Λογαριαστική» του Γλυζωνίου. Τα μαθήματα αποκαλούνταν και κολλυβογράμματα, καθώς διδάσκονταν πρόχειρα.³⁴ Τα εκκλησιαστικά αυτά βιβλία, που χρησιμοποιούνταν ως σχολικά βοηθήματα, κυκλοφορούσαν σε πολλά αντίτυπα, γεγονός που αποδεικνύει ότι η κατώτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης ήταν αρκετά πιο εκτεταμένη από όσο θεωρείται συνήθως.³⁵

Τα συγκεκριμένα βιβλία ήταν δυσνόητα για τα παιδιά και για αυτό αρκετά δυσκολεύονταν και παρέτειναν τη φοίτησή τους για πολλά χρόνια. Ωστόσο, από τα τέλη του 18^{ου} θα βελτιωθεί η κατάσταση καθώς θα εκδοθούν τα πρώτα αλφαβητάρια, τα οποία περιέχουν απλά κείμενα σε κατανοητή γλώσσα. Το πρώτο αλφαβητάρι αυτού του είδους είναι το «Μέγα αλφαβητάριον» του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, το οποίο εκδίδεται το 1771. Η παρουσία των νέων αλφαβηταρίων, ωστόσο, δεν εκτόπισε εντελώς τη παλαιά «Παιδαγωγία».³⁶

Πάντως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα βελτιώνονται οι συνθήκες ζωής, γεγονός που συμβάλλει στην αύξηση των μαθητών της βασικής εκπαίδευσης και διαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση της αναγκαιότητας της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ωστόσο, αυτή η αλλαγή δεν αφήνει ακόμα περιθώρια στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Η εκπαίδευση των κοριτσιών θα αρχίσει να εμφανίζεται από τη στιγμή που η παιδεία θα μετατραπεί σε αυτοσκοπό. Στην παρούσα όμως φάση το φαινόμενο αυτό είτε εμφανίζεται συμπτωματικά είτε αφορά σε ανώτερες κοινωνικές τάξεις, όπως οι Φαναριώτες. Πάντως, πριν από την Επανάσταση η κατάσταση αλλάζει αισθητά, όπως φαίνεται από τη μαρτυρία που συναντάμε στον «Λόγιο Ερμή» το 1811 «εις όλας σχεδόν τας πόλεις και χώρας της Ελλάδος ευρίσκονται δύο σχολεία, το μὲν κοινόν, το δε ελληνικόν λεγόμενα...» Η αναφορά αυτή αποδεικνύει ότι στις παραμονές της Επανάστασης παρατηρείται μια καθολίκευση της βασικής εκπαίδευσης.³⁷ Υπό αυτές τις συνθήκες η επίσημη εκκλησία προσπαθούσε να έχει υπό τον έλεγχό της τα σχολεία του ελληνισμού. Οι δάσκαλοι λογοδοτούσαν για το εκπαιδευτικό τους έργο

³³ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 77.

³⁴ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακή περίοδον (1828-1832)*, σ. 13, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1970.

³⁵ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 81.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 80.

³⁷ Αγγέλου Αλκης, ο.π., σ. 320.

σε επιτροπές που ανήκαν στην κοινότητα, ενώ η ανώτερη εποπτεύουσα αρχή ήταν η Μητρόπολη.³⁸

2.2. Η οργάνωση της εκπαίδευσης και ο ρόλος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Πριν από την Επανάσταση η εκπαίδευση εξαρτιόταν από την Εκκλησία, αλλά και από τις οικονομικές δυνατότητες κάθε τόπου. Σε αυτό το πλαίσιο η γνώση ήταν έντονα θεολογική και η διδασκαλία ακολουθούσε την εξατομικευμένη μάθηση, καθώς ο δάσκαλος δίδασκε ξεχωριστά τον κάθε μαθητή. Η κατάσταση θα αρχίσει να αλλάζει από τη στιγμή που εξαπλώνονται οι ιδέες του Διαφωτισμού και συνειδητοποιείται η ανάγκη για μόρφωση αλλά και για διάδοση νέων αξιών που πρέσβευε ο Διαφωτισμός και κυριαρχούσαν στην Ευρώπη. Προς αυτή την κατεύθυνση, της προσπάθειας αποσύνδεσης της εκπαίδευσης από τη θρησκεία, θα εργαστούν σημαντικοί λόγιοι της εποχής, όπως ο Ι. Μοισιόδακας, ο Ν. Βάμβας, ο Κ. Κούμας, ο Στ. Κομμητάς, ο Δ. Δάρβαρης και άλλοι.

Πράγματι, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα η πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης είναι σταθερά ανοδική και είναι φανερή η σχέση της με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.³⁹ Ο όρος Νεοελληνικός Διαφωτισμός ανήκει στον Κ.Θ. Δημαρά, ο οποίος διερεύνησε σε βάθος τα ιδεολογικά συστατικά του. Νεοελληνικό Διαφωτισμό ονόμασε τη διανοητική ιστορία της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, που μέχρι τότε διέθετε μια αχρονική ονομασία «πνευματική αναγέννηση» του Γένους. Το κίνημα του Διαφωτισμού αφορούσε κυρίως τα καλλιεργημένα και τα εγγράμματα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ο αγροτικός κόσμος και οι αναλφάβητοι της πόλης δεν είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής σε αυτή την πολιτισμική δραστηριότητα. Συνεπώς, η συντριπτική πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας ήταν αμέτοχη σε αυτή την πνευματική κίνηση.⁴⁰

Η συμβολή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας είναι ευδιάκριτη από το σχήμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που έχει προταθεί και αποδίδει τις εσωτερικές κοινωνικές διεργασίες της εποχής. Το σχήμα αυτό είναι συμπληρωματικό του σχήματος που πρότεινε ο Κ.Θ. Δημαράς (α. Βολταίρος, β. Γαλλική εγκυκλοπαίδεια, γ. Ιδεολόγοι) και διακρίνει τρία επίπεδα: α. «αναπροσανατολισμός της ελληνικής παιδείας και αποκληροποίησή της»,

³⁸ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 28-29.

³⁹ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 307.

⁴⁰ Ηλιού Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.2ος, σ. 9-10, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

β. «εθνική απελευθέρωση», η οποία θα επιτευχθεί μέσω της διάδοσης της παιδείας και γ. «κοινωνική απελευθέρωση» και δημιουργία μιας νέας κοινωνίας θεμελιωμένης στην ισότητα και τη δημοκρατική ελευθερία.⁴¹ Η διάδοση αυτών των επιδιώξεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού θα πραγματοποιηθεί μέσα από τα σχολεία του Διαφωτισμού, τα οποία άρχισαν να ανατρέπουν τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα και να διαμορφώνουν μια νέα δυναμική. Η οθωμανική εξουσία δεν προέβαλε καμία αντίδραση καθώς οι Οθωμανοί δεν ανακατεύτηκαν ποτέ με αυτά τα ζητήματα, γεγονός που αποτελεί απόδειξη ότι τα όσα λέγονται για την ύπαρξη κρυφών σχολείων αντιπροσωπεύουν εθνικά μυθολογήματα.⁴²

Πράγματι, ο Διαφωτισμός φέρνει μια νέα πνοή στην εκπαίδευση. Δίνει ιδιαίτερο βάρος στην παιδεία προκειμένου ο άνθρωπος να αναπτύξει τις διανοητικές του δυνάμεις και να απαλλαχτεί από τις προκαταλήψεις.⁴³ Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα τα κοινά σχολεία που λειτουργούσαν βρίσκονταν στην αφάνεια διατηρώντας έναν χαρακτήρα θρησκευτικό. Η μόνη μορφή παιδαγωγικής οργάνωσης που θα μπορούσε κανείς να διακρίνει σε αυτά τα σχολεία είναι το πέρασμα των μαθητών από το ένα λειτουργικό βιβλίο στο άλλο. Ο σχολικός χώρος και ο σχολικός χρόνος ήταν αδιαμόρφωτοι. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού θα τονίσουν την απόσταση ανάμεσα στην παραδοσιακή οργάνωση των σχολείων και στα νέα δεδομένα που φαίνεται να αποκτά η σχολική εκπαίδευση. Έτσι οι διαφωτιστές ενδιαφέρονταν όχι μόνο για την ίδρυση σχολείων αλλά και για τη διαμόρφωση ενός ορθολογικού συστήματος διδασκαλίας.⁴⁴ Χαρακτηριστικό στοιχείο της επίδρασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας είναι οι απόψεις του Ι. Μοισιόδακα για τη διδασκαλία της γραμματικής. Γενικά ο Ι. Μοισιόδακας στο έργο του «*Παιδαγωγία*» ασκεί έντονη κριτική στο σύστημα της γλωσσικής διδασκαλίας που ακολουθούσαν μέχρι τότε οι δάσκαλοι και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αυστηρή γραμματική αγωγή, όπως διδασκόταν, ήταν ανούσια. Η πρότασή του προέβλεπε τη διδασκαλία της γραμματικής μέσω κειμένων και απέρριπτε τη στεγνή αποστήθιση γραμματικών τύπων. Σε αυτό το πλαίσιο ο Ι. Μοισιόδακας απέρριπτε και όλα τα βοηθήματα που χρησιμοποιούσαν εκείνη την εποχή για τη διδασκαλία της γραμματικής, όπως τη γραμματική του Χρυσολωρά και το συντακτικό του Νεόφυτου Κausοκαλυβίτη. Η εναλλακτική του πρόταση βασίζεται

⁴¹ Στο ίδιο, σ.10-11.

⁴² Στο ίδιο, σ.17.

⁴³ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 83.

⁴⁴ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 16-17.

σε κείμενα του Αισώπου και του Λουκιανού, που έχουν ως στόχο να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των παιδιών.⁴⁵

Στην «Πραγματεία περί παιδων αγωγής» του 1779 ο Ι. Μοισιόδακας καταπιάνεται με την ανατροφή των νέων και επισημαίνει ότι καταλυτικοί παράγοντες για τη μόρφωση του παιδιού είναι η οικογένεια και ο δάσκαλος. Διατυπώνει μάλιστα την άποψη ότι το σχολείο πρέπει να προσφέρει χρήσιμες γνώσεις με ευχάριστο τρόπο. Ανάλογες μεταρρυθμίσεις προτείνει και ο Δ. Καταρτζής στο έργο του «Σχέδιο της αγωγής των παιδιών των Ρωμηών και Βλάχων». Ασκεί κριτική στις αντιπαιδαγωγικές μεθόδους των δασκάλων αλλά και στο πρόγραμμα μαθημάτων, που προσφέρει σκόρπιες γνώσεις χωρίς χρηστική αξία. Η σημαντικότερη καινοτομία που πρότεινε ήταν η χρήση της φυσικής γλώσσας ως όργανο της παιδείας. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις και των δύο δεν είχαν απήχηση στην εποχή τους.⁴⁶

Σε πολλά κείμενα της εποχής διακρίνεται ο αντίλαλος των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος με ηγέτη τον Αδαμάντιο Κοραή θεωρούσε ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιοποίηση της ελευθερίας ήταν ο φωτισμός του Γένους.⁴⁷ Η θεωρία της αλληλεπίδρασης μεταξύ παιδείας και ελευθερίας αποτελούσε την ουσία της άποψης του Α. Κοραή για το ελληνικό ζήτημα. Συγκεκριμένα υποστήριζε ότι η ελευθερία θα επέλθει μόνο αφού νικηθεί η αμάθεια. Οι ιδέες του Α. Κοραή διατυπώθηκαν στα δοκίμια που έφεραν τον τίτλο «*Αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσας*» και δημοσιεύτηκαν μεταξύ των ετών 1809-1814.)⁴⁸ Ο Α. Κοραής με τους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς* του στράφηκε σε θέματα της νεοελληνικής παιδείας, στην οποία προσέδωσε εθνική διάσταση, καθώς τη θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγέννηση του έθνους. Γρήγορα οι ιδέες του βρήκαν κοινωνικά ερείσματα και ένας σημαντικός κύκλος διανοουμένων, ο οποίος διαρκώς διευρυνόταν θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επίδραση των ιδεών αυτών στην ελληνική πραγματικότητα.⁴⁹ Γύρω από τον Α. Κοραή συγκεντρώθηκαν πολλά πρόσωπα που ασχολήθηκαν με τη διδασκαλία και την έκδοση σχολικών εγχειριδίων. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν κάποιοι από τους πρωτεργάτες της οργάνωσης της ελληνικής παιδείας, όπως ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο Θεόκλητος

⁴⁵ Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Ι. Μοισιόδαξ*, σ. 200-202, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1985.

⁴⁶ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 84-85.

⁴⁷ Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 1ος 1821-1894, σ. κγ, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1999.

⁴⁸ Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 394-397, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999.

⁴⁹ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 85-86.

Φαρμακίδης, ο Άνθιμος Γαζής, ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης και ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος.⁵⁰

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των εκπαιδευτικών ιδεών του Α. Κοραή διαδραμάτιζε το περιοδικό *Λόγιος Ερμής*, το οποίο υποστήριζε τις ιδέες του Α. Κοραή και από το 1811 αποτελούσε το κυριότερο μέσο διάδοσης των νεωτερικών εκπαιδευτικών ιδεών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος συστήθηκε στο ελληνικό κοινό από τις σελίδες του.⁵¹ Μέσα από τον *Λόγιο Ερμή* ανακινήθηκαν τα ζητήματα των στόχων της εκπαίδευσης αλλά και της οργάνωσης των εκπαιδευτικών δομών. Συγκεκριμένα τονιζόταν ότι πρέπει να οργανωθεί η σχολική εκπαίδευση και κυρίως η πρώτη της βαθμίδα, ώστε να εκπληρώσει το σχολείο το έργο του, που είναι η εξασφάλιση της ευδαιμονίας του έθνους. Ωστόσο, αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν οργανωθεί συστηματικά «κοινή του Γένους παιδεία». Χαρακτηριστικό κείμενο που κινείται προς αυτή την κατεύθυνση ήταν το άρθρο του Δ. Δάρβαρη, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1811 στον *Λόγιο Ερμή*. Ο Δ. Δάρβαρης διατύπωσε την άποψη ότι είναι ανάγκη να καθοριστεί μια μέθοδος διδασκαλίας που θα προσδιορίζει το περιεχόμενο της διδασκαλίας, θα οργανώνει τη διδασκτέα ύλη, θα καθορίζει τον τρόπο παράδοσης των μαθημάτων και θα δίνει κατευθύνσεις για την οργάνωση της σχολικής εργασίας. Για τον σκοπό αυτόν ήταν απαραίτητο αφενός να εκδοθούν τα κατάλληλα σχολικά βιβλία και αφετέρου να ιδρυθεί ένα σχολείο για την εκπαίδευση των δασκάλων. Μέσα από αυτές τις προτάσεις αναδεικνύεται το αίτημα για μια αποδοτικότητα της εκπαίδευσης που συνδέεται με τον εξορθολογισμό της σχολικής εκπαίδευσης. Ουσιαστικά η πρόταση του Δ. Δάρβαρη περιείχε πολλά χαρακτηριστικά ενός θεσμοθετημένου σχολικού συστήματος που προέβλεπε την ομογενοποίηση της σχολικής οργάνωσης.⁵²

Με την εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού πολλοί συνειδητοποίησαν ότι ήταν ανάγκη να καθιερωθούν νέες και διαφορετικές αξίες από αυτές που δίδασκαν μέχρι τότε τα εκκλησιαστικά βιβλία. Σύμφωνα με τους εκπροσώπους των Διαφωτιστών στόχος της εκπαίδευσης έπρεπε να είναι η αγωγή του παιδιού, ώστε να διαμορφωθεί μια ηθική κοινωνία.⁵³ Η έναρξη της Επανάστασης αποτέλεσε για τους Διαφωτιστές την ευκαιρία να περάσουν από τη θεωρία στην πράξη σε όλα τα επίπεδα και για αυτό αρκετοί έσπευσαν στα ελληνικά εδάφη για να προσφέρουν τις υπηρεσίες

⁵⁰ Ηλιού Φίλιππος, ο.π., σ.21.

⁵¹ Λάμπας Κώστας, ο.π., σ. 86-87.

⁵² Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 20-23.

⁵³ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 64.

τους. Οι διανοούμενοι της εποχής μπορεί να μην κήρυξαν οι ίδιοι την έκρηξη της Επανάστασης, ωστόσο με τη σταυροφορία τους για πολιτισμική και κοινωνική αλλαγή συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός κλίματος επαναστατικής αναμονής.⁵⁴

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο.

3.1. Η καθιέρωση του Υπουργείου Παιδείας και οι πρώτοι Υπουργοί.

Με την έναρξη της Επανάστασης αναστάλθηκε η λειτουργία σημαντικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ωστόσο είναι η στιγμή γέννησης του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα.⁵⁵ Το πρώτο επίσημο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα εντοπίζεται στη Συνέλευση της Ανατολικής Στερεάς, η οποία ανέθεσε στην τοπική διοίκηση (Άρειος Πάγος) την ευθύνη για την ίδρυση και την εποπτεία σχολείων. Στο καταστατικό κείμενο της Πελοποννησιακής Γερουσίας δεν υπήρχε διάταξη για την εκπαίδευση, ωστόσο σε δύο προκηρύξεις της, του 1822, που αφορούσαν στην ίδρυση σχολείου στην Τρίπολη, αναφέρονταν μεταξύ άλλων η υποχρέωση κάθε διοίκησης να φροντίζει για τα σχολεία, ο καθορισμός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και η υποχρέωση των οικογενειών να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους.⁵⁶

Αμέσως μετά λοιπόν από την έναρξη της Επανάστασης το ζήτημα της εκπαίδευσης υπήρχε στη σκέψη των πρωτεργατών της, όμως στο Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος (1822) δεν προβλεπόταν η σύσταση «Μινιστέριου της Παιδείας» και για όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα αρμόδιο ήταν το «Μινιστέριο των Εσωτερικών».⁵⁷ Η απουσία οποιασδήποτε διάταξης για τα εκπαιδευτικά ζητήματα στο *Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν* μάλλον οφειλόταν στις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν. Ωστόσο, στον Οργανισμό της προσωρινής Διοίκησης (27 Φεβρουαρίου 1822) υπήρχε πρόβλεψη για τα εκπαιδευτικά θέματα και οριζόταν ότι υπεύθυνος για την εκπαίδευση ήταν ο υπουργός Εσωτερικών, Γρηγόριος Δικαίος.⁵⁸ Προβλεπόταν επίσης ότι τα σχολεία θα

⁵⁴ Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ο.π., σ. 466.

⁵⁵ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 33.

⁵⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.289.

⁵⁷ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ, σ. 587, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970.

⁵⁸ Γρηγόριος Δίκαιος (1788-1825), περισσότερο γνωστός ως Παπαφλέσσας, ήταν κληρικός, πολιτικός και οπλαρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.

διακρίνονται σε τρεις βαθμίδες, ενώ η αλληλοδιδασκτική εισαγόταν στη στοιχειώδη εκπαίδευση.⁵⁹

Στον Νόμο της Επιδαύρου ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Άστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν υπάρχουν δύο άρθρα για την εκπαίδευση, τα οποία ανέθεταν την εποπτεία της δημόσιας εκπαίδευσης στη Βουλή και ταυτόχρονα όριζαν τη Διοίκηση υπεύθυνη για την οργάνωση και την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.⁶⁰ Ύστερα από πρόταση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου το 1823 διορίστηκε ως «*Εφορος της Παιδείας και της ηθικής ανατροφής των παιδών*» ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο οποίος όμως δεν ανέλαβε καθήκοντα, γιατί αποδέχτηκε την πρόσκληση του λόρδου Guilford να διδάξει στην Ιόνια Ακαδημία. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο ίδιος ο Θ. Φαρμακίδης η άρνησή του σχετιζόταν με τις πολιτικές συγκρούσεις που λάμβαναν χώρα αυτήν την περίοδο και δεν επέτρεπαν κατά την κρίση του την εκτέλεση χρήσιμων έργων, όπως ήταν τα εκπαιδευτικά ζητήματα.⁶¹ Η παραίτηση του Θ. Φαρμακίδη θα επισημοποιηθεί το 1824 και νέος έφορος θα οριστεί ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.⁶²

Ο Έφορος της Παιδείας θα λειτουργήσει ως το κορυφαίο εκτελεστικό όργανο της εκπαίδευσης. Οι αρμοδιότητες που ανέλαβε αποκαλύπτουν τη γενικότερη διάθεση να δοθεί ένα πιο συστηματικό περιεχόμενο στην εκπαίδευση.⁶³ Μεταξύ των υποχρεώσεων του Εφόρου ήταν η επιθεώρηση των σχολείων και η ενημέρωση της διοίκησης σχετικά με την ικανότητα των δασκάλων, τα μαθήματα, τη μέθοδο διδασκαλίας και τους πόρους του κάθε σχολείου.⁶⁴ Ωστόσο, παρά το φιλόδοξο σχέδιο, οι συνθήκες που επικρατούσαν (πειρατεία και τουρκοαιγυπτιακή εκστρατεία) θα περιορίσουν τη δράση του Γρηγόριου Κωνσταντά ως Εφόρου της Παιδείας στις βόρειες και ανατολικές Κυκλάδες.⁶⁵ Εκτός όμως από τα εξωτερικά εμπόδια υπήρχαν και εσωτερικά, καθώς αρκετοί ισχυροί τοπικοί παράγοντες απέβλεπαν στον σφετερισμό των σχολικών πόρων και για αυτό εμπόδιζαν την ίδρυση σχολείων. Πέρα όμως από αυτές τις δυσκολίες, όπως αναφέρει και ο Διονύσιος Σουρμελής,⁶⁶ το έργο

⁵⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.290.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.291.

⁶¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ.23.

⁶² Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.291

⁶³ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 40.

⁶⁴ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 35-36.

⁶⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.291.

⁶⁶ Σουρμελής Διονύσιος, αγωνιστής του 1821, ιστοριογράφος και λόγιος του 19ου αιώνα.

του εφόρου ήταν τεράστιο και δεν ήταν δυνατό να το φέρει εις πέρας ένα μόνο άτομο, ήταν απαραίτητη η συνδρομή περισσότερων ανθρώπων.⁶⁷

Ένα σημαντικό ζήτημα που θα επηρεάσει τα εκπαιδευτικά ζητήματα είναι το γεγονός ότι η διοικητική διαχείριση των εκπαιδευτικών υποθέσεων διεκδικήθηκε από το Κράτος αλλά και την Εκκλησία. Αρχικά οι δύο πρώτες εθνοσυνελεύσεις ακολουθώντας το γαλλικό πρότυπο ανέθεσαν τις εκπαιδευτικές υποθέσεις στο Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ από το 1823 η παιδεία βρισκόταν υπό την προστασία του Βουλευτικού σώματος. Ωστόσο, η ανάθεση των εκπαιδευτικών υποθέσεων στο Υπουργείο Εσωτερικών ήταν τομή στη σχολική παράδοση που είχε διαμορφωθεί επί οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς μέχρι εκείνη τη στιγμή κληρικοί και μοναχοί ήταν κυρίως αυτοί που θεωρούνταν κατάλληλοι για το διδασκαλικό έργο. Στο πλαίσιο αυτό το Υπουργείο Θρησκείας συχνά παρενέβαινε στα εκπαιδευτικά ζητήματα, περιορίζοντας τις αρμοδιότητες του Υπουργείου Εσωτερικών, βασιζόμενο στην ιερατική ιδιότητα πολλών δασκάλων αλλά και στην εκκλησιαστική προέλευση των περισσότερων οικονομικών πόρων των σχολείων. Χαρακτηριστικά μάλιστα είναι τα όσα αναφέρει το Υπουργείο Θρησκείας σε επιστολή του προς τον Επίσκοπο Σκοπέλου το 1825: *«Το υπουργείον τουτο γνωρίζει εν από τα καθήκοντά του και την φώτισιν της νεολαίας[...] καθότι δια της παιδείας αποκτώνται όλα τα αγαθά»*. Η Γ' Εθνοσυνέλευση μιμούμενη και πάλι το παράδειγμα της Γαλλίας, προσπάθησε να επιλύσει το ζήτημα δημιουργώντας υπουργείο για την εκπαίδευση, τη *«Γραμματεία της Επικρατείας επί του Δικαίου και της Παιδείας»* συνεχίζοντας έτσι την τάση της εξωεκκλησιαστικής αγωγής.⁶⁸

Πράγματι, το *«Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος»* που θα ψηφιστεί στην Τροιζήνα από την Γ' Εθνοσυνέλευση αναγνώρισε το δικαίωμα των πολιτών να ιδρύουν σχολεία και να επιλέγουν δασκάλους, ανέθεσε στη Βουλή τον έλεγχο της δημόσιας παιδείας και θέσπισε θέση Υπουργού *«επί του Δικαίου και της Παιδείας»*. Πρώτος Υπουργός Παιδείας ορίστηκε ο Γεράσιμος Κώπας,⁶⁹ ο οποίος μετά από έξι μήνες θα αντικατασταθεί από τον Μιχαήλ Σούτσο⁷⁰. Γενικά οι εκπαιδευτικές διατάξεις του Συντάγματος του 1827 ταυτίζονταν με τις απόψεις του Α. Κοραή. Ήταν

⁶⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ.34-35.

⁶⁸ Στεργέλλης Π. Αρ. «Τα φώτα και η διοικητική διαχείριση των υποθέσεων της εκπαίδευσης κατά την Επανάσταση», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, σ. 142-144, Όμιλος Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα, 1995.

⁶⁹ Κώπας Γεράσιμος(1778 –1832), λόγιος και νομικός.

⁷⁰ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.293-294.

αρκετά φιλελεύθερες, όμως προξενεί εντύπωση ότι δεν γινόταν καμία αναφορά στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Το γεγονός αυτό μάλλον δεν είχε σκοπιμότητα και αποτελεί παράλειψη καθώς μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν υπήρχε κάποια αναφορά κατά της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.⁷¹

Στις 18 Οκτωβρίου 1829 ο Ι. Καποδίστριας διόρισε την «*Επί της Προπαιδείας Επιτροπή*». Η Επιτροπή αυτή αποτελούταν από τους Ι. Κοκκώνη, Ν. Νικητόπουλο, και Henri-Auguste Dutrone, και ήταν υπεύθυνη να μελετήσει τα μεταφρασμένα βιβλία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, και να προτείνει το πιο κατάλληλο εκπαιδευτικό σύστημα για όλα τα σχολεία. Επίσης έπρεπε να υπολογίσει τον αριθμό των σχολείων που ήταν απαραίτητος να ιδρυθεί με βάση τις ανάγκες της κάθε περιοχής. Παράλληλα ο Ι. Καποδίστριας κατά τη διάρκεια της Δ' Εθνοσυνέλευσης (1829) εξασφάλισε την έγκριση των προτάσεων του για την οργάνωση της εκπαίδευσης και έτσι προχώρησε στη σύσταση της «*Επί των Εκκλησιαστικών Πραγμάτων και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γραμματεία*». Πρώτος Γραμματέας διορίστηκε ο Ν. Χρυσόγελος.⁷² Με την ίδρυση του ενιαίου «*Υπουργείου Παιδείας και Εκκλησιαστικών Πραγμάτων*» ο Ι. Καποδίστριας έθεσε τέρμα στη διαμάχη που υπήρχε για τον έλεγχο των εκπαιδευτικών ζητημάτων από το Υπουργείο για την εκπαίδευση και το Υπουργείο Θρησκείας.⁷³ Επί Ι. Καποδίστρια διαμορφώθηκε λοιπόν μέχρι το Φθινόπωρο του 1830 μια γραφειοκρατία με συγκεκριμένη ιεραρχία. Στην κορυφή βρισκόταν ο Κυβερνήτης και ακολουθούσε η «*Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών Πραγμάτων και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως*» που προϊστάτο ο Ν. Χρυσόγελος. Υφιστάμενοι ήταν οι Έκτατοι Επίτροποι, ακολουθούσαν οι «*Διοικητικοί Τοποτηρηταί*», που ήταν οι διοικητές των επαρχιών, στη συνέχεια βρίσκονταν οι επαρχιακές και κοινοτικές Δημογεροντίες και τέλος οι έφοροι και οι επίτροποι των σχολείων.⁷⁴

3.2. Η νέα εκπαιδευτική πολιτική και τα σχέδια των επιτροπών.

Με την έναρξη σχεδόν του Αγώνα εμφανίστηκε ένα ενδιαφέρον από πλευράς Διοίκησης για τη συστηματοποίηση της εκπαίδευσης και την ίδρυση σχολείων. Μολονότι τα σχέδια και οι όποιες θεσμικές ρυθμίσεις είχαν περισσότερο θεωρητικό

⁷¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 44-46.

⁷² Κούκου Ελένη, ο.π., σ. 590.

⁷³ Στεργέλλης Π. Αρ., ο.π., σ.142-144.

⁷⁴ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 303.

χαρακτήρα, αποτελούν σημαντική ένδειξη των τάσεων που επικρατούσαν στην προσπάθεια χάραξης μιας εκπαιδευτικής πολιτικής.⁷⁵

Στις 11 Ιουλίου 1824 το Βουλευτικό σώμα όρισε μια πενταμελή επιτροπή με πρόεδρο τον Άνθιμο Γαζή. Μέλη της επιτροπής ήταν ο λόγιος και πολιτικός Σπυρίδων Τρικούπης, ο πολιτικός και ιατρός στο επάγγελμα Μιχαήλ Κάββας, ο Κύριλλος Λιβέριος, που συγκαταλέγεται στους πρώτους υποτρόφους της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης και ο Κορίνθιος προεστός και πολιτικός Πανούτσος Νοταράς. Μετά από διαδοχικές τροποποιήσεις η επιτροπή κατέθεσε την τελική της πρόταση για την οργάνωση της κοινής παιδείας. Η πρόταση διαιρούσε την εκπαίδευση σε τρεις κύκλους. Ο πρώτος περιελάμβανε την «προκαταρκτική» εκπαίδευση κατά την οποία τα παιδιά καλούνταν να μάθουν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Ο δεύτερος κύκλος αποτελούταν από τα Λύκεια, στα οποία διδάσκονταν Αρχαία Ελληνικά, Λατινικά και Γαλλικά. Λύκεια θα ιδρύονταν στις πρωτεύουσες όλων των επαρχιών. Ο τρίτος κύκλος προέβλεπε την ίδρυση ενός τουλάχιστον Πανεπιστημίου με τέσσερις σχολές (Θεολογία, Φιλοσοφία, Νομική και Ιατρική). Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιτροπή αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες που υπήρχαν στην εφαρμογή του δεύτερου και κυρίως του τρίτου κύκλου επεσήμανε ότι έπρεπε να δοθεί έμφαση στον πρώτο κύκλο με την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Στο πλαίσιο αυτό πρότεινε και την ίδρυση ενός πρότυπου διδασκαλείου στο Άργος, από το οποίο θα αποφοιτούσαν δάσκαλοι ικανοί να στελεχώσουν όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της χώρας.⁷⁶ Στο πρότυπο αυτό διδασκαλείο ορίζεται αρχιδιδάσκαλος ο Γ. Γεννάδιος, όμως δεν ανέλαβε ποτέ καθήκοντα λόγω μιας πανδημίας που έπληξε την περιοχή. Το σχολείο υπολειτούργησε για έξι μήνες και τελικά καταστράφηκε από τον Ιμπραήμ.⁷⁷ Το σχέδιο της Επιτροπής Γαζή, αν και δεν ήταν εφικτό να υλοποιηθεί, είναι βαρύνουσας σημασίας, καθώς αποτελεί ουσιαστικά το πρώτο κείμενο που επιδιώκει την οργάνωση ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος στο υπό ίδρυση ελληνικό κράτος.⁷⁸

Τον Οκτώβριο του 1824 ορίστηκε μια νέα επιτροπή με σκοπό την αναθεώρηση του σχεδίου της επιτροπής Γαζή. Και αυτή η επιτροπή ήταν πενταμελής και αποτελούταν από τους λόγιους, Γρηγόριο Κωνσταντά και Γ. Γεννάδιο και τρία μέλη του Βουλευτικού, τον Θεόφιλο Καΐρη, έναν από τους κορυφαίους Νεοέλληνες διαφωτιστές, και δύο πολιτικούς, τον Γεώργιο Καλαρά και τον Αναγνώστη

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 294.

⁷⁶ Κούκου Ελένη, ο.π., σ. 588.

⁷⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 292.

⁷⁸ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 79.

Διδασκάλου. Είναι πολύ πιθανό η συγκεκριμένη επιτροπή να έμεινε ανενεργή, καθώς δεν έχει διασωθεί καμία πληροφορία για το έργο της.⁷⁹ Ωστόσο, από τη σύνθεσή της μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι συγκριτικά με την πρώτη επιτροπή αποτελούνταν και από άτομα όχι ιδιαίτερα διακεκριμένα για τη μόρφωσή τους. Αυτή η επιλογή ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρχε ανάγκη για μια πιο ρεαλιστική πρόταση από ανθρώπους που δεν ξεχώριζαν για τη μόρφωσή τους, αλλά κυρίως γιατί είχαν ακριβή επίγνωση των προβλημάτων και των πραγματικών δυνατοτήτων που υπήρχαν στις επαναστατημένες περιοχές. Ταυτόχρονα η επιλογή αυτή ίσως εκφράζει και την αντίληψη ότι η εκπαίδευση είναι υπόθεση όλων.⁸⁰

Το 1825 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς συνέταξε μια συνοπτική έκθεση προς τον Ιταλό φιλέλληνα G. Pecchio, ο οποίος ήταν εκπρόσωπος των Άγγλων δανειστών στην Ελλάδα. Αν και περιέγραφε μια αρκετά ωραιοποιημένη κατάσταση, καθώς στόχος του ήταν η δημιουργία μιας θετικής εικόνας για την κυβέρνηση Γ. Κουντουριώτη, παρείχε σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση της εκπαίδευσης και εξέθετε ένα φιλόδοξο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που ακολουθούσε τις αρχικές προτάσεις της Επιτροπής Γαζή.⁸¹ Συγκεκριμένα έκανε λόγο για την αποφασιστικότητα της κυβέρνησης να ιδρύσει μια Κεντρική Σχολή αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας. Η έκθεση αυτή περιελάμβανε μια στατιστική έρευνα των σχολείων της ελληνικής επικράτειας και υποδείξεις για τη βελτίωση των σχολείων αλλά και την ίδρυση νέων αλληλοδιδασκτικών. Επίσης συνιστούσε τη σύσταση σχολικών επιτροπών κατά τόπους, οι οποίες θα ήταν υπεύθυνες για την ομαλή λειτουργία των σχολείων. Η πρόταση του Γρ. Κωνσταντά προέβλεπε ακόμα τη συγκέντρωση αρχαιοτήτων στα σχολεία, ώστε να αποκτήσει το κάθε σχολείο το δικό του μουσείο.⁸² Παράλληλα έκανε λόγο για την ανάγκη ίδρυσης μιας γενικής σχολής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στο Άργος και την ίδρυση μιας Ακαδημίας στην ίδια πόλη. Τέλος, προέβλεπε τη σύσταση ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου και ενός σχολείου «*δια την ελληνικήν*» σε κάθε πόλη.⁸³

Την ίδια χρονιά (1825) η Βουλή ανέθεσε σε μια νέα επιτροπή την επεξεργασία ενός «Οργανισμού» για τα σχολεία. Η επιτροπή αυτή αποτελούνταν από τους

⁷⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.292.

⁸⁰ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 80.

⁸¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 35-36.

⁸² Κούκου Ελένη, ο.π., σ. 588.

⁸³ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 37.

Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο οποίος πιθανότατα προέδρευε της επιτροπής, τον πολιτικό Λυκούργο Κρεστενίτη, τον έμπορο Νικόλαο Μιλιάνη, τον λόγιο Ιωάννη Δημητρίου⁸⁴ και τον Θεόφιλο Καΐρη, ο οποίος για λόγους υγείας αντικαταστάθηκε από τον Νικόλαο Χρυσόγελο. Η επιτροπή, τον Μάρτιο του 1825, υπέβαλε «σχέδιον περί συστάσεως σχολείων». Στο σχέδιο αυτό επισημαινόταν η ανάγκη διάδοσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης μέσω της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Για αυτόν τον λόγο συμφωνούσε με την επιτροπή Γαζή για την ανάγκη ίδρυσης ενός Κεντρικού Σχολείου Αλληλοδιδασκτικής, προσθέτοντας όμως ότι λόγω της απουσίας ικανών αλληλοδιδασκάλων ήταν σημαντικό να εκπαιδευτούν με έξοδα του δημοσίου δέκα νέοι οι οποίοι θα είχαν ως αποστολή να μεταβούν στα επαρχιακά σχολεία και να εκπαιδεύσουν με τη σειρά τους άλλους. Παράλληλα υποστήριζε ότι αρκούσε ένα μόνο Λύκειο, ενσωματωμένο στο Κεντρικό Σχολείο και πρότεινε ελεύθερη πρόσβαση στα επαρχιακά σχολεία για όλους τους Έλληνες.⁸⁵ Αυτό το τελευταίο στοιχείο αποτελεί ουσιαστικά τη μόνη καινοτομία του σχεδίου Τρικούπη, καθώς το υπόλοιπο αποτελεί συνδυασμό των προτάσεων της Επιτροπής Γαζή και των βασικών σημείων της έκθεσης Κωνσταντά προς τον G. Pecchio.⁸⁶

3.3. Η δραστηριότητα των εκπαιδευτικών εταιρειών.

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα εμφανίστηκε η συνήθεια να ιδρύονται εταιρείες με πολιτιστικό και εκπαιδευτικό σκοπό, οι οποίες δραστηριοποιούνταν στο εξωτερικό. Με την έναρξη του Αγώνα η δράση αυτή συνεχίστηκε και στον ελλαδικό χώρο. Στον τομέα της εκπαίδευσης δραστηριοποιούνταν δύο εταιρείες, η *Φιλόμουσος Εταιρεία* στην Αθήνα και η *Φιλανθρωπική Εταιρεία* στο Ναύπλιο. Και οι δύο συστάθηκαν την ίδια χρονιά (1824), γεγονός που σχετίζεται με την ίδρυση του *Φιλελληνικού Κομιτάτου* του Λονδίνου, τα αγγλικά δάνεια και την ενίσχυση της αγγλόφιλης μερίδας.⁸⁷

Τον Σεπτέμβριο του 1813 (1812 σύμφωνα με τον Μ. Γεδεών) ιδρύθηκε στην Αθήνα η *Εταιρεία Φιλομούσων*, που στόχευε μεταξύ άλλων στη μέριμνα για την εκπαίδευση. Ωστόσο, στο κέντρο του ενδιαφέροντος ήταν η αρχαιολογία και για αυτό

⁸⁴ Δημητρίου Ιωάννης, λόγιος από το Αιτωλικό, σπούδασε στην Παλαμαία Σχολή του Μεσολογγίου και δίδασκε στη γενέτειρά του από το 1810.

⁸⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 293.

⁸⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 4.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 51-52.

τα πρώτα εκατό μέλη ήταν ξένοι.⁸⁸ Πρόκειται για μια ιδιωτική πρωτοβουλία, που οικονομικά στηριζόταν σε ιδιώτες συνδρομητές. Οι συνδρομητές ήταν δύο ειδών, οι συνήγοροι και οι ευεργέτες, οι οποίοι διακρίνονταν από το ύψος της συνεισφοράς τους που έδιναν ετησίως.⁸⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1824 επανιδρύθηκε στην Αθήνα η *Φιλόμουσος Εταιρεία*. Κύριος σκοπός της ήταν η ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών και γενικά η διάδοση της παιδείας. Εκτός από την Αθήνα η Εταιρεία δραστηριοποιούνταν και σε άλλες περιοχές (Σαλαμίνα, Αίγινα, Μέγαρα) συμβάλλοντας στην ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Μέχρι το 1825 η Εταιρεία ελεγχόταν από τους αγγλόφιλους και μέλη της είναι και μερικοί Άγγλοι, όπως ο S. Wilson, πρώτος ιεραπόστολος στην Ελλάδα, και ο Leicester Stanhope, απεσταλμένος του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου.⁹⁰ Καθοριστικό ρόλο στην επαναλειτουργία της Εταιρείας διαδραμάτισε ο απόστρατος συνταγματάρχης Leicester Stanhope ύστερα από παρότρυνση του γραμματέα του Φιλελληνικού Κομιτάτου John Bowring. Γενικά στην όλη προσπάθεια πρωτοστάτησε η αγγλόφιλη μερίδα της Αθήνας, η οποία είχε βγει ενισχυμένη μετά τον πρώτο εμφύλιο.⁹¹ Είναι πάντως γεγονός ότι οι σχέσεις της Εταιρείας με την αγγλόφιλη πολιτική μερίδα αποδεικνύουν ότι η δράση της είχε και πολιτική χροιά. Η στενή σχέση της Εταιρείας με το Φιλελληνικό Κομιτάτο του Λονδίνου φαίνεται και από τη μεταξύ συνεργασία στην αποστολή νέων για σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και κυρίως της Αγγλίας.⁹² Από τις πρώτες ενέργειες της Εταιρείας ήταν να αναλάβει την ευθύνη λειτουργίας του ελληνικού σχολείου που λειτουργούσε ήδη στην Αθήνα και να ιδρύσει δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Την εποπτεία των αλληλοδιδασκτικών την ανέθεσε στον Γ. Γεννάδιο. Παράλληλα ανέθεσε στον Νεόφυτο Νικητόπουλο το αλληλοδιδασκτικό σχολείο για τα κορίτσια που ονομάστηκε σχολείο Παρθενώνος. Το σχολείο αυτό απευθυνόταν στην εκπαίδευση των κοριτσιών με στόχο να τα προετοιμάσουν για να μπορούν να εκπαιδεύσουν τα μελλοντικά τους παιδιά.⁹³ Η ίδρυση του σχολείου για τα κορίτσια φανερώνει το φιλελεύθερο πνεύμα

⁸⁸ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 310.

⁸⁹ Γεδεών Ι. Μανουήλ, *Η πνευματική κίνησης του Γένους*., ο.π., σ. 144-145.

⁹⁰ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 294.

⁹¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 52-53.

⁹² Στο ίδιο, σ. 58-62.

⁹³ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 294.

που χαρακτήριζε τόσο τη δράση της Εταιρείας όσο και τους Άγγλους υποστηρικτές της.⁹⁴

Η *Φιλόμουσος Εταιρεία* ενισχύθηκε και από την κεντρική Διοίκηση, τις τοπικές αρχές και από εισφορές ιδιωτών. Η κεντρική Διοίκηση με τη συγκατάθεση της Βουλής παραχώρησε στην Εταιρεία εθνικά κτήματα προκειμένου να στεγαστούν τα σχολεία και η βιβλιοθήκη. Παράλληλα γίνονταν και εκκλήσεις μέσω του Τύπου της εποχής για οικονομική ενίσχυση της δράσης της Εταιρείας, τονίζοντας την ανάγκη φωτισμού των Ελλήνων.⁹⁵

Τον Αύγουστο του 1824 ιδρύθηκε στο Ναύπλιο η *Φιλανθρωπική Εταιρεία* με πρόεδρο τον λόγιο και πολιτικό Γεώργιο Γλαράκη και γραμματέα τον δικαστικό Νικόλαο Φλογαΐτη. «*Η Φιλανθρωπική Εταιρεία, ήτις εσυστάθη κατά τον Αύγουστον μήνα του 1824 είχε και έχει αντικείμενον Α. την περίθαλψιν των πτωχών ασθενών και Β. την εκπαίδευσιν των ορφανών και απόρων.*»⁹⁶ Η Βουλή καθυστέρησε την έγκριση του κανονισμού καθώς εκφράζονταν ενδοιασμοί για τις πραγματικές προθέσεις της εταιρείας, διότι κάποια μέλη είχαν εμπλακεί σε πολιτικές διενέξεις.⁹⁷ Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα από τα ιδρυτικά στελέχη της δεν ανήκε στην αγγλόφιλη μερίδα και ότι η ίδρυσή της σχετιζόταν με τον τεκτονισμό, καθώς τα περισσότερα ιδρυτικά της στελέχη ήταν τέκτονες.⁹⁸

Από τις πρώτες ενέργειες της Φιλανθρωπικής Εταιρείας ήταν η ίδρυση νοσοκομείου στο Ναύπλιο, το οποίο το 1826 θα μετατραπεί σε αλληλοδιδακτικό σχολείο με δάσκαλο τον Γεώργιο Κωνσταντίνου, τον οποίο θα αντικαταστήσει το 1828 ο Νεόφυτος Νικητόπουλος. Από το 1827 συνεργάστηκε με τη Βουλή, με στόχο την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σχολείων σε όλη την επικράτεια. Ωστόσο, λόγω οικονομικών δυσχερειών, που οφείλονταν στην έλλειψη σταθερών πόρων και στη μη καταβολή συνδρομών από τα μέλη της., αλλά και διαφωνιών μεταξύ των μελών, η Φιλανθρωπική Εταιρεία θα οδηγηθεί στη διάλυση.⁹⁹

⁹⁴ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 55.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 57.

⁹⁶ ΓΕΕ, αρ. 56, 28/4/1826, σ.224, στο Αντωνίου Δ., *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση 1821-1827*, τ. Β, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2002.

⁹⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 295.

⁹⁸ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 61-62.

⁹⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.295.

3.4. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος.

Σε γενικές γραμμές στον κατώτερο κύκλο σπουδών, είχε παγιωθεί μια αντιπαιδαγωγική μέθοδος διδασκαλίας με τη χρήση ακατάλληλων βιβλίων. Συνεπώς μια οποιαδήποτε εκπαιδευτική ανανέωση προϋπέθετε την αναμόρφωση της μεθόδου. Πρωτοπόρος στο ζήτημα αυτό υπήρξε ο Αδαμάντιος Κοραΐς, που στις αρχές του 19^{ου} αιώνα πρωτοστάτησε στην εισαγωγή μιας νέας παιδαγωγικής μεθόδου για τα κοινά σχολεία. Επρόκειτο για τη Λανκαστεριανή μέθοδο (από το όνομα του εμπνευστή της Lancaster) ή αλλιώς αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Πρόκειται για μια μέθοδο που εφαρμόστηκε στην Ευρώπη και ήταν ιδιαίτερα επιτυχής λόγω της δυνατότητας που προσέφερε για γρήγορη μετάδοση της παιδείας στις μεγάλες μάζες.¹⁰⁰

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος γεννήθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία και χαρακτηρίστηκε ως «τέκνο της ανάγκης». Συγκεκριμένα επινοήθηκε προκειμένου να λειτουργήσει ως ένα σύστημα λαϊκής εκπαίδευσης με στόχο τη μείωση του αναλφαριθμητισμού, ώστε να μειωθεί και η επιθετικότητα των εργατικών μαζών, που ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες. Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη μέθοδος περιόριζε και τις τεράστιες ανάγκες σε δασκάλους, βιβλία και κτίρια, που απαιτούσαν ένα μεγάλο οικονομικό κόστος για το κράτος. Πράγματι απώτερος στόχος της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ήταν η παροχή στοιχειωδών γνώσεων στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό μαθητών, στον λιγότερο δυνατό χρόνο και με το μικρότερο δυνατό κόστος.¹⁰¹ Η συστηματική οργάνωση της μεθόδου ανήκει στον Αγγλικανό κληρικό Andrew Bell, ο οποίος την εφάρμοσε το 1787 σε ένα στρατιωτικό άσυλο στο Μαντράς των Ινδιών. Ωστόσο, η καθιέρωση και η διάδοση ανήκει στον Άγγλο παιδαγωγό Joseph Lancaster, ο οποίος υιοθέτησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο για οικονομικούς λόγους.¹⁰²

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος έγινε γνωστή στο ελληνικό κοινό και εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1819 στα Επτάνησα και το 1820 άρχισε να συστηματοποιείται από τον Γεώργιο Κλεόβουλο στο Ιάσιο.¹⁰³ Το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο στον ελλαδικό χώρο μαρτυρείται στους Δολούς της Μάνης. Το σχολείο αυτό ιδρύθηκε το 1819 από τον Χριστόφορο Περραιβό, όταν μετέβη στη Μάνη ως απόστολος της Φιλικής Εταιρείας.¹⁰⁴ Ο Γεώργιος Κλεόβουλος θεωρείται ο

¹⁰⁰ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 324.

¹⁰¹ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 25-27.

¹⁰² Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 31-33.

¹⁰³ Λάππας Κώστας, ο.π., σ. 81.

¹⁰⁴ Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 23.

εισηγητής της μεθόδου στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα, ο οποίος την εφάρμοσε για πρώτη φορά στην Οδησό και τη συστηματοποίησε στη Χίο. Η συγκεκριμένη μέθοδος εφαρμόστηκε στην ελληνική εκπαίδευση ως το 1880.¹⁰⁵

Η επίσημη καθιέρωση της μεθόδου στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα θα πραγματοποιηθεί το 1823 με το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* το οποίο στο κεφάλαιο I παράγραφο πζ΄ όριζε την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα σχολεία της πρώτης βαθμίδας: «*Συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν*»¹⁰⁶ Σύμφωνα μάλιστα με τον Αλέξη Δημαρά αυτή είναι η μοναδική περίπτωση που η καθιέρωση της αλληλοδιδασκτικής αναφέρεται σε ένα συνταγματικό κείμενο. Αυτή η συνταγματική κατοχύρωση της αλληλοδιδασκτικής ενθάρρυνε πολλούς να εισαγάγουν τη μέθοδο σε παλιά και νέα σχολεία.¹⁰⁷

Κανένα από τα στοιχεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου δεν είναι καινούργιο. Όλες οι τεχνικές της έχουν εφαρμοστεί σε παλαιότερα συστήματα. Ο νεωτερισμός της μεθόδου έγκειται στο γεγονός ότι έχει συνθέσει πολλές διαφορετικές τεχνικές σε ένα αυστηρά κωδικοποιημένο σύνολο, που επιτρέπει να διδαχτούν οι στοιχειώδεις γνώσεις σε μεγάλο αριθμό μαθητών μέσα στον λιγότερο δυνατό χρόνο και με το μικρότερο δυνατό κόστος.¹⁰⁸ Αναμφίβολα το αλληλοδιδασκτικό σχολείο ήταν ο πιο οικονομικός τρόπος, ώστε να πραγματοποιηθεί μια αποτελεσματική και δίκαιη κοινωνική και πολιτική ηθικοποίηση των πολιτών του ελεύθερου έθνους.¹⁰⁹ Για την επαναστατημένη Ελλάδα ένας από τους λόγους που θεωρήθηκε η αλληλοδιδασκτική πρόσφορη μέθοδος ήταν η οικονομική ανέχεια. Η αλληλοδιδασκτική ήταν η πρόσφορη μέθοδος για την εκπαίδευση των φτωχών κατώτερων τάξεων, γιατί δεν απαιτούσε πολλά έξοδα.¹¹⁰ Ο δάσκαλος είχε τη δυνατότητα να διδάσκει πολλούς μαθητές με τη βοήθεια μαθητών που ο ίδιος επέλεγε και οι οποίοι ήταν ταυτόχρονα εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές.¹¹¹

Εκτός όμως από τα οικονομικά πλεονεκτήματα που είχε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, θεωρήθηκε ότι πρόσφερε τη δυνατότητα αντιμετώπισης οποιουδήποτε

¹⁰⁵ Αγγέλου Άλκης, ο.π., σ. 324.

¹⁰⁶ Αντωνίου Δαυίδ, *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση 1821-1827*, τ. Α, σ. 39, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2002

¹⁰⁷ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 76-77.

¹⁰⁸ Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια...*, ο.π., σ. 28.

¹⁰⁹ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 34.

¹¹⁰ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 172.

¹¹¹ Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, ο.π, σ. 38.

τυραννικού καθεστώτος αλλά και διάδοσης φιλελεύθερων αρχών.¹¹² Ένα ακόμα από τα βασικά πλεονεκτήματα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου είναι ο «δημοκρατικός» της χαρακτήρας σχετικά με την πειθαρχία και την άσκηση της παιδαγωγικής εξουσίας. Τα παραπτώματα και οι αντίστοιχες ποινές είναι κωδικοποιημένες και δεν είναι εξαντλητικές. Η μεγαλύτερη ποινή είναι η «έξωσις», ενώ σωματικές τιμωρίες δεν προβλέπονται.¹¹³

Στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, χριστιανική διδασκαλία, γραμμική ιχνογραφία, γραμματική και ψαλτική. Σε όσα σχολεία δίδασκαν δάσκαλοι που είχαν αποφοιτήσει από το σχολείο του ορφανοτροφείου της Αίγινας υπήρχε και το μάθημα της γυμναστικής.¹¹⁴ Οι περισσότεροι, ωστόσο, δάσκαλοι των αλληλοδιδασκτικών δεν είχαν ειδική εκπαίδευση και ήταν απλώς μαθητές κάποιων αλληλοδιδασκτικών σχολείων με περιορισμένες γνώσεις και με σχετική ικανότητα εφαρμογής της μεθόδου. Η ικανότητα αυτή επιβεβαιωνόταν με διπλώματα και αποδεικτικά που εξέδιδαν οι δάσκαλοί τους ή ο Έφορος της Παιδείας.¹¹⁵ Οι μαθητές κατατάσσονταν σε οκτώ κλάσεις για κάθε μάθημα. Η κατάρτιση των κλάσεων γινόταν κάθε μήνα με βάση την πρόοδο των μαθητών. Η ηλικία των μαθητών δεν ήταν καθοριστική για την αλλαγή κλάσης. Κάθε μαθητής ανάλογα με την επίδοση του μπορούσε να βρίσκεται σε διαφορετική κλάση ανά μάθημα.

Ωστόσο, την περίοδο αυτή η αλληλοδιδασκτική μέθοδος δεν χρησιμοποιούνταν στα σχολεία με ομοιόμορφο τρόπο. Ο κάθε αλληλοδιδασκτικός δάσκαλος χρησιμοποιούσε δικές του εκδοχές, τι οποίες θεωρούσε κατάλληλες για το σχολείο του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραμόρφωση της μεθόδου.¹¹⁶ Στον ελλαδικό χώρο εφαρμόστηκαν διάφορα συστήματα της αλληλοδιδασκτικής, όπως του Γ. Κλεόβουλου, που παρουσίαζε κενά ως προς την ανάγνωση, του Α. Πολίτη, ο οποίος εισήγαγε την αλληλοδιδασκτική στα Επτάνησα, του Συνέσιου Κυριακίδη, που ακολουθούσε του Α. Πολίτη αλλά είχε καλύτερη προσέγγιση στα μαθηματικά. Επίσης υπήρχε το αγγλικό σύστημα, που ήταν γνωστό στην Ελλάδα από το 1827, και

¹¹² Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση ...*, ο.π., σ. κδ.

¹¹³ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 29-30.

¹¹⁴ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 76.

¹¹⁵ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 43.

¹¹⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 174.

το σύστημα του ιεραπόστολου L. Korck, το οποίο αποτελεί συνδυασμό του συστήματος του Γ. Κλεόβουλου και του αγγλικού.¹¹⁷

Με το σύστημα του Γ. Κλεόβουλου διδάσκονταν η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και η ιερή κατήχηση. Οι μαθητές διαιρούνταν σε τάξεις και σε κάθε τάξη τοποθετούνταν οι δύο καλύτεροι μαθητές, στους οποίους ανατίθετο η διδασκαλία, η τήρηση της τάξης και οι απουσίες των μαθητών. Επιλέγονταν ακόμα τέσσερις μαθητές που ονομάζονταν «Γενικοί πρωτόσχολοι ή Ερμηνείς» και λειτουργούσαν ως υποδιδάσκαλοι. Γενικά το έργο του Γ. Κλεόβουλου θεωρήθηκε μη συστηματοποιημένο και ατελές.¹¹⁸

Το σύστημα του Α. Πολίτη, επηρεάστηκε από το γαλλικό σύστημα και θεωρήθηκε καλύτερο από του Γ. Κλεόβουλου ως προς τους τρόπους ανάγνωσης και την ερμηνεία της αριθμητικής. Σημαντικό στοιχείο αυτού του συστήματος είναι οι σκληρές ποινές για τους άτακτους και αμελείς μαθητές, που φτάνουν μέχρι το σημείο ανάρτησης πινακίδων, που αναγράφουν το παράπτωμα στο λαιμό των μαθητών και περιφορά στο σχολείο. Το σύστημα του Συνέσιου Κυριακίδη αντέγραφε το σύστημα του Α. Πολίτη ως προς την ανάγνωση, αλλά περιείχε μια πληρέστερη ερμηνεία της αριθμητικής.¹¹⁹

Το αγγλικό σύστημα έγινε γνωστό στην Ελλάδα το 1827, όταν κυκλοφόρησε μια έντυπη ερμηνεία του με τίτλο «*Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία ή εύκολος μέθοδος διά την διδασκαλίαν των παιδων*». Το σημαντικότερο στοιχείο αυτής της μεθόδου είναι ότι αναφερόταν και στη διδασκαλία των κοριτσιών. Ωστόσο, θεωρήθηκε ατελής μέθοδος για τα ελληνικά δεδομένα, γιατί φαινόταν ότι δεν γνώριζε τους ιδιωτισμούς της ελληνικής γλώσσας. Παραλλαγή του αγγλικού συστήματος με αρκετά στοιχεία από το σύστημα του Γ. Κλεόβουλου ήταν το σύστημα του C. L. Korck, για το οποίο όμως δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία.¹²⁰

Πάντως το πιο διαδεδομένο σύστημα ήταν του Γ. Κλεόβουλου. Υπήρξαν βέβαια και κάποιοι αλληλοδιδασκτικοί δάσκαλοι που χρησιμοποίησαν στοιχεία από διάφορα συστήματα δημιουργώντας μια δική τους προσέγγιση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Νεόφυτος Νικητόπουλος που ακολουθούσε το σύστημα του Γ.

¹¹⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 304.

¹¹⁸ Μαυροσκούφης Δημήτρης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, ο.π., σ. 176-180.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 181-182.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 185.

Κλεόβουλου με πολλές εμπειρικές παραλλαγές.¹²¹ Ο Ν. Νικητόπουλος ήταν μαθητής του Γ. Κλεόβουλου και υπήρξε ο πρώτος Έλληνας δάσκαλος που υιοθέτησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Η επίδραση που άσκησε στην πλειονότητα των Ελλήνων δασκάλων από το 1819 ως το 1828 είναι αναμφισβήτητη, καθώς είναι ο πρώτος που συνέταξε πίνακες ανάγνωσης και εκπόνησε τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά μαθήματα στα ελληνικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δασκάλου που επηρεάστηκε από τον Γ. Κλεόβουλο ήταν και ο Α. Πολίτης.¹²²

Είναι λοιπόν γεγονός ότι προέκυπτε μια μεγάλη ανομοιομορφία ως προς τον τρόπο διδασκαλίας και γι' αυτό προσπάθησαν να εφαρμόσουν ένα ενιαίο σύστημα.¹²³ Επί Ι. Καποδίστρια η νέα αλληλοδιδασκτική μέθοδος έγινε υποχρεωτική για όλα τα σχολεία του κράτους. Έτσι λόγω της πολυμορφίας της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ο Ι. Καποδίστριας θα συστήσει το 1829 μία επιτροπή με στόχο την εκπόνηση ενός κανονισμού για όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία προκειμένου να επιτευχθεί η αναγκαία ομοιομορφία.¹²⁴ Το 1830 η επί της Προπαιδείας Επιτροπή υπέδειξε ως καταλληλότερο εγχειρίδιο για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, το εγχειρίδιο του Γάλλου C Sarazin. Η μετάφραση και η προσαρμογή του συγκεκριμένου εγχειριδίου ανατέθηκε στον Ι. Κοκκώνη. Έτσι στις 12/7/1830 με το διάταγμα 1032 καθιερώθηκε ως επίσημη μέθοδος διδασκαλίας η μέθοδος του C. Sarazin.¹²⁵

Το σύστημα, παρά τις αντιρρήσεις του Ν. Νικητόπουλου, θα επιβληθεί σε όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία και μάλιστα ο Ι. Κοκκώνης θα διοριστεί επιθεωρητής των σχολείων της Πελοποννήσου με αποστολή να συγκεντρώσει πληροφορίες για τα σχολεία και να επιβλέπει την εφαρμογή του συστήματος.¹²⁶ Το 1830 δημοσιεύτηκε στην Αίγινα από τον Ι. Κοκκώνη το *«εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό του Σαραζίνου»*.¹²⁷ Για να καταλήξει σε αυτό το εγχειρίδιο ο Ι. Κοκκώνης συνέταξε μια εισήγηση στις 30 Ιανουαρίου 1830, στην οποία παρουσίαζε τα σφάλματα των μεθόδων αλληλοδιδασκτικής του Γ.

¹²¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 304.

¹²² Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 71.

¹²³ Μαυροσκούφης Δημήτρης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, ο.π., σ. 186.

¹²⁴ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 304.

¹²⁵ Κούκου Ελένη, ο.π., σ. 590.

¹²⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 305.

¹²⁷ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 84.

Κλεόβουλου, του Α. Πολίτη, του Συνέσιου και ενός ανώνυμου. Το εγχειρίδιο εγκρίθηκε από την Κυβέρνηση ως επίσημος οδηγός στα σχολεία.¹²⁸

Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος επιλέχτηκε ως εκπαιδευτική μέθοδος στην Ελλάδα τη στιγμή που είχε αρχίσει να υποχωρεί και να εγκαταλείπεται στην Ευρώπη, εκτός από τη Βρετανία που θα αρχίσει να υποχωρεί μετά το 1845. Η αμφισβήτηση οφειλόταν κυρίως στη μηχανικότητα της μεθόδου. Ενδοιασμοί προς την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διατυπώθηκαν και στην Ελλάδα από σημαντικούς παιδαγωγούς της εποχής, όπως ο Α. Μουστοξύδης. Ωστόσο, την εποχή του Ι. Καποδίστρια, κατά την οποία επιβλήθηκε η μέθοδος δεν διατυπώθηκαν αμφισβητήσεις από τους Έλληνες λογίους.¹²⁹ Παράλληλα, δυσκολίες στην εφαρμογή της αντιμετώπισε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και από την Εκκλησία, η οποία δεν την αποδέχτηκε. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Πατριάρχης απαγόρευσε την εισαγωγή της στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Αντιστάσεις όμως θα συναντήσει και από τους παραδοσιακούς παιδαγωγούς αλλά και από το ίδιο το κοινό, που σε αρκετές περιπτώσεις ήταν διαποτισμένο από τις εκκλησιαστικές παραδόσεις, οι οποίες το οδήγησαν να διατηρήσει μια εχθρική στάση απέναντι σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική καινοτομία.¹³⁰

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα για πενήντα χρόνια, εξυπηρετώντας συγκεκριμένες ανάγκες της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Ωστόσο, είναι μια μέθοδος που επικρίθηκε έντονα καθώς εξαφάνιζε κάθε ίχνος πρωτοβουλίας στους μαθητές, δίνοντας έμφαση σε μια επαναλαμβανόμενη μηχανική επανάληψη.¹³¹

3.5. Οι οικονομικοί πόροι των σχολείων.

Οι πόροι για τη σύσταση και τη συντήρηση των σχολείων προέρχονταν από διάφορες πηγές. Συχνή ήταν η συνδρομή της κυβέρνησης είτε μέσω της παραχώρησης εθνικής περιουσίας (κτίρια ή κτήματα) για την ίδρυση ή τη στέγαση του σχολείου, είτε μέσω της παραχώρησης εσόδων από την εκμετάλλευση τοπικών πόρων (πχ κρατικοί μύλοι).¹³² Τα χρήματα από τους τοπικούς πόρους τα

¹²⁸ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, *Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, σ. 46, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1990.

¹²⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 170-171.

¹³⁰ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 31-32.

¹³¹ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 78-80.

¹³² Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 32.

συγκέντρωναν οι δημογεροντίες και τα απέδιδαν στο «δημόσιο ταμείο». Σημαντικό τμήμα των αναγκών καλυπτόταν και από εκκλησιαστικούς και μοναστηριακούς πόρους, τη χρήση των οποίων εισηγήθηκαν ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Γεώργιος Γεννάδιος με το «*Σχέδιον περί συστάσεως και διατηρήσεως των αναγκαίων εις εκπαίδευσιν της νεολαίας σχολείων*». Άλλοι πόροι μικρότερης βαρύτητας αλλά εξίσου σημαντικοί ήταν ο δίσκος που περιέφεραν οι έφοροι την Κυριακή στις εκκλησίες, οι αναγκαστικές ή οι εκούσιες εισφορές των δημοσίων υπαλλήλων και τέλος πρόστιμα που επιβάλλονταν στους πολίτες για τυχόν παραβάσεις. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν κληροδοσίες και προσφορές εύπορων Ελλήνων αλλά και φιλελλήνων.¹³³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ι. Βαρβάκη¹³⁴, ο οποίος ενημέρωσε το Βουλευτικό Σώμα ότι είχε καταθέσει στην Τράπεζα της Μόσχας 300.000 ρούβλια. Οι τόκοι από αυτό το ποσό προορίζονταν για την κάλυψη των μισθών των δασκάλων ενός κεντρικού σχολείου με πρακτικό προσανατολισμό.¹³⁵

Είναι γεγονός ότι ένα από τα κυριότερα προβλήματα που εμπόδιζε την εφαρμογή των θεωρητικών εκπαιδευτικών απόψεων στην πράξη ήταν η έλλειψη μόνιμων και σταθερών πόρων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα μόνα σχολεία που ιδρύθηκαν απευθείας από τη Διοίκηση, της Τρίπολης και του Άργους, αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Στα υπόλοιπα σχολεία η Διοίκηση περιοριζόταν στην ενίσχυση των πρωτοβουλιών δημογερόντων, ιδιωτών και ηγουμένων. Για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών αυτών των σχολείων η Διοίκηση συμφωνούσε με τα αιτήματα των πρωτοστατών για τη διάθεση μοναστηριακών πόρων ή παραχωρούσε εθνικά κτήματα. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις τα τοπικά συμφέροντα ήταν ισχυρότερα με αποτέλεσμα οι παραινήσεις της Διοίκησης να μην έχουν συνήθως αποτέλεσμα. Για την επίλυση αυτού του προβλήματος η επιτροπή Τρικούπη το 1825 προέβλεπε ότι η χρηματοδότηση των σχολείων έπρεπε να γίνεται συνδυαστικά με την αξιοποίηση των μοναστηριακών εσόδων και των εθνικών προσόδων. Ωστόσο, μια τέτοια απόπειρα απαιτούσε τη συγκρότηση ενός δημοσιονομικού μηχανισμού, γεγονός που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.¹³⁶ Συγκεκριμένα στο σχέδιο της επιτροπής Τρικούπη αναφερόταν ότι για τη σύσταση σχολείων αρκούσαν 5-6000 γρόσια. Ταυτόχρονα θεωρούταν αυτονόητη η

¹³³ Αθουσάκης Αδάμ, *Η εκπαίδευση στην Αργολίδα, Κορινθία και Μεγαρίδα κατά την Καποδιστριακή περίοδο(1828-1832)*, σ. 136-164, εκδ. Καταγράμμα, Κόρινθος, 2003.

¹³⁴ Βαρβάκης Ιωάννης (1745-1825) εθνικός ευεργέτης από τα Ψαρά.

¹³⁵ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 42.

¹³⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 95-96.

υποχρέωση των μοναστηριών να βοηθήσουν οικονομικά και στη σύσταση και στη συντήρηση των σχολείων, ενώ προτεινόταν ότι τα ποσά που θα έλειπαν έπρεπε να χορηγηθούν από τα εθνικά έσοδα. Ωστόσο, το ποσό των 5.000-6.000 γροσιών δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς αρκούσε μόνο για τους ετήσιους μισθούς μερικών επαρχιακών δασκάλων.¹³⁷

Ο Ι. Καποδίστριας προσπάθησε να εξασφαλίσει τους οικονομικούς πόρους που απαιτούνταν για την εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό τον Αύγουστο του 1829 η Δ' Εθνοσυνέλευση εξέδωσε ψήφισμα για την Παιδεία, το οποίο προέβλεπε τη σύσταση ενός ειδικού ταμείου, του «Γαζοφυλακίου», που θα είχε ως στόχο την οικονομική ενίσχυση των σχολείων.¹³⁸ Το ταμείο αυτό προβλεπόταν ότι θα τροφοδοτούταν από δωρεές και υποχρεωτικές συνεισφορές εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, ενώ την ευθύνη για τη διαχείριση του ταμείου θα είχε αποκλειστικά ο Κυβερνήτης.¹³⁹ Παράλληλα ο Ι. Καποδίστριας κατά τη διάρκεια της Δ' Εθνοσυνέλευσης μέσω ψηφίσματος επέβαλε φορολογία επί της εκκλησιαστικής περιουσίας για την εξυπηρέτηση και κάλυψη των οικονομικών αναγκών των κοινωφελών ιδρυμάτων, μεταξύ αυτών ορίζονταν το Ορφανοτροφείο και τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Το 1830 καθιέρωσε φορολογία και των επιτόπιων πόρων και εσόδων προς εξυπηρέτηση των αναγκών των σχολείων. Το μεγαλύτερο ωστόσο μέρος των δαπανών καλυπτόταν από ιδιωτικές εισφορές, που είχαν αυξηθεί χάρη στον Ι. Καποδίστρια, ο οποίος είχε δημιουργήσει ένα ρεύμα ευγενικής άμιλλας μεταξύ των πολιτών που είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν.¹⁴⁰

Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο που παρατηρείται κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια είναι η έντονη δραστηριοποίηση Ευρωπαίων φιλελλήνων με σκοπό να ενισχύσουν την εκπαιδευτική δραστηριότητα στην επαναστατημένη Ελλάδα. Στο Παρίσι ιδρύθηκε «ελληνική Εταιρεία προς διάδοσιν των φώτων εν τη Ελλάδι», με στόχο την έκδοση βιβλίων για τα σχολεία της Ελλάδας. Χαρακτηριστική είναι επίσης η προσφορά του Ι. Εϋνάρδου,¹⁴¹ ο οποίος πρόσφερε 50.000 φράγκα για την ίδρυση σχολείων και παράλληλα παρακίνησε τα φιλελληνικά κομιτάτα της Γενεύης να καταθέσουν χρήματα στη χρηματιστική τράπεζα της Ελλάδος με τόκο 5% για τη δημιουργία αλληλοδιδασκτικών σχολείων.¹⁴²

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 41.

¹³⁸ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 92.

¹³⁹ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 41.

¹⁴⁰ Κούκου Ελένη, ο.π., σ. 591.

¹⁴¹ Ο Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος (1775-1863), Ελβετός τραπεζίτης, φιλέλληνας, τιμημένος με τον τίτλο του ευεργέτη του ελληνικού έθνους.

¹⁴² Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 20-21.

3.6. Η εκπαιδευτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια.

Μέχρι την άφιξη του Ι. Καποδίστρια στην Ελλάδα η κατάσταση της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο ήταν σε κακή κατάσταση λόγω των πολεμικών συγκρούσεων. Ωστόσο, υπήρχαν περιοχές που λειτουργούσαν σχολεία και οι επαναστατικές κυβερνήσεις είχαν τη διάθεση να ιδρύσουν κι άλλα. Παρόλα αυτά επρόκειτο μάλλον για μεμονωμένες περιπτώσεις, γεγονός που προκύπτει από την έκθεση που υπέβαλε το 1828 στον Ι. Καποδίστρια ο Μιχαήλ Σούτσος ως Γραμματέας της Εκπαίδευσης, προκειμένου να τον ενημερώσει για την κατάσταση που επικρατούσε. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι για τη σύσταση εκπαιδευτηρίων όλες οι ενέργειες είχαν αποβεί άκαρπες και ότι «έως της ώρας δεν έγινε τίποτε, και είδα μετά λύπης όλους τους διΐσχυρισμούς μου απράκτους...»¹⁴³

Το ενδιαφέρον του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτικά ζητήματα εκδηλώθηκε από τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Ως Γραμματέας της Επικρατείας της Γερουσίας της Ιονίου Πολιτείας (1805-1807) κατόρθωσε να θεμελιώσει το εκπαιδευτικό σύστημα στα Επτάνησα. Πρόκειται για την πρώτη επιτυχημένη ενασχόληση με θέματα παιδείας, καθώς αντιμετώπισε πολλά προβλήματα στην εκπαίδευση της Ιονίου Πολιτείας.¹⁴⁴ Παράλληλα όμως ο Ι. Καποδίστριας ενδιαφερόταν πολύ και για την εκπαίδευση των Ελλήνων και αυτό φαίνεται από ένα γράμμα που είχε στείλει στον φίλο του Ι. Εϋνάρδο, πριν αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας και του ανέφερε ότι είναι αποφασισμένος να στηρίξει την επανόρθωση της Ελλάδας στηριζόμενος σε δύο τομείς, την εργασία και τη στοιχειώδη εκπαίδευση.¹⁴⁵

Ο Ι. Καποδίστριας μετά την εκλογή του ως κυβερνήτης της Ελλάδος προσπάθησε να εφαρμόσει τις ιδέες του για την εκπαίδευση. Στόχοι της εκπαιδευτικής του πολιτικής ήταν η ηθική και χριστιανική αγωγή, η εθνική διαπαιδαγώγηση της κοινωνίας μέσω της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας και ο εξευρωπαϊσμός της ελλαδικής κοινωνίας μέσω μιας παιδείας εφάμιλλης με την παιδεία που εφαρμοζόταν στα κράτη της Ευρώπης. Παράλληλα, επεδίωκε την πολιτική κοινωνικοποίηση και την κοινωνική αγωγή των νέων. Ο στόχος αυτός προϋπέθετε την κοινωνική χρησιμότητα της εκπαίδευσης και για αυτό έδινε έμφαση στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, ενώ ταυτόχρονα απέρριπτε τον

¹⁴³ Κούκου Ελένη, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία 1827-1832- Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, σ. 7-8, Αθήνα, 1972.

¹⁴⁴ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 59.

¹⁴⁵ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 45.

σχολαστικισμό και τον λογιότατισμό. Για την εφαρμογή της εκπαιδευτικής του φιλοσοφίας ο Ι. Καποδίστριας έδωσε έμφαση στη στοιχειώδη εκπαίδευση, την οποία προσπάθησε να διασπείρει σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και όλες τις περιοχές της επικράτειας. Η προτεραιότητα που επέδειξε στη στοιχειώδη εκπαίδευση συνδέεται με την αντίληψη ότι μέσω της παιδείας θα μπορέσουν οι κατώτερες τάξεις να χειραφετηθούν από την καταπίεση των ισχυρών τοπικών παραγόντων.¹⁴⁶ Γενικά απέβλεπε στην ανάπτυξη των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία θεωρούσε απαραίτητα για την οργάνωση του κράτους.

Πράγματι, το βασικό σκεπτικό της εκπαιδευτικής του πολιτικής ήταν η ανάγκη να οργανωθεί πρωτίστως η στοιχειώδης εκπαίδευση, που θα είναι υποχρεωτική για όλους, και στη συνέχεια να προχωρήσει στην οργάνωση των ανώτερων βαθμίδων. Για την επίτευξη αυτών των στόχων ο Ι. Καποδίστριας από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την ηγεσία της χώρας σχημάτισε γύρω του έναν αξιόλογο κύκλο λογίων με σκοπό να συνεργαστούν για την οργάνωση της εκπαίδευσης. Μεταξύ αυτών ήταν ο Γ. Γεννάδιος, ο Γρ. Κωνσταντάς, ο Ν. Χρυσόγελος, ο Ι. Βενθύλος, ο Ι. Κοκκώνης, ο Α. Μουστοξύδης, ο Κ. Κοκκινάκης, ο Ν. Σχοινάς και ο Γάλλος Dutrone.¹⁴⁷ Με τη σύσταση της *«Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών πραγμάτων και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως»* έγινε απόπειρα να συνταχθεί ένας κατάλογος των σχολείων, των μαθητών, των δασκάλων και των πόρων συντήρησης των σχολείων. Ωστόσο, τομή στην εκπαιδευτική πολιτική του Ι. Καποδίστρια αποτέλεσε η ανάθεση της γενικής εποπτείας όλων των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στον Ανδρέα Μουστοξύδη, ο οποίος γεννήθηκε το 1785 στην Κέρκυρα και σπούδασε Νομικά στην Ιταλία. Ο Α. Μουστοξύδης υπήρξε ο σημαντικότερος συνεργάτης του Ι. Καποδίστρια σε θέματα παιδείας και πολιτισμού.¹⁴⁸ Το 1828 διορίστηκε πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου και είχε την απόλυτη εμπιστοσύνη του κυβερνήτη, γι' αυτό και του ανέθετε πολλές εκπαιδευτικές υποθέσεις.¹⁴⁹

Τα μέτρα που έλαβε ο Ιωάννης Καποδίστριας υπέρ της παιδείας θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής: Οργάνωσε τη *«Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως»*, η οποία είχε ιδρυθεί από το 1822 και της ανατέθηκε η οργάνωση της εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους. Ίδρυσε το

¹⁴⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ.299-300.

¹⁴⁷ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 589.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 590.

¹⁴⁹ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 253.

1829 το Ορφανοτροφείο στην Αίγινα για την περίθαλψη των ορφανών του Αγώνα. Την ίδια χρονιά ίδρυσε το Κεντρικό σχολείο της Αίγινας για την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευση δασκάλων της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Επέβαλε φορολογία στην περιουσία της Εκκλησίας υπέρ κοινωφελών ιδρυμάτων και κυρίως υπέρ των σχολείων της Επικράτειας. Το 1829 σύστησε την «Επιτροπή Προπαιδείας» με στόχο την οργάνωση των αλληλοδιδασκτικών και των ελληνικών σχολείων. Φρόντισε για την εκπαίδευση των δασκάλων και την επάνδρωση των σχολείων. Τέλος χορήγησε υποτροφίες ακόμα και για σπουδές στο εξωτερικό.¹⁵⁰ Στους εκπαιδευτικούς στόχους του Ι. Καποδίστρια ήταν η επέκταση της εκπαίδευσης και στα κορίτσια με την ίδρυση ξεχωριστών διδασκαλείων στις επαρχίες. Ωστόσο, τα σχέδια αυτά δεν υλοποιήθηκαν λόγω της δολοφονίας του Κυβερνήτη.¹⁵¹ Συνεπώς η εκπαιδευτική πολιτική του Ι. Καποδίστρια επικεντρώθηκε στη θεμελίωση της πρωτοβάθμιας και της επαγγελματικής εκπαίδευσης, μέσω της οποίας μπορούσε κανείς να αποκτήσει βασικές δεξιότητες για την παραγωγική διαδικασία. Όλες όμως οι εκπαιδευτικές δομές της εποχής του Ι. Καποδίστρια χαρακτηρίζονταν από αυταρχικότητα, γεγονός που οφειλόταν στην πατερναλιστική εκπαιδευτική πολιτική του.¹⁵² Βέβαια, αυτή η αντίληψη του Ι. Καποδίστρια κατακρίθηκε από αρκετούς λόγιους της εποχής, όπως ο Fr. Thiersch,¹⁵³ ο οποίος κατηγόρησε τον κυβερνήτη ως φωτοσβέστη που ήθελε να περιορίσει την παιδεία των Ελλήνων στα κολυβογράμματα.¹⁵⁴ Το γενικότερο σχέδιό του για την παιδεία ο Ι. Καποδίστριας το παρουσίασε κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στη Δ' Εθνοσυνέλευση. Μεταξύ άλλων το σχέδιο προέβλεπε την ενίσχυση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων και την ίδρυση των «τυπικών» σχολείων για τους πιο προχωρημένους μαθητές.¹⁵⁵ Μέσα από τον λόγο του φάνηκε ξεκάθαρα η σημασία που έδινε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, της οποίας θεωρείται θεμελιωτής της. «Ελπίζομεν ότι διά της θείας αντιλήψεως και δια της συνδρομής των γενναίων φίλων της Ελλάδος, θέλομεν δυνηθή να προμνηστεύσομεν εις εκάστην επαρχίαν και χωρίον την ωφέλειαν των στοιχειωδών σχολείων».¹⁵⁶ Ο Ι. Καποδίστριας ήταν εμφανώς

¹⁵⁰ Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 17-20.

¹⁵¹ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 68-69.

¹⁵² Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, ο.π., σ. 40.

¹⁵³ Friedrich Thiersch (1784-1860) Γερμανός φιλέλληνας και ουμανιστής φιλόλογος.

¹⁵⁴ Βακαλόπουλος Ε.Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.Η, Σ. 199, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 1982.

¹⁵⁵ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 589.

¹⁵⁶ Βακαλόπουλος Ε.Α., ο.π., σ. 195-197.

επηρεασμένος από τις παιδαγωγικές αρχές του J. Pestalozzi¹⁵⁷ και για αυτό ενδιαφέρεται για τη στοιχειώδη εκπαίδευση με επαγγελματική προοπτική. Πράγματι υποστήριζε ότι η εκπαιδευτική του πολιτική έπρεπε να στηριχθεί στη σχέση εκπαίδευσης-παραγωγής.¹⁵⁸

Άλλος ένας παράγοντας που είχε επηρεάσει τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του I. Καποδίστρια ήταν το εκπαιδευτικό σύστημα του παιδαγωγού Emmanuel Von Fellenberg,¹⁵⁹ το οποίο συνδύαζε την πνευματική με τη χειρωνακτική εργασία. Γενικά το σύστημα Fellenberg προέβλεπε εκπαίδευση υψηλής στάθμης για τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, ενώ για τα παιδιά των λαϊκών τάξεων προέβλεπε αγροτική και επαγγελματική εκπαίδευση. Μέσω αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος ο I. Καποδίστριας οραματιζόταν να επέλθει μια πνευματική σύμπτωση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων με στόχο την κοινωνική ηρεμία. Ωστόσο, το σύστημα αυτό απαιτούσε την ύπαρξη πολλών δασκάλων και ειδικών κτιριακών εγκαταστάσεων, για αυτό ο I. Καποδίστριας αναγκάστηκε να υποστηρίξει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και ενδιαφέρθηκε για την ενιαία εφαρμογή της σε όλα τα σχολεία.¹⁶⁰ Ωστόσο, παρά τις όποιες προσπάθειες δεν επιτεύχθηκε η εφαρμογή ενιαίας διδακτέας ύλης σε όλα τα σχολεία της Επικράτειας, λόγω της ανεπάρκειας των απαραίτητων εποπτικών μέσων αλλά και της διαφορετικής κατάρτισης που διέθεταν οι δάσκαλοι.¹⁶¹

Αντίθετη άποψη σε ένα σύστημα που θα εφαρμοζόταν ενιαία είχε ο N. Νικητόπουλος, που ως μέλος της Επιτροπής επί της προπαιδείας υποστήριζε ότι ήταν ανάγκη να διατηρηθεί η πολυμορφία στην εφαρμογή της μεθόδου, ώστε να επέλθει μια σταδιακή διαμόρφωση ανάλογα με τις εξελίξεις στο εξωτερικό αλλά και τις τοπικές ανάγκες. Τελικά επικράτησε η άποψη του I. Καποδίστρια, η οποία υποστηριζόταν και από δύο άλλα μέλη της επιτροπής, τον I. Κοκκώνη και τον Α. Μουστοξύδη. Έτσι αποφασίστηκε η ενιαία εφαρμογή της μεθόδου με βάση το σύστημα του Sarazin, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον I. Κοκκώνη. Το σύστημα Sarazin θεωρήθηκε καταλληλότερο γιατί ήταν περιεκτικό και μεθοδικό, αλλά και γιατί η φήμη και η εμπειρία του Sarazin αποτελούσε εγγύηση για την

¹⁵⁷ Johan Pestalozzi (1746-1827), Ελβετός παιδαγωγός και μεταρρυθμιστής της εκπαίδευσης, πρότυπο του κινήματος του ρομαντισμού.

¹⁵⁸ Διαμαντής Δημήτριος, «Η εκπαίδευση κατά τον Καποδίστρια», *Επιστημονικό Βήμα*, τ.6, σ. 27, Ιούνιος, 2006.

¹⁵⁹ O Philipp Emanuel von Fellenberg (1771 - 1844) Ελβετός εκπαιδευτικός και γεωπόνος.

¹⁶⁰ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 91-93.

¹⁶¹ Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 96.

ποιότητά του.¹⁶² Αντίθετος με την επιβολή του οδηγού του Sarazin ήταν και πάλι ο Ν. Νικητόπουλος, ο οποίος θεωρούσε ότι η υπερβολική τυποποίηση και η στείρα μίμηση ξένων προτύπων έκρυβαν πολλά αρνητικά στοιχεία. Το βασικό επιχείρημα ενάντια στη μέθοδο του Sarazin ήταν ότι επρόκειτο για μια μέθοδο που ακόμα δεν είχε τελειοποιηθεί ούτε στη Γαλλία, ούτε στην Αγγλία. Η δική του πρόταση ήταν να δημιουργηθεί ένας οδηγός, που θα λάμβανε τα θετικά στοιχεία από πολλές μεθόδους, και παράλληλα να συσταθεί μια επιτροπή που θα έχει ως έργο τις αναθεωρήσεις του συστήματος με βάση τις υποδείξεις των δασκάλων. Η επιλογή τελικά της μεθόδου Sarazin, η οποία αποτελεί πρόταση του Ι. Κοκκώνη, αποτέλεσε ουσιαστικά ένα σημαντικό βήμα προς την επιβολή ενός εκπαιδευτικού συστήματος που δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.¹⁶³

Παρά την προσπάθεια υποχρεωτικής εφαρμογής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, τα «κοινά» ή «γραμματοδιδασκαλεία» ή «χαμαιδιδασκαλεία» εξακολούθησαν να επιβιώνουν. Χαρακτηριστικά ο Ι. Κοκκώνης αναφέρει στην έκθεσή του το 1830: «*Τα των κοινών γραμμάτων σχολεία είναι πολλά. Επειδή εις τα περισσότερα χωρία ευρίσκει τις τον εφημέριο ... ερμηνεύοντα τα κοινά γράμματα εις τινά παιδάρια*». Τα μαθήματα σε αυτά τα σχολεία περιορίζονταν στην ανάγνωση και τη γραφή και ο χώρος διεξαγωγής των μαθημάτων ήταν ο νάρθηκας της εκκλησίας, το κελί των μοναχών ή το σπίτι του δασκάλου.¹⁶⁴ Τα σχολεία αυτά είχαν τη μορφή ιδιωτικού σχολείου και λειτουργούσαν σε περιοχές όπου δεν υπήρχε αλληλοδιδασκτικό σχολείο και κατά κανόνα δεν ακολουθούσαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.¹⁶⁵ Ο Ι. Καποδίστριας ενδιαφέρθηκε για τους δασκάλους που δίδασκαν σε αυτά τα σχολεία. Όσοι θεωρούνταν σωστά καταρτισμένοι τους προήγαγε σε αλληλοδιδασκάλους και είτε τους αναγνώριζε το σχολείο τους ως δημόσιο αλληλοδιδασκτικό είτε τους διόριζε σε άλλο σχολείο. Άλλους πάλι τους καλούσε για μετεκπαίδευση στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας.¹⁶⁶

Συμπερασματικά, είναι βέβαιο ότι η εκπαιδευτική φιλοσοφία του Ι. Καποδίστρια παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού, όμως διαπιστώνονταν και διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα ο Κυβερνήτης

¹⁶² Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 101-102.

¹⁶³ Δημαράς Αλέξης, «Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλιότιπο σχολείο», *Ο Ερασιστής*, τ.11/1974, έτος ΙΒ', σ. 328-329, Αθήνα, 1980.

¹⁶⁴ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 99-100.

¹⁶⁵ Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 25.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 117.

εμφανιζόταν επιφυλακτικός ως προς τους ρυθμούς αξιοποίησης των εκπαιδευτικών προτύπων που προέρχονταν από την Ευρώπη. Ταυτόχρονα δεν ασπαζόταν τους υψηλούς τόνους για την ανώτερη εκπαίδευση. Τέλος υπερτόνιζε την αξία της χριστιανικής αγωγής.¹⁶⁷

3.7. Τα κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του Ιωάννη Καποδίστρια.

Αμιγώς κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα θεωρούνται όσα ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια και λειτούργησαν υπό τη χρηματοδότηση και τη διοίκηση της ίδιας της κυβέρνησης.¹⁶⁸ Ένα από τα πρώτα κρατικά ιδρύματα ήταν το Ορφανοτροφείο της Αίγινας. Το κτίριο του ιδρύματος θεμελιώθηκε στις 8 Οκτωβρίου 1828. Στη διοικούσα επιτροπή ορίστηκαν ο Βιάρος Καποδίστριας, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Λεόντιος Καμπάνης. Διευθυντής των αλληλοδιδασκτικών σχολείων που λειτούργησαν εντός του Ορφανοτροφείου ορίστηκε ο Νεόφυτος Νικητόπουλος, ο οποίος μαζί με τον Ι. Βενθύλο λειτούργησαν και ως βοηθοί της τριμελούς διοικούσας επιτροπής.¹⁶⁹ Για τη δημιουργία του Ορφανοτροφείου συνέβαλε ο ίδιος ο Ι. Καποδίστριας με δικά του χρήματα, όμως σημαντικές ήταν και οι δωρεές φιλελλήνων. Το κτίριο ήταν χωρητικότητας 600 παιδιών.¹⁷⁰ Αρχικά εγκαταστάθηκαν 500 περίπου ορφανά, τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στον Πόρο και το Ναύπλιο.¹⁷¹ Στο σχολείο που λειτουργούσε μέσα στο Ορφανοτροφείο τα παιδιά αποκτούσαν τη γενική μόρφωση ακολουθώντας τα παιδαγωγικά συστήματα του J. Pestalozzi και του E. Fellenberg, ενώ ταυτόχρονα μάθαιναν και ένα χειρωνακτικό επάγγελμα.¹⁷² Μέσα στο Ορφανοτροφείο λειτουργούσαν αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τρεις κλάσεις ελληνικών μαθημάτων και πολλά χειροτεχνία. Τα εργαστήρια αυτά σχετίζονταν με την τυπογραφία, τη λιθογραφία, την ωρολογοποιία, την υποδηματοποιία, τη ραπτική, την ξυλουργική, τη σιδηρουργική, τη βιβλιοδετική και άλλα. Κάθε νέος που αποφοιτούσε έπαιρνε ένα μικρό χρηματικό κεφάλαιο και τα πρώτα εργαλεία της τέχνης του για το πρώτο ξεκίνημα.¹⁷³

¹⁶⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 129.

¹⁶⁸ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 301.

¹⁶⁹ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 589.

¹⁷⁰ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 54.

¹⁷¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 301.

¹⁷² Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 54.

¹⁷³ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 589.

Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας ήταν το επίκεντρο του παιδαγωγικού ενδιαφέροντος και βρισκόταν υπό την προστασία του ίδιου του Κυβερνήτη. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στο Ορφανοτροφείο συγκρούονταν ο αυταρχισμός, που προσπαθούσε να επιβάλει ο Ι. Καποδίστριας, με την παιδαγωγική κατάσταση που είχε αναπτυχθεί το προηγούμενο διάστημα (1821-1828), στην οποία διακρίνονταν δημοκρατικές και φιλελεύθερες αποχρώσεις. Τη φιλελεύθερη παιδαγωγική δράση υπηρετούσε ο Ν. Νικητόπουλος, ο οποίος ως διευθυντής του αλληλοδιδασκτικού σχολείου του Ορφανοτροφείου προσπαθούσε να ασκήσει μια διδασκαλία ανάλογη με αυτή που εφαρμόζε το 1825 στο σχολείο θηλέων της Φιλομούσου Εταιρείας στην Αθήνα. Ανάλογες παιδαγωγικές αντιλήψεις (που βασίζονταν στις έννοιες αισθητική και ψυχική καλλιέργεια, ηθική και σωματική υγεία) παρουσιάζονται σε ένα κείμενο του 1829 με τίτλο «*Αξιώματα Παιδαγωγίας*», συγγραφέας του οποίου μάλλον ήταν ο Γρ. Κωνσταντάς. Στο κείμενο αυτό υποστηρίζεται ότι στο Ορφανοτροφείο συνδυάζονταν οι αντιλήψεις της προηγούμενης περιόδου με νέα στοιχεία διαποτισμένα με θρησκευτικές επιρροές.¹⁷⁴

Το 1829 εντός του Ορφανοτροφείου άρχισε να λειτουργεί το Πρότυπο σχολείο για όσους μαθητές προορίζονταν να γίνουν δάσκαλοι στα αλληλοδιδασκικά σχολεία. Τη διεύθυνση του σχολείου ανέλαβε ο Ν. Νικητόπουλος, ο οποίος δίδασκε μαζί με τους Γρ. Κωνσταντά και Ι. Βενθύλο.¹⁷⁵ Ο Ν. Νικητόπουλος αποχώρησε από τη θέση του όταν εφαρμόστηκε η μέθοδος του Sarazin και στη θέση του τοποθετήθηκε ο Γεώργιος Μαμακίδης. Η μετεκπαίδευση είχε διάρκεια τριών μηνών. Όσοι υποψήφιοι κρίνονταν κατάλληλοι κατατάσσονταν ως υπότροφοι της κυβέρνησης. Μετά τους τρεις μήνες έδιναν εξετάσεις και έπαιρναν το σχετικό αποδεικτικό και η κυβέρνηση φρόντιζε για τον διορισμό τους σε κάποιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του οι απόφοιτοί του δεν ξεπέρασαν τους σαράντα.¹⁷⁶

Το Νοέμβριο του 1829 ιδρύθηκε στην Αίγινα και το Κεντρικό σχολείο, που λειτούργησε ως ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Απευθυνόταν σε όσους νέους έχουν έφεση προς τα γράμματα και ενδιαφέρονταν είτε να ακολουθήσουν το επάγγελμα του δασκάλου, είτε να κάνουν ανώτατες σπουδές.¹⁷⁷ Ουσιαστικά ήταν ένα είδος Γυμνασίου που στόχευε στην επαγγελματική κατάρτιση των μελλοντικών δασκάλων

¹⁷⁴ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 79-80.

¹⁷⁵ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 589.

¹⁷⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 301.

¹⁷⁷ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 591.

της αλληλοδιδασκτικής και των ελληνικών σχολείων, στη χορήγηση επαγγελματικού τίτλου, στην εκπαίδευση διευθυντών σχολείων αλλά και στη μόρφωση ανώτερων κρατικών υπαλλήλων.¹⁷⁸ Με την ίδρυση του Κεντρικού σχολείου της Αίγινας έσπευσαν να εγγραφούν 700 μαθητές, οι οποίοι είχαν αποκτήσει τις στοιχειώδεις γνώσεις πριν ή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.¹⁷⁹ Έφορος του Κεντρικού σχολείου ορίστηκε ο Α. Μουστοξύδης και βασικοί δάσκαλοι ο Γ. Γεννάδιος και ο Ι. Βένθυλος. Η φοίτηση ήταν τριετής και υπήρχαν εξετάσεις για να προβιβαστεί κάποιος από το ένα έτος στο άλλο. Η έναρξη των μαθημάτων του Κεντρικού σχολείου πραγματοποιήθηκε στις 2/1/1830. Μετά από πέντε μήνες οι αιτήσεις αυξήθηκαν τόσο που οδήγησαν τον Ι. Καποδίστρια στην απόφαση να χτιστεί ξεχωριστό κτίριο. Έδωσε εντολή στους αρχιτέκτονες Σταμάτη Κλεάνθη και Έντουαρτ Σάουμπερτ να σχεδιάσουν ένα κτίριο για να στεγάσει το Κεντρικό σχολείο. Το κτίριο αυτό χρηματοδοτήθηκε από τον Ι. Εϋνάρδο και για αυτό ο Ι. Καποδίστριας πρότεινε να ονομαστεί «Εϋνάρδιο». Πρόκειται για ένα λαμπρό οικοδόμημα της εποχής βασισμένο στην απλή δωρική αρχιτεκτονική.¹⁸⁰

Ουσιαστικά το Κεντρικό σχολείο ήταν ανοικτό σε όλους όσους επιθυμούσαν ανώτερη μόρφωση και όχι μόνο σε αυτούς που ήθελαν να γίνουν δάσκαλοι. Οι πρώτοι μαθητές χωρίστηκαν σε τρεις τάξεις με βάση το επίπεδό τους. Στην Α΄ τάξη τοποθετήθηκαν οι πιο προχωρημένοι με δάσκαλο τον Ι. Βένθυλο, στη Β΄ τάξη τοποθετήθηκαν οι λιγότερο προχωρημένοι με δάσκαλο τον Γ. Γεννάδιο, ενώ τους πιο αρχάριους ανέλαβε ο δάσκαλος Ιωσήφ Διστομίτης στη Γ΄ τάξη. Λόγω του μεγάλου αριθμού μαθητών δημιουργήθηκε και μια Δ΄ τάξη που τοποθετήθηκαν οι πιο μικροί μαθητές, οι οποίοι δεν είχαν τις απαραίτητες γνώσεις. Η τάξη αυτή ονομάστηκε «Προτελεστικόν ή Προκαταρκτικόν σχολείον» και δάσκαλος ορίστηκε ο Κ. Οικονομίδης.¹⁸¹ Ο μέσος όρος ηλικίας των μαθητών του Κεντρικού σχολείου ήταν 16,5 χρόνια και κατάγονταν από πολλά μέρη. Οι περισσότεροι κατάγονταν από τη Ρούμελη και την Εύβοια, ενώ ακολουθούσαν η Πελοπόννησος και τα νησιά. Τα περισσότερα παιδιά μάθαιναν τα κοινά γράμματα είτε στον τόπο καταγωγής τους είτε στον τόπο όπου κατέφευγαν ως πρόσφυγες. Η κοινωνική τους προέλευση ποίκιλε, ωστόσο οι περισσότεροι ήταν από φτωχές οικογένειες, ενώ το 30% ήταν ορφανά.¹⁸²

¹⁷⁸ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 66-67.

¹⁷⁹ Κόκκωνας Γ. *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, σ. 13, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1997.

¹⁸⁰ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 591.

¹⁸¹ Κόκκωνας Γ., ο.π., σ. 25-27.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 47-48.

Πολλοί σπουδαστές βρίσκονταν στο Κεντρικό σχολείο με υποτροφία και κυρίως όσοι προέρχονταν από περιοχές που είχαν μείνει εκτός των συνόρων του κράτους και όσοι ήταν παιδιά αγωνιστών.¹⁸³

Κατά το δεύτερο έτος λειτουργίας του το Κεντρικό σχολείο λειτούργησε πιο συστηματικά και προστέθηκαν στο εκπαιδευτικό προσωπικό οι Ι. Κοκκινάκης, ο Ι. Κοκκώνης, ο Α. Ερκουλίδης, ο Α. Αβραμιάδης και ο Ν. Χορτάκης. Η λειτουργία του ατόνησε μετά τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια.¹⁸⁴ Το Κεντρικό σχολείο λειτούργησε με πολλά προβλήματα λόγω της κακής σχέσης μεταξύ των δασκάλων και κυρίως του Γ. Κωνσταντά και του Ι. Βένθουλου προς τον Α. Μουστοξύδη. Παράλληλα παρατηρήθηκαν πολλές ελλείψεις σε βιβλία και σε διδακτικά μέσα που προκαλούσαν αντιδράσεις στους μαθητές και οδηγούσαν σε ταραχές. Το μεγαλύτερο όμως εμπόδιο στην ομαλή λειτουργία ήταν η καθυστέρηση στην έκδοση ενός οριστικού κανονισμού λειτουργίας. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν σε διαφωνίες μεταξύ των διδασκόντων.¹⁸⁵ Πάντως το Κεντρικό σχολείο ήταν το πρώτο ανώτερο κρατικό σχολείο και το μοναδικό μέχρι το 1834.¹⁸⁶ Το 1835 μεταφέρθηκε στην Αθήνα και μετασχηματίστηκε σε Γυμνάσιο, στο Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών.¹⁸⁷

Άλλα σημαντικά κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα που ιδρύθηκαν επί Ι. Καποδίστρια ήταν η αγροτική σχολή της Τίρυνθας, το Κεντρικό πολεμικό σχολείο στο Ναύπλιο και το Εκκλησιαστικό σχολείο στον Πόρο. Η αγροτική σχολή στην Τίρυνθα χρηματοδοτήθηκε από τον Ι. Εϋνάρδο με στόχο να μάθει ο λαός της υπαίθρου τρόπους καλλιέργειας πολλών αγροτικών προϊόντων. Για τον σκοπό αυτό κλήθηκε από το Παρίσι ο ειδικός επιστήμονας Γρ. Παλαιολόγος για να διευθύνει τη σχολή.¹⁸⁸ Στις 12 Ιανουαρίου 1829 ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το Κεντρικό Πολεμικό σχολείο που αργότερα συγχωνεύτηκε με τη σχολή πυροβολικής και Ευελπίδων. Την οργάνωση του Κεντρικού Πολεμικού σχολείου ανέλαβε ο Ιταλός λοχαγός Ρωμύλος Σαλτέλι, ο οποίος γρήγορα αντικαταστάθηκε από τον Γάλλο λοχαγό Pauzier.¹⁸⁹ Στις 3 Φεβρουαρίου 1830 ιδρύθηκε στον Πόρο το Εκκλησιαστικό σχολείο, το οποίο στεγαζόταν στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Το σχολείο αυτό συντηρούταν αποκλειστικά από την κυβέρνηση και φοιτούσαν όσοι ήθελαν να ακολουθήσουν το

¹⁸³ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 592.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 592.

¹⁸⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 302.

¹⁸⁶ Κόκκωνας Γ., ο.π., σ. 13.

¹⁸⁷ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 592.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 592.

¹⁸⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 303.

ιερατικό επάγγελμα.¹⁹⁰ Στο συγκεκριμένο σχολείο κλήθηκαν να διδάξουν οι αρχιμανδρίτες Βενέδικτος Ρώσος και Προκόπιος Δενδρινός. Ο αριθμός των σπουδαστών ήταν εξαιρετικά μικρός και το έργο της σχολής δεν θεωρείται σημαντικό.¹⁹¹

3.8. Στοιχεία νεωτερικότητας.

Ένα από τα βασικότερα στοιχεία που διαφοροποιούν την εκπαίδευση πριν και μετά την Επανάσταση είναι η προσπάθεια που γινόταν από όλους τους φορείς εκπαίδευσης να καθιερώσουν νεωτερικά στοιχεία στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι πρώτοι νεωτερισμοί διαφαίνονται ακόμα και από τις διατάξεις και τις ρυθμίσεις των Τοπικών Οργανισμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εισαγωγής φιλελεύθερων αρχών στην εκπαίδευση αποτελεί ρύθμιση της Πελοποννησιακής Γερουσίας, η οποία προέβλεπε τη δωρεάν εκπαίδευση. Συγκεκριμένα σε προκήρυξη της Γερουσίας στις 16/3/1822 αναφερόταν ότι *«προσκαλεί δε και την φιλομαθή νεολαίαν αφ'όλην την Πελοπόννησον να συντρέξει εδώ διά να διδαχθεί αμισθί...»*¹⁹² Από τη δεκαετία του 1820, όταν στην Ελλάδα τοποθετούνται οι απαρχές του σχολείου ως κρατικού θεσμού, βρισκόταν υπό κρατικό έλεγχο και ακολουθούσε κανόνες.¹⁹³ Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται και ένας ακόμα νεωτερισμός, ο διορισμός Εφόρου Παιδείας. Η πράξη αυτή αναπλήρωνε σε κάποιο βαθμό το κενό που υπήρχε λόγω της έλλειψης ανεξάρτητου υπουργείου παιδείας, κυρίως όμως εκφράζει την πρώτη έμπρακτη απόδειξη ότι η κεντρική εξουσία ενδιαφερόταν να ασχοληθεί με τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Επίσης για πρώτη φορά καθιερωνόταν ένας κρατικός θεσμός που προΐστατο της εκπαιδευτικής διαδικασίας.¹⁹⁴

Βασικό στοιχείο νεωτερικότητας στην εκπαίδευση ήταν και η οργάνωση της εποπτείας των σχολείων, μέσω της οποίας διακρίνεται η επιθυμία της κεντρικής εξουσίας να ελέγχει, γεγονός που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του νεωτερικού γραφειοκρατικού κράτους. Όταν ο Ι. Καποδίστριας ανέλαβε τη διακυβέρνηση άσκησε προσωπικά την εποπτεία της εκπαίδευσης μέχρι τις 12/7/1829, οπότε και διόρισε Γραμματέα *«επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδέσεως»*. Από το 1830

¹⁹⁰ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ.592.

¹⁹¹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 302.

¹⁹² ΑΕΠ, τ. Α', σ.452, στον Αντωνίου, ο.π., τ.Α., σ. 63-64.

¹⁹³ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 19.

¹⁹⁴ Μαυροσκούφης Δημήτρης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, ο.π., σ. 24.

την εποπτεία ασκούσε ο Ι. Κοκκώνης ως επιθεωρητής των σχολείων της Πελοποννήσου.¹⁹⁵ Την ανάγκη καθιέρωσης της επιθεώρησης επέβαλε το γεγονός ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος έγινε υποχρεωτική για όλα τα σχολεία, έτσι διορίστηκαν επιθεωρητές για τον έλεγχο καλής λειτουργίας των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, αλλά και της ικανότητας των δασκάλων.¹⁹⁶ Παράλληλα ρόλο επόπτη αναλάμβαναν οι διοικητές και οι έκτακτοι επίτροποι των επαρχιών που έστελνε η κυβέρνηση. Ωστόσο, την υψηλή εποπτεία εξακολουθούσε να ασκεί ο Κυβερνήτης και για αυτό οι τοπικοί διοικητές του έστελναν αναλυτικές εκθέσεις για την κατάσταση των σχολείων.¹⁹⁷ Ταυτόχρονα σε κάθε επαρχία κληρικοί ή έγκριτα πρόσωπα και επίτροποι των σχολείων διορίζονταν από τις κατά τόπους δημογεροντίες, έλεγχαν τον τρόπο λειτουργίας των σχολείων και κατέγραφαν τις ανάγκες τους. Παρατηρείται λοιπόν μια προσπάθεια κοινής οργάνωσης του σχολικού δικτύου για τη λειτουργία του οποίου υπεύθυνη ήταν η κυβέρνηση.¹⁹⁸

Χαρακτηριστικό επίσης νεωτερικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι από το 1830 όλοι οι δάσκαλοι διορίζονταν από το Υπουργείο Παιδείας. Ταυτόχρονα υπήρχε και μια μορφή αξιολόγησης, καθώς όσοι κρίνονταν ανάκτονοι απολύονταν, ενώ όσοι ήταν ικανοί αμείβονταν με προαγωγή και αύξηση μισθού. Μετά την καθιέρωση της μεθόδου Sarazin, οι δάσκαλοι ήταν υποχρεωμένοι να περάσουν από τρίμηνη μετεκπαίδευση πάνω στη νέα αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Η μετεκπαίδευση αυτή πραγματοποιούνταν στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας.¹⁹⁹

Παράλληλα, για πρώτη φορά το κράτος νομοθέτησε προδιαγραφές και χρησιμοποίησε τον μηχανισμό του για την εφαρμογή τους, προκειμένου να επιτύχει μια ομοιογενή οργάνωση των σχολείων.²⁰⁰ Στο πλαίσιο αυτό καθορίστηκαν επί Ι. Καποδίστρια ο τρόπος διεξαγωγής των προαγωγικών εξετάσεων, οι αργίες, οι θερινές διακοπές και το ωρολόγιο πρόγραμμα διδασκαλίας, γεγονός που συνδέεται με τη βιομηχανική επανάσταση, καθώς διαμορφώθηκε η ανάγκη για οργάνωση του χρόνου και την ακριβή μέτρηση του.²⁰¹ Άλλο ένα στοιχείο καινοτομίας κατά την καποδιστριακή περίοδο ήταν η αντίληψη ότι έπρεπε να χρησιμοποιούνται τα κατάλληλα βιβλία για όλα τα σχολεία της επικράτειας. Για αυτό τον σκοπό ο Ι.

¹⁹⁵ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 80.

¹⁹⁶ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 590.

¹⁹⁷ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 81.

¹⁹⁸ Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 61.

¹⁹⁹ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 590-591.

²⁰⁰ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 45.

²⁰¹ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 591.

Καποδίστριας ανέθεσε από νωρίς τη μετάφραση και τη σύνθεση αυτών των βιβλίων στην Επιτροπή Προπαιδείας. Συγκεκριμένα σε τέσσερις αρχιερείς ανέθεσε τη σύνταξη Ευχολογίου, Σύνοψης και Κατήχησης, στον Ι. Κοκκινάκη και στον Κ. Ρωσσέτο ζητήθηκε να μεταφράσουν τους καλύτερους πίνακες και τα καλύτερα ξένα βιβλία, ενώ στους Ι. Κοκκώνη και Ν. Νικητόπουλο ανατέθηκε η μελέτη των πινάκων και των βιβλίων που είχαν ήδη μεταφραστεί.²⁰²

Σημαντικό στοιχείο νεωτερικότητας, αν και όχι ακόμα διαδεδομένο ήταν το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Μετά την Επανάσταση εμφανίστηκαν σχολεία κοινής φοίτησης, αλλά και σχολεία αποκλειστικά για κορίτσια.²⁰³ Σχολείο θηλέων υπήρχε στην Αίγινα, το οποίο είχε ιδρύσει η δούκισσα της Πλακεντίας και είχε διορισμένη δασκάλα από την κυβέρνηση. Ανάλογο σχολείο υπήρχε στη Σύρο, που λειτουργούσε από το 1826 και το 1830 δίδασκε η Αναστασία Ελευθερίου και η αδερφή της. Το 1826 σχολείο θηλέων ιδρύθηκε και στο Ναύπλιο από τη Φιλανθρωπική Εταιρεία, τη συντήρηση του οποίου ανέλαβε ο Ι. Καποδίστριας το 1831. Στο συγκεκριμένο σχολείο δίδασκε η χήρα του Γ. Κλεόβουλου. Το 1831 θα ιδρυθεί και το πρώτο ιδιωτικό σχολείο θηλέων από τη Γαλλίδα Βολμερόζ. Σχολεία θηλέων υπήρχαν ακόμα στην Αθήνα και στην Ύδρα.²⁰⁴ Τα σχολεία αυτά ήταν αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας ξένων ιεραποστολών αλλά και της αστικοποίησης. Τα μαθήματα που διδάσκονταν με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ήταν η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και *«αναγκαίαι γυναικείαι τέχναι, καθώς ράψιμον»*.²⁰⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μόρφωση της γυναίκας έδειξε και ο Ι. Καποδίστριας, γεγονός που ήταν πρωτοποριακό για την εποχή του. Επιθυμία του Κυβερνήτη ήταν η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, όμως οι γονείς, που είχαν οικονομική συνήθως άνεση, προτιμούσαν τα Παρθεναγωγεία, τα οποία ήταν αμιγώς ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Στόχος του Ι. Καποδίστρια ήταν η καταπολέμηση της αμάθειας των κοριτσιών, χωρίς όμως να αμφισβητείται η διαφοροποιημένη εκπαίδευση των δύο φύλων βάσει του κοινωνικού ρόλου που τους αποδιδόταν.²⁰⁶

²⁰² Μπελιά Ελένη, ο.π., σ. 82.

²⁰³ Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου Αγγελική, «Η συμβολή ξένων σχολείων στην ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834)» *Πρακτικά Ε Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', σ. 317, Αθήνα, 1998.

²⁰⁴ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία»..., ο.π., σ. 592.

²⁰⁵ Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου Αγγελική, ο.π., σ. 318.

²⁰⁶ Διαμαντής Δημήτριος, ο.π., σ. 29.

Ένα ακόμα βασικό στοιχείο που φανερώνει την τάση οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν τα κτίρια που στέγαζαν τα σχολεία. Πριν από τον Ι. Καποδίστρια, λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων, πολλά σχολεία στεγάζονταν σε παλιές εκκλησίες ή τζαμιά, άλλα ήταν εγκατεστημένα σε μισθωμένα σπίτια και εργαστήρια και σε άλλες περιπτώσεις γίνονταν μαθήματα μέχρι και στην ύπαιθρο.²⁰⁷ Ωστόσο, υπήρχε μια διαρκής μέριμνα από τις διοικήσεις ώστε να εντοπιστεί ο κατάλληλος χώρος για να καλύψει τις ανάγκες ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Η εύρεση κατάλληλου χώρου ήταν μάλιστα ένα από τα καθήκοντα του Εφόρου Παιδείας.²⁰⁸ Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται μετά την εφαρμογή της μεθόδου Sarazin, όταν η κυβέρνηση χρησιμοποίησε αρχιτέκτονες για την κατασκευή αυτόνομων σχολικών κτιρίων.²⁰⁹

Επί κυβέρνηση Ι. Καποδίστρια τέθηκε και το ζήτημα παγίωσης μιας ενιαίας μεθόδου οργάνωσης της σχολικής τάξης, σύμφωνα με το πρότυπο του Sarazin.²¹⁰ Από το 1830 άρχισε να επικρατεί ένας νέος τύπος τάξης, που ονομάστηκε «αλληλοδιδασκτική τάξη». Αυτού του είδους σχολική τάξη διαμορφώθηκε στο πλαίσιο ενός ενιαίου και τυποκρατικού χώρου. Το προηγούμενο διάστημα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820, δεν υπήρχε διαμορφωμένη αλληλοδιδασκτική τάξη, καθώς χρησιμοποιούνταν ορισμένα μόνο στοιχεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, γεγονός που διαμόρφωσε φαινόμενα σχολικής εκπαίδευσης που απομακρύνονταν από το πρότυπο του αλληλοδιδασκτικού σχολείου.²¹¹

Πράγματι από το 1828 ως το 1830 κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες ενδείξεις θεσμοποίησης της εκπαίδευσης, καθώς γίνεται αναφορά στην έννοια του «κανονικού» αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Με την προοπτική αυτή είναι συνυφασμένη και η ιδέα οικοδόμησης ενός νέου σχολικού κτιρίου. Οι συνθήκες αυτές αρχίζουν να διαμορφώνουν μια νέα αντίληψη περί σχολικής κανονικότητας. Συχνότερα πλέον επιδιωκόταν η κατασκευή νέων κτιρίων, που προορίζονταν για σχολεία αντί της χρησιμοποίησης άλλων κτιρίων που είχαν κατασκευαστεί για διαφορετική χρήση.²¹² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια, η στέγαση των σχολείων ακολουθούσε τρία στάδια. Αρχικά με πρωτοβουλία της εκάστοτε κοινότητας προσδιοριζόταν ο τόπος και βρίσκονταν οι

²⁰⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 307.

²⁰⁸ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 55.

²⁰⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 307.

²¹⁰ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ.53.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 29-30.

²¹² Στο ίδιο, σ. 76-77.

απαραίτητοι πόροι, στη συνέχεια η κυβέρνηση παραχωρούσε εθνικό τόπο για την ανέγερση, κάλυπτε ένα μέρος των εξόδων και ανέθετε σε κάποιον αρχιτέκτονα τη σχεδίαση. Τέλος κάποιος εργολάβος αναλάμβανε την ανέγερση της οικοδομής υπό την εποπτεία των σχολικών εφόρων και του δασκάλου.²¹³ Βέβαια, μολονότι υπήρχαν μελέτες στις οποίες περιγράφονταν τα κτίρια που ήταν κατάλληλα να στεγάσουν αλληλοδιδασκτικά σχολεία, σε ελάχιστες περιπτώσεις η κυβέρνηση κατόρθωσε να ιδρύσει νέα σχολεία, λόγω οικονομικής στενότητας.²¹⁴

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η γεωγραφική διασπορά των πρωτοβάθμιων σχολείων και η κινητικότητα των δασκάλων κατά την περίοδο 1821-1831.

Με την έναρξη της Επανάστασης εκφράστηκε ενδιαφέρον για τη παιδεία, όμως οι πολεμικές συγκρούσεις λειτούργησαν ανασταλτικά στις προσπάθειες οργάνωσης και διάδοσης της παιδείας. Παρά τις δυσκολίες ο Γρ. Κωνσταντάς ως «έφορος της εκπαιδύσεως» πληροφορεί με την έκθεσή του ότι υπάρχουν σχολεία σε αρκετές περιοχές. Συγκεκριμένα στη Στερεά αναφέρει την ύπαρξη σχολείου στην Αθήνα και το Μεσολόγγι, στις Κυκλάδες λειτουργούσε σχολείο στην Τήνο, την Άνδρο και τη Σίφνο, ενώ στην Πελοπόννησο μαρτυρείται πιο έντονη δραστηριότητα με σχολεία στην Τρίπολη, το Άστρος, τον Άγιο Πέτρο, τη Βυτίνα, τη Δημητσάνα, τη Στεμνίτσα και τα Λαγκάδια.²¹⁵ Η κατάσταση θα βελτιωθεί με την εκπαιδευτική πολιτική που ακολούθησε ο Ι. Καποδίστριας. Η βελτίωση αυτή διαφαίνεται μέσα από την έκθεση του Γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Ν. Χρυσόγελου τον Σεπτέμβριο του 1831. Σύμφωνα με αυτή την έκθεση στην Πελοπόννησο λειτουργούσαν 31 αλληλοδιδασκτικά σχολεία με 2.664 μαθητές, στα νησιά 33 αλληλοδιδασκτικά με 2.931 μαθητές και στη Στερεά Ελλάδα 7 αλληλοδιδασκτικά με 736 μαθητές.²¹⁶

4.1. Πελοπόννησος.

Πριν από την Επανάσταση στην Πελοπόννησο υπήρχαν ακμάζοντα σχολεία στον Πραστό, στον Άγιο Ιωάννη, στη Βαμβακού, στην Καλαμάτα και στους Δολούς.

²¹³ Μπελιά Ελένη, «Εκπαιδευτική πραγματικότητας στην Κυνουρία επί Καποδίστρια», *Πρακτικά Αρκαδικού πνευματικού Συμποσίου* 1992, σ. 90, Αθήνα, 1994.

²¹⁴ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 79-80.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 15.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 27.

Ωστόσο με την έναρξη της Επανάστασης συνέχισαν να λειτουργούν τα σχολεία στον Πραστό και στον Άγιο Ιωάννη, τα οποία και αυτά καταστράφηκαν το 1826 κατά την επιδρομή του Ιμπραήμ.²¹⁷ Η περιοχή της Πελοποννήσου παρουσίασε την πιο έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα τόσο κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης όσο και κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Κωνσταντά το 1825 λειτουργούσαν στην Πελοπόννησο αλληλοδιδασκτικά σχολεία στο Άστρος και στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας. Στην Τρίπολη υπήρχε μια κεντρική αλληλοδιδασκτική σχολή και μία σχολή γραμματικής. Σχολές γραμματικής υπήρχαν, σύμφωνα με την έκθεση του Γ. Κωνσταντά, που τη στέλνει στον Ιταλό φιλέλληνα κόμητα Pecchio, στο Άστρος, στον Άγιο Πέτρο, στη Βυτίνα, στη Δημητσάνα, στη Στεμνίτσα και στα Λαγκάδια. Επιθυμία της κυβέρνησης ήταν στις περιοχές αυτές αλλά και στις άλλες επαρχίες της Πελοποννήσου να εγκατασταθούν αλληλοδιδασκτικά σχολεία.²¹⁸ Επί Ι. Καποδίστρια η κατάσταση είναι πολύ βελτιωμένη, όπως μαρτυρεί η έκθεση του Γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, Ν. Χρυσόγελου τον Σεπτέμβριο του 1831. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι στην Πελοπόννησο λειτουργούσαν 31 αλληλοδιδασκτικά σχολεία, στα οποία φοιτούσαν 2664 μαθητές.²¹⁹

Εκπαιδευτική δραστηριοποίηση κατά τη δεκαετία 1821-1831 παρουσιάζεται σε όλες τις περιοχές της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα η Πελοπόννησος, με βάση κυβερνητικό ψήφισμα του 1828 διαιρούταν σε επτά τμήματα. Το πρώτο τμήμα περιελάμβανε τις επαρχίες του Άργους, του Ναυπλίου και της Κορίνθου και ονομαζόταν Αργολίς. Στο δεύτερο τμήμα ανήκαν οι επαρχίες των Καλαβρυτών, της Βοστίτσας και των Παλαιών Πατρών και έφεραν το όνομα Αχαΐα. Το τρίτο τμήμα ονομαζόταν Ήλις και περιελάμβανε τις επαρχίες της Γαστούνης και του Πύργου. Το τέταρτο τμήμα περιείχε τις επαρχίες Αρκαδίας (σημερινή Κυπαρισσία), Νεοκάστρου (σημερινή Πύλος), Μεθώνης και Κορώνης και έφερε το όνομα Άνω Μεσσηνία. Το πέμπτο τμήμα είχε το όνομα Κάτω Μεσσηνία και σε αυτό ανήκαν οι επαρχίες Νησίου (σημερινή Μεσσήνη), Καλαμάτας, Εμπλακίων, Ανδρούσης, Λεονταρίου, Μικρομάνης και Δυτικής Μάνης. Το έκτο τμήμα ονομαζόταν Λακωνία και περιελάμβανε τις επαρχίες Ανατολικής Μάνης, Μονεμβασίας, Μυστρά και Πραστού.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 31

²¹⁸ Δασκαλάκης Α. Κείμενα – Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τ.Α, σ. 73.

²¹⁹ Μπελιά Ελένη, Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν..., ο.π., σ. 27.

Τέλος στο έκτο τμήμα υπήρχαν οι επαρχίες Φαναρίου, Καρύταινας, Τρίπολης και Αγίου Πέτρου με το όνομα Αρκαδία.²²⁰

4.1.1. Αργολίς.

Το Ναύπλιο είναι μια πόλη που θα αναπτύξει έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα μετά από την ίδρυση της Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Στην πρώτη αλληλοδιδασκτική σχολή που θα ιδρύσει η Φιλανθρωπική Εταιρεία το 1826 θα διοριστεί ως δάσκαλος ο Γεώργιος Κωνσταντίνου «...νέον χρηστοθήη και ειδήμονα της μεθόδου ταύτης...»²²¹, ο οποίος έχει σπουδάσει στο Borough Road του Λονδίνου και άνηκε στον πυρήνα των μαθητών του Γ. Κλεόβουλου²²² και διατηρούσε καλές σχέσεις με τους προτεστάντες ιεραπόστολους. Το 1827 ο Γρ. Κωνσταντίνου αναχώρησε για την Ευρώπη και αντικαταστάθηκε από τον Ν. Νικητόπουλο.²²³ Κατά το 1826 υπάρχει μαρτυρία για ένα ακόμα σχολείο, στο οποίο δίδασκε ο Νικηφόρος Παμπούκης, το σχολείο όμως αυτό αντιμετώπιζε πρόβλημα στέγασης και προσωρινά επιλέχτηκε ως χώρος διδασκαλίας η κάμαρα που κατοικούσε ο δάσκαλος και βρισκόταν εντός του ναού του Αγίου Γεωργίου.²²⁴ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι πριν από τον ερχομό του Ι. Καποδίστρια αρκετά σχολεία στεγάζονταν πρόχειρα σε εκκλησίες ή τζαμιά και γενικά σε χώρους που δεν προορίζονταν για σχολεία. Το φαινόμενο αυτό οφειλόταν κυρίως στην έλλειψη οικονομικών πόρων.²²⁵

Το 1826 ιδρύθηκε στο Ναύπλιο γυναικεία αλληλοδιδασκτική σχολή, η «Γυναικεία σχολή», με δασκάλα την Ελένη Δανέζη.²²⁶ Πρόκειται για ένα σχολείο που ιδρύθηκε από την Φιλανθρωπική Εταιρεία και αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο νεωτερισμού στα εκπαιδευτικά ζητήματα του ελλαδικού χώρου.²²⁷ Στη σχολή αυτή το 1828 φοιτούσαν τριάντα τρία κορίτσια, που διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση, αριθμητική και τις αναγκαίες γυναικείες τέχνες, όπως το ράψιμο. Δεκτά γίνονταν τα κορίτσια από 6 έως 15 ετών και τα δίδακτρα ήταν 5 γρόσια τον μήνα, ενώ για τα φτωχά παιδιά η φοίτηση ήταν δωρεάν.²²⁸

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 28.

²²¹ ΓΕΕ, αρ.56, 28/4/1826, σ.224, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ.57.

²²² Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 43.

²²³ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.45.

²²⁴ ΓΑΚ, Εκτελεστικών, φ.207, στον Αντωνίου δ., ο.π., τ.Β, σ. 96-97.

²²⁵ Μαυροσκοφής Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 307.

²²⁶ Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου Αγγελική, ο.π., σ. 317.

²²⁷ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», ο.π., σ. 592.

²²⁸ ΓΑΚ, Γ.Γ., φ.55, 1828, στον Δασκαλάκη Α. ο.π., τ.Α, σ. 165-167.

Το 1830 σε έκθεση του διοικητή της επαρχίας γίνεται λόγος για την ύπαρξη τριών αλληλοδιδασκτικών σχολείων στην πόλη του Ναυπλίου. Συγκεκριμένα αναφέρεται οι λειτουργία δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων αρρένων και ένα θηλέων. Στο ένα διδάσκει ο Α. Ησαΐας από τη Σμύρνη, στο άλλο ο Γ. Λεώνης από το Λεωνίδιο, ενώ στο θηλέων εξακολουθεί να διδάσκει η Ελένη Δανέζη.²²⁹

Το 1830 ο Επιθεωρητής Ι. Κοκκώνης ανέλαβε να επιθεωρήσει τα σχολεία της Πελοποννήσου. Η επιθεώρηση γινόταν απροειδοποίητα και αφορούσε στο κτίριο, στον τρόπο διδασκαλίας και στην πρόοδο των μαθητών. Σχετικά με τους δασκάλους, τους χορηγούσε ανάλογα με την επίδοσή τους δίπλωμα ή τους παρέπεμπε για μετεκπαίδευση στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας ή εισηγούταν την απόλυσή τους σε περίπτωση που τους έκρινε εντελώς ανεπαρκείς. Οι εκθέσεις του Ι. Κοκκώνη αποδίδουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα τη στιγμή της κορύφωσης των προσπαθειών της κυβέρνησης για την οργάνωση της εκπαίδευσης και της λειτουργίας των σχολείων.²³⁰ Στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη αναφέρεται ότι στο Ναύπλιο λειτουργούσε ένα αλληλοδιδασκτικό με δάσκαλο τον Α. Ησαΐα και ένα αλληλοδιδασκτικό των θηλέων με δασκάλα την Ελένη Δανέζη. Το σχολείο του Ησαΐα χαρακτηριζόταν βελτιωμένο.²³¹ Πράγματι, το σχολείο του Α. Ησαΐα είχε μεγάλη αποδοχή καθώς, όπως ο ίδιος αναφέρει από το 1829 μέχρι το 1831 φοίτησαν σε αυτό 1104 μαθητές.²³²

Μετά το Ναύπλιο σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα επέδειξε η γειτονική πόλη του Άργους. Η πρώτη αναφορά στις πηγές χρονολογείται το 1824 και πρόκειται για τον διορισμό του Ν. Νικητόπουλου ως διδασκάλου της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της πόλης.²³³ Την ίδια χρονιά θα ιδρυθεί στην πόλη του Άργους και το «*κεντρικόν του έθνους σχολείου*», η διεύθυνση του οποίου θα ανατεθεί στον Γ. Γεννάδιο,²³⁴ ο οποίος όμως δεν ανέλαβε ποτέ τα καθήκοντά του λόγω μιας επιδημίας που έπληξε την πόλη του Άργους.²³⁵ Το σχολείο αυτό είχε προταθεί από την επιτροπή του Άνθιμου Γαζή και προοριζόταν για την εκπαίδευση δασκάλων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η ίδρυση της Κεντρικής αλληλοδιδασκτικής σχολής του Άργους, ήταν το πρώτο αλληλοδιδασκαλείο που

²²⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1142-1163.

²³⁰ Μπελιά Ελένη, «Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κυνουρία...», ο.π., σ. 85-87.

²³¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1577-1583.

²³² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1889-11891.

²³³ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.39, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 240.

²³⁴ Ο Φίλος του Νόμου, αρ.54, σ.1, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 279.

²³⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 292.

λειτουργήσε στην Ελλάδα και είχε ως στόχο την εξάπλωση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στον ελλαδικό χώρο.²³⁶ Τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου σχολείου υπήρξαν εντυπωσιακά από το πρώτο διάστημα, καθώς μέσα στους πρώτους έξι μήνες είχε 150 μαθητές που ήξεραν να διαβάζουν, να γράφουν και να λογαριάζουν. Πολλοί μάλιστα από τους αποφοιτήσαντες εργάστηκαν ως δάσκαλοι σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.²³⁷ Το 1824 το Υπουργείο Εσωτερικών θα διορίσει ως δάσκαλο στο Κεντρικό σχολείο τον Δημήτριο Ιωάννου,²³⁸ ο οποίος ένα χρόνο μετά τον διορισμό του διαμαρτύρεται ότι δεν έλαβε ακόμα τον μισθό που δικαιούται.²³⁹ Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει την άποψη ότι το σχολείο αυτό υπολειτούργησε για οικονομικούς λόγους και τελικά καταστράφηκε από τον Ιμπραήμ.²⁴⁰ Η επόμενη αναφορά σε σχολείο ανήκει στην καποδιστριακή περίοδο και συγκεκριμένα το 1829, που μαρτυρείται η λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου με δάσκαλο τον Νικόλαο Φανδρίδη.²⁴¹ Πρόκειται για ένα από τα πιο γνωστά σχολεία της Καποδιστριακής περιόδου. Τη φήμη του την οφείλει στο σημαντικό εκπαιδευτικό έργο που παρήγαγε η σχολή χάρη στις ικανότητες και τον εκπαιδευτικό ζήλο του αλληλοδιδασκάλου του.²⁴² Πράγματι, ο Νικόλαος Φανδρίδης θεωρούταν ικανότατος και αναγνωριζόταν η προσφορά του στη βελτίωση των νέων. Ωστόσο, αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα, γιατί το κτίριο ήταν μικρό, είχε πολλές ελλείψεις σε βιβλία και συχνά οι πατεράδες απασχολούσαν τα παιδιά στις γεωργικές εργασίες στερώντας τους τη μάθηση. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα ήταν η δράση πολλών αγράμματων καλόγερων και παπάδων που άνοιγαν σχολεία και αποσπούσαν μαθητές, καθώς έπειθαν τους γονείς ότι στο αλληλοδιδασκτικό δε μάθαιναν γράμματα. Συγκεκριμένα ο Ν. Χρυσόγελος αναφέρει σε επιστολή του προς τον Ι. Καποδίστρια *«Αλλά το χειρότερον από όλα είναι ότι πολλοί αμαθείς γραμματοδιδάσκαλοι καλόγηροι και παπάδες ήνοιζαν πολλά σχολεία[...] κηρύττοντες εις τους πατέρας, ότι οι παῖδες των δεν διδάσκονται γράμματα εις το Αλληλοδιδασκτικόν, αλλά τακτικήν, σύρουσι πλησίον των πολλούς παῖδας και πολλούς αποσπώσιν από το αλληλοδιδασκτικόν[...] αυτό τούτο συμβαίνει και εις Τριπολιτζάν, καθώς πληροφορεῖ ο διδάσκαλος»*.²⁴³ Από αυτή τη μαρτυρία φαίνεται ότι

²³⁶ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 49.

²³⁷ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 42.

²³⁸ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.45, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 295.

²³⁹ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.80, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 607.

²⁴⁰ Μαυροσκοφής Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 292.

²⁴¹ Γεν. Εφημ., Δ', 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 334.

²⁴² Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.77-78.

²⁴³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.25, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 856-857.

ίσως υπήρχε κάποιος είδος ανταγωνισμού μεταξύ των κοσμικών δασκάλων που υπηρετούσαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και τους ιερείς που υποστήριζαν την παλαιότερη μέθοδο διδασκαλίας. Τελικά το 1831 το σχολείο του Άργους θα στεγαστεί σε ένα νεόδμητο κτίριο.²⁴⁴ Το 1829 εκτός από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Ν. Φανδρίδη μαρτυρείται και η λειτουργία ενός ακόμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου για κορίτσια με δασκάλα τη Μαρία Παπά Χατσή Φανδρίδη.²⁴⁵ Στην περιοχή του Άργους την ίδια εποχή λειτουργούσαν μια αλληλοδιδασκτική σχολή στην Καρυά και δύο ιδιαίτερες αλληλοδιδασκτικές σχολές, μία στο Κουτσοπόδι, που ιδρύθηκε από τον Αποστόλη Αμπελακιώτη και μία στο χωριό Μέρμπακα.²⁴⁶ Σε αυτά τα ιδιωτικά σχολεία αλλά και σε δασκάλους που παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα έκανε λόγο και ο Ι. Κοκκώνης στην έκθεση του για τα σχολεία του Άργους.²⁴⁷ Πράγματι, το 1830 μέσα στην πόλη του Άργους λειτουργούσαν επτά κοινά σχολεία, του Αναγνώστη Μπογοντζόπουλου, του Κρητικού, του Κωνσταντίνου Σαμαρτζή, του Κωνσταντίνου Παπαδημητρίου Λαλουκιώτη, του Αναγνώστη Λελιώτη, του Γεώργιου Μικροδημήτρη και του Σπυρίδωνα Κούρου. Ωστόσο, η λειτουργία αυτών των σχολείων ήταν ευκαιριακή καθώς τα περισσότερα είχαν βραχύβια παρουσία και είχαν κύριο στόχο την εξοικονόμηση πόρων διαβίωσης για τους δασκάλους.²⁴⁸ Ο Ι. Καποδίστριας στην προσπάθειά του να επιτύχει την ομοιομορφία που ήθελε ενδιαφέρθηκε για αυτούς τους δασκάλους που δίδασκαν ιδιωτικά και είτε τους αναγνώριζε τα σχολεία τους είτε τους καλούσε να μετεκπαιδευτούν στο κεντρικό σχολείο της Αίγινας.²⁴⁹

Μεταξύ Άργους και Ναυπλίου λειτούργησε ένα ακόμα αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην Τίρυνθα, το οποίο ήταν μάλιστα ενσωματωμένο στη Γεωργική σχολή.²⁵⁰ Πληροφορίες για το συγκεκριμένο σχολείο, που ιδρύθηκε το 1830, παρέχονται στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι το σχολείο αυτό προοριζόταν για τα ορφανά παιδιά, τα οποία φοιτούσαν παράλληλα και στη Γεωργική σχολή. Ο αριθμός τους ήταν μικρός, μόλις 28 παιδιά, όμως η δουλειά του

²⁴⁴ Γεν. Εφημ., Στ', 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1930-1932.

²⁴⁵ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 546.

²⁴⁶ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.78-79.

²⁴⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Β., ο.π., τ.Β., σ. 1391-1395.

²⁴⁸ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.101-102.

²⁴⁹ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 117.

²⁵⁰ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 93-94.

δασκάλου Γεώργιου Λιόντα κρίθηκε ικανοποιητική από τον επιθεωρητή Ι. Κοκκώνη.²⁵¹

Εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά την καποδιστριακή περίοδο παρατηρείται και στην επαρχία Κάτω Ναχαγιέ (σημερινή Ερμιονίδα). Συγκεκριμένα μαρτυρείται η λειτουργία αλληλοδιδασκτικών σχολείων στο Κρανίδι και στα Δίδυμα. Στην πόλη της Ερμιόνης ο Ι. Κοκκώνης αναφέρει ότι το 1830 χτίζεται σχολή,²⁵² όμως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.²⁵³ Στο Κρανίδι συστάθηκε σχολείο το 1829 με δάσκαλο τον Κ.Π. Μπούα, ο οποίος όμως δεν θα πείσει τους κατοίκους να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο και για αυτό θα το εγκαταλείψει.²⁵⁴ Σύμφωνα με τον επίτροπο Κωνσταντίνο Ράδο «...δεν ευωδώθη η σύστασις του εν Κρανιδίω αλληλοδιδασκτικού σχολείου δια το κακόζηλον και αφιλόκαλον των κατοίκων...».²⁵⁵ Ωστόσο, το επόμενο έτος (1830) οι κάτοικοι ζητούν την αποστολή νέου δασκάλου,²⁵⁶ το αίτημα τους γίνεται δεκτό και στέλνεται ως αλληλοδιδάσκαλος ο Γ. Γεννάδιος.²⁵⁷ Το σχολείο θα λειτουργήσει με επιτυχία, καθώς σε σύντομο χρονικό διάστημα θα φοιτούν σε αυτό 120 μαθητές.²⁵⁸ Τον Δεκέμβριο του 1830 ο Γ. Γεννάδιος θα αντικατασταθεί από τον Ιωάννη Καρατάρη, σύμφωνα με απόφαση της κυβέρνησης.²⁵⁹ Χωρίς ανάλογες δυσκολίες και «δια του ζήλου των κατοίκων» θα ιδρυθεί ελληνοαλληλοδιδασκτική σχολή στα Δίδυμα²⁶⁰ με δάσκαλο τον Δημήτριο (Βλαχογιάννη) Λέσβιο.²⁶¹ Το συγκεκριμένο σχολείο λόγω οικονομικών προβλημάτων τερμάτισε τη λειτουργία του το 1832.²⁶²

Αλληλοδιδασκτικό σχολείο συστάθηκε και στην πόλη της Κορίνθου το 1829 με δάσκαλο τον Γεώργιο Κοντοπούλη. Το συγκεκριμένο σχολείο στεγάστηκε σε έναν παλιό στρατώνα²⁶³ και λειτούργησε μέχρι το 1830 διότι ο δάσκαλος του αρρώστησε και δεν επέστρεψε.²⁶⁴ Στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας κατά το έτος 1829 λειτουργούσαν αρκετά σχολεία. Συγκεκριμένα στον Άγιο Γεώργιο λειτουργούσαν

²⁵¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1577-1583.

²⁵² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1577-1583.

²⁵³ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.83.

²⁵⁴ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 525.

²⁵⁵ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 535.

²⁵⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη Β., ο.π., τ.Β., σ. 920-921.

²⁵⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη Β., ο.π., τ.Β., σ. 977.

²⁵⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1830, στον Δασκαλάκη Β., ο.π., τ.Β., σ. 1144-1145.

²⁵⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1577-1583.

²⁶⁰ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.79-80.

²⁶¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 449-453.

²⁶² Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ.80.

²⁶³ Γεν. Εφημ., Δ', αρ.58, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 2103-2104.

²⁶⁴ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 85-86.

δύο κοινά με δασκάλους τον Αναγνώστη Σταϊγόπουλο και τον ιερομόναχο Κυπριανό, στο Ψαρί δίδασκε ο Νικόλαος Μπουλάκος, στα Ντούσια (σημερινή Ζευγολατή Στυμφαλίας) υπήρχε αλληλοδιδακτικό σχολείο με δάσκαλο τον Δημήτριο Γεωργιάδη, ενώ αλληλοδιδακτικό λειτουργούσε και στη Ζάχουλη με δάσκαλο τον Γκολφίνο Παπαδόπουλο και στην Καρυά με δάσκαλο τον Δαμιανό Ρεΐζη. Επίσης κοινά σχολεία λειτουργούσαν στη Μουσιά με δάσκαλο τον Αναγνώστη Σταθόπουλο, στον Ταρσό με δάσκαλο τον Ευστάθιο Γιαννόπουλο, ενώ στα Κούνια υπάρχει ένα παιδαγωγικό σχολείο με δάσκαλο τον Αναγνώστη Λειβαδίτη. Παράλληλα η ύπαρξη δασκάλου μαρτυρείται και στην Καστανιά και στο Σοφικό και στα Τρίκαλα.²⁶⁵ Συγκεκριμένα στα Τρίκαλα αναφέρεται ότι ο διδάσκαλος Ειρηναίος είχε συμφωνήσει με τα αδέρφια Νοταρά, μεγαλοπρόχοντες στην περιοχή, να προσφέρει ιδιωτικά στα παιδιά τους ποιοτικότερη μόρφωση συγκριτικά με τα υπόλοιπα παιδιά που δίδασκε. Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει ότι παράλληλα με την πολιτική που ασκούσε η Διοίκηση στα εκπαιδευτικά ζητήματα δραστηριοποιούνταν και ο ιδιωτικός παράγοντας.²⁶⁶ Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι το παλιότερο σχολείο της ευρύτερης περιοχής εντοπίζεται στην Πιάδα (Νέα Επίδαυρος). Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι της Πιάδας έκαναν αίτηση για ίδρυση αλληλοδιδακτικού σχολείου το 1826 και εγκρίθηκε από την Γ' Εθνοσυνέλευση, όμως μέχρι το 1827 δεν είχε υλοποιηθεί η απόφαση. Τελικά το σχολείο λειτούργησε τον Νοέμβριο του 1827 με δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Μανουήλ.²⁶⁷

4.1.2. Αχαΐα.

Η παλαιότερη αναφορά για τη λειτουργία σχολείου χρονολογείται το 1823 και αναφέρεται στο Μεσορούγιο Καλαβρύτων. Το σχολείο αυτό, που δίδασκε ο Ιωάννης Σακελλαρόπουλος, πιθανολογείται ότι λειτουργούσε και πριν από την έναρξη της Επανάστασης.²⁶⁸ Η μεγαλύτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα αυτής της επαρχίας εντοπίζεται στην περιοχή των Καλαβρύτων, στην οποία από το 1829 έως το 1831 λειτουργούσαν οκτώ αλληλοδιδακτικά σχολεία. Συγκεκριμένα ο προσωρινός διοικητής της περιοχής γνωστοποίησε στην κυβέρνηση ότι το 1829 λειτουργούσαν πέντε αλληλοδιδακτικά σχολεία στις περιοχές Κέρτεζη, Γουμένιτσα, Λειβάρτζι,

²⁶⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 644-653.

²⁶⁶ Μαυροσκοφής Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 87.

²⁶⁷ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 46.

²⁶⁸ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.22, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 138.

Αράχωβα και Βοστίτσα (Αίγιο), ενώ στον Σοπωτό λειτουργούσε κοινό σχολείο.²⁶⁹ Την ίδια χρονιά μαρτυρείται και η αποστολή του δάσκαλου Κύριλλου Κατελανάκη στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Βαλημής. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος δάσκαλος δεν ακολούθησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και για αυτό οι κάτοικοι της περιοχής ζήτησαν το 1831 την αντικατάστασή του.²⁷⁰ Το 1830 υπάρχουν μαρτυρίες ότι δάσκαλος στο αλληλοδιδασκτικό της Κέρτεζης, ήταν ο Ιωάννης Αγγελόπουλος,²⁷¹ στη Βοστίτσα δίδασκε ο Χριστόδουλος Καλιοντζής,²⁷² στη Γουμένιτσα ο Παρθένιος Πελόπλος (ή Πελόπουλος) και στη Ράχωβα επιστατούσε ο Ν. Βαμβούκης,²⁷³ ο οποίος το 1831 αντικαταστάθηκε από τον Δημήτριο Γιωβανόπουλο.²⁷⁴ Πληροφορίες για τα σχολεία της περιοχής κατά το έτος 1830 παραθέτει η έκθεση του Ι. Κοκκώνη. Αναφέρεται ότι τα αλληλοδιδασκτικά της Γουμένιτσας και της Κέρτεζης έδρευαν στην εκκλησία και ότι στο Παγκράτι δίδασκε τα κολυβογράμματα ο Πανάγος Δημόπουλος.²⁷⁵ Το 1831 εξακολουθεί να παρατηρείται μια κινητικότητα καθώς ιδρύθηκαν δύο νέα αλληλοδιδασκτικά, ένα στον Σωποτό με δάσκαλο τον Λεοντόπουλο²⁷⁶ και ένα στα Σουδενά.²⁷⁷

Στην υπόλοιπη επαρχία της Αχαΐας μαρτυρείται αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην πόλη της Πάτρας. Συγκεκριμένα τον Απρίλιο του 1830 ολοκληρώθηκε η κατασκευή, με μέριμνα της κυβέρνησης, ενός καινούργιου σχολείου χωρητικότητας 500 μαθητών, τις εργασίες του οποίου επιστατούσε ο δάσκαλος Μενέλαος Δαπόντε, που καταγόταν από την Άνδρο και ήταν μαθητής του Γ. Κλεόβουλου.²⁷⁸ Η κατασκευή αυτή ανήκε στην προσπάθεια της κυβέρνησης να κατασκευάσει αυτόνομες σχολικές μονάδες, χρησιμοποιώντας αρχιτέκτονες, κυρίως μετά την απόφαση για υποχρεωτική εφαρμογή της μεθόδου Sarazin.²⁷⁹ Το σχολείο θα ξεκινήσει τη λειτουργία του τον Ιούλιο του ίδιου έτους,²⁸⁰ ενώ ο Ι. Κοκκώνης αναφέρει ότι το σχολείο ήταν σε πολύ καλή κατάσταση και ο δάσκαλος, Μ. Δαπόντε, ακολουθούσε πιστά την μέθοδο του Sarazin. Στην ίδια έκθεση ο Ι. Κοκκώνης

²⁶⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 670.

²⁷⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.41, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1996-1998.

²⁷¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 804-805.

²⁷² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 864-865.

²⁷³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1556-1559.

²⁷⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.35, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1656-1657.

²⁷⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1556-1559.

²⁷⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.35, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1656-1657.

²⁷⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1785-1786.

²⁷⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 908-909.

²⁷⁹ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 307.

²⁸⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1163-1164.

αναφέρει ότι στην πόλη της Πάτρας υπήρχαν ακόμα τρεις δάσκαλοι που δίδασκαν χωρίς σύστημα και ότι στα γύρω χωριά δίδασκαν έξι γραμματοδιδάσκαλοι.²⁸¹

4.1.3. Ήλις.

Η ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Ήλιδας δεν παρουσιάζει εκπαιδευτική δραστηριότητα πριν από την έλευση του Ι. Καποδίστρια. Η πρώτη αναφορά σε σχολείο χρονολογείται το 1829. Συγκεκριμένα τον Φεβρουάριο του 1829 ιδρύθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο Καλλίτσι ή Καλίτσα με δάσκαλο τον Σπυρίδωνα Λουβέρδο.²⁸² Την ίδια χρονιά λειτούργησε αλληλοδιδασκτικό και στον Πύργο. Σε αυτό το σχολείο μέχρι το 1831 δίδαξαν ο Γεράσιμος Δαφαράνας και ο Σπύρος Λουβέρδος, που κατάγονταν από την Κεφαλονιά και ήταν απόφοιτοι της Ιονίου Ακαδημίας.²⁸³ Στον Πύργο ο Ι. Κοκκώνης αναφέρει ότι το 1830 εκτός από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο υπήρχε ο Ευστάθιος Σίμος, που παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα και ένας δεκαεξάχρονος που δίδασκε τα κοινά γράμματα σε 60 μαθητές. Επίσης στην έκθεση Ι. Κοκκώνη γίνεται λόγος για τη λειτουργία σχολείου στα Λεχαινά με δάσκαλο τον Γεράσιμο Δαφαράνα και επιβεβαιώνεται η λειτουργία του σχολείου στο Καλλίτσι.²⁸⁴

4.1.4. Άνω Μεσσηνία.

Η παλαιότερη αναφορά σε λειτουργία σχολείου της επαρχίας της Άνω Μεσσηνίας εντοπίζεται στα Φιλιατρά. Πρόκειται για μια αναφορά ενός δασκάλου, του Μιχαήλ Αγασικλή, ο οποίος υποστηρίζει ότι «...εσχολάρχησα εις Φιλιατρά...» και διαμαρτύρεται στον Υπουργό των Εσωτερικών ότι οι κάτοικοι δεν του έχουν καταβάλει τον μισθό που είχαν συμφωνήσει.²⁸⁵ Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι, μολονότι πρόκειται για ένα σχολείο ιδιωτικής πρωτοβουλίας των κατοίκων, αρμόδιο για όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα ήταν το «Μινιστέριο των Εσωτερικών», όπως προέβλεπε το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος.²⁸⁶ Ανάλογο περιστατικό μαρτυρείται και το 1824, όταν ο δάσκαλος Άνθιμος Μαζαράκης που χρημάτισε δάσκαλος σε σχολείο της Μεθώνης, διαμαρτυρόταν για τη μη καταβολή των μισθών

²⁸¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1453-1454.

²⁸² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1538.

²⁸³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.35, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1646-1647.

²⁸⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1477-1479.

²⁸⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Α', φ. 52, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ.138.

²⁸⁶ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», ο.π., σ. 587.

του.²⁸⁷ Σε άλλη πηγή αναφέρεται ότι το Υπουργείο Εσωτερικών διόρισε εφόρους του συγκεκριμένου σχολείου δύο επιφανείς κατοίκους της περιοχής με την αρμοδιότητα να επιστατούν τη λειτουργία του και να καλύπτουν τις ανάγκες του δασκάλου.²⁸⁸ Λόγω έλλειψης πόρων συχνά επιστρατεύονταν τοπικοί παράγοντες για την επιστασία των σχολείων, μέχρι τουλάχιστον την καθιέρωση του θεσμού του Εφόρου της Παιδείας, που λειτούργησε ως κορυφαίο εκτελεστικό όργανο και υπέδειξε την ανάγκη να δοθεί ένα πιο συστηματικό περιεχόμενο στην εκπαίδευση.²⁸⁹

Η Μεσσηνία ήταν από τις πλουσιότερες περιοχές της Πελοποννήσου, λόγω των γόνιμων εδαφών της, όμως μετά την εισβολή του Ιμπραήμ όλες σχεδόν οι περιοχές της Πελοποννήσου υπέστησαν τεράστιες απώλειες σε όλα τα επίπεδα.²⁹⁰ Μέχρι το 1829 δεν υπάρχει καμία αναφορά για σχολείο στην ευρύτερη περιοχή, καθώς τα πολεμικά γεγονότα στέρησαν από τους κατοίκους κάθε δυνατότητα εκπαίδευσης. Η πρώτη αναφορά γίνεται το 1829, όταν ο προσωρινός διοικητής Κ. Ράμφορς ενημέρωσε την κυβέρνηση ότι ήταν ανάγκη να κατασκευαστεί αλληλοδιδασκτικό σχολείο στη Μεθώνη.²⁹¹ Την ίδια χρονιά τελικά θα συσταθεί το σχολείο και πρώτος δάσκαλος θα διατελέσει ο Ζαχαρίας Βαϊωνάς από την Κρήτη,²⁹² ο οποίος είναι περιορισμένων δυνατοτήτων και για αυτό αντικαταστάθηκε το 1831 από τον Γεώργιο Βίκαν.²⁹³ Το 1829 συστάθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο και στην Κορώνη²⁹⁴ με δάσκαλο τον Ιωάννη Καμπανά από την Άνδρο.²⁹⁵ Τα σχολεία της Μεθώνης και της Κορώνης ήταν τα μόνα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της επαρχίας και σύμφωνα με έκθεση του διοικητή της περιοχής το 1831 το σχολείο της Μεθώνης ήταν σε κακή κατάσταση, ενώ της Κορώνης βρισκόταν σε εξαιρετική πρόοδο.²⁹⁶ Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι το σχολείο της Μεθώνης, μαζί με το σχολείο της Καλαμάτας, ήταν τα μόνα σχολεία σε ολόκληρη τη Μεσσηνία και τη Λακωνία που στεγάστηκαν σε νεότευκτα κτίρια, ενώ όλα τα υπόλοιπα στεγάστηκαν πρόχειρα.²⁹⁷

²⁸⁷ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.46, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 306-307.

²⁸⁸ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.47, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 321-322.

²⁸⁹ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 40.

²⁹⁰ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 30.

²⁹¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.20, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 300-301.

²⁹² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 795-796.

²⁹³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1856.

²⁹⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 436.

²⁹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 795-796.

²⁹⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.40, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1970-1971.

²⁹⁷ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 81.

4.1.5. Κάτω Μεσσηνία.

Η περιοχή της Κάτω Μεσσηνίας ήταν μια ιδιαίτερα πλούσια περιοχή τόσο λόγω των εύφορων εδαφών όσο και του εμπορίου, καθώς υπήρχαν πόλεις με έντονη εμπορική δραστηριότητα, όπως το Νεόκαστρο, η Καλαμάτα και το Νησί. Όμως η εισβολή του Ιμπραήμ ήταν καταστροφική για όλη την περιοχή.²⁹⁸ Το γεγονός αυτό επηρέασε και την εκπαιδευτική δραστηριότητα της περιοχής, καθώς από το 1822 μέχρι το 1824 παρατηρείται μια εκπαιδευτική κινητικότητα, η οποία μετά εξαφανίστηκε και επανήλθε το 1829 με την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Συγκεκριμένα η πρώτη μαρτυρία αφορά στη Φρουτζιάλα ή Φριτζάλα (σημερινή Θουρία) όπου το 1822 λειτουργούσε κοινό σχολείο με δάσκαλο τον μοναχό Αβράμιο από το Ζυγοβίστι.²⁹⁹ Η ίδια περιοχή αναφέρεται και στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη το 1830, κατά την οποία μαρτυρείται ότι το 1830 λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο έναν νεαρό δεκαπέντε μόλις ετών.³⁰⁰ Κατά το ίδιο έτος εκπαιδευτική δραστηριότητα εντοπίζεται στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, που δίδασκε τα εγκύκλια μαθήματα ο Ιωακείμ Κωνσταντάς.³⁰¹ Στην Καλαμάτα το 1823 λειτουργούσε σχολείο με δάσκαλο τον Ιερόθεο, που διέθετε εικοσάχρονη εμπειρία,³⁰² ενώ το 1824 ιδρύθηκε σχολείο στη Μικρομάνη και διορίστηκε δάσκαλος ο Χριστόφορος Δημητριάδης.³⁰³ Από τα σχολεία αυτά διαφαίνεται η εμπλοκή της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά ζητήματα είτε λόγω της ιερατικής ιδιότητας πολλών δασκάλων, είτε λόγω της στέγασης πολλών σχολείων σε εκκλησιαστικούς χώρους, είτε λόγω της οικονομικής συντήρησης πολλών σχολείων. Το γεγονός αυτό άφηνε πολλά περιθώρια στο Υπουργείο Θρησκείας να επεμβαίνει σε θέματα που αφορούσαν στην παιδεία.³⁰⁴

Το 1829 μαρτυρείται επανασύσταση του σχολείου της Καλαμάτας, στο οποίο δίδασκε ο δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής Κωνσταντίνος Γκίκας,³⁰⁵ ο οποίος θα αντικατασταθεί το 1830 από τον Πέτρο Μπούα.³⁰⁶ Τον συγκεκριμένο δάσκαλο ο Ι. Κοκκώνης τον χαρακτήριζε ικανότατο και ανέφερε ότι στην πόλη της Καλαμάτας

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 29-30.

²⁹⁹ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.24, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 78.

³⁰⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1501-1504.

³⁰¹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ. 1Β, 1822, Μοναστηριακά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ. Α, σ. 79.

³⁰² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ. 2Α, 1823, Σχολικά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ. Α, σ. 103-104.

³⁰³ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.36, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 210-211.

³⁰⁴ Στεργέλλης Π. Αρ. « Τα φώτα και η διοικητική διαχείριση...», ο.π., σ. 142-143.

³⁰⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 662-663.

³⁰⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1110.

ετοιμαζόταν νέο κτίριο για να στεγάσει το αλληλοδιδασκτικό σχολείο.³⁰⁷ Το νέο κτίριο εγκαινιάστηκε το 1831. Πρόκειται για το μοναδικό νεότευκτο κτίριο της επαρχίας.³⁰⁸

Κατά το έτος 1829 συστάθηκαν άλλα δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ένα στους Δολούς, με δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Μακεδόνα από τα Ιωάννινα,³⁰⁹ και ένα στο Νησί (σημερινή Μεσσήνη) με δάσκαλο τον Ρήγα Καραντζόπουλο, ο οποίος είχε αποφοιτήσει από το Ορφανοτροφείο της Αίγινας και ήταν μαθητής του Ν. Νικητόπουλου.³¹⁰ Το σχολείο αυτό δεν λειτούργησε για μεγάλο διάστημα, καθώς στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη αναφέρεται ότι το 1830 υπήρχε στο Νησί μόνο ένας μοναχός που δίδασκε κολυβογράμματα.³¹¹

Το 1830 λειτουργούσε ένα ακόμα αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο Καμάρι της Μικρομάνης. Δάσκαλος σε αυτό το σχολείο τοποθετήθηκε ο Δημήτριος Σταματιάδης, που είχε αποφοιτήσει από το Κεντρικό σχολείο της Αίγινας. Ο συγκεκριμένος δάσκαλος αντικατέστησε έναν δάσκαλο με το όνομα Χαράλαμπος, διότι κρίθηκε κακοήθης.³¹² Τέλος στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη το 1830 αναφέρεται η λειτουργία ενός ακόμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Αρκαδία (σημερινή Κυπαρισσία) με δάσκαλο τον Γ. Μελισσηνό, που χαρακτηρίζεται περιορισμένων δυνατοτήτων και για αυτό το σχολείο βρισκόταν σε κακή κατάσταση.³¹³

4.1.6. Λακωνία.

Η περιοχή της Λακωνίας έχει την πιο έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Ωστόσο, και εδώ παρατηρείται το φαινόμενο των δύο διαφορετικών φάσεων. Στην πρώτη φάση, από την έναρξη της Επανάστασης ως την εισβολή του Ιμπραήμ, μαρτυρείται η λειτουργία δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων, και στη δεύτερη, κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια, τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία που λειτουργούσαν σε αυτή την επαρχία ήταν δεκαπέντε.

Η παλαιότερη αναφορά σε σχολείο της Λακωνίας χρονολογείται το 1822, όταν η Πελοποννησιακή Γερουσία ανέθεσε στον πρόεδρο της Βρεσθένης να πληρώνει τον Ν. Νικητόπουλο για τη διδασκαλία του με την αλληλοδιδασκτική

³⁰⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1501-1504.

³⁰⁸ Γεν. Εφημ., ΣΤ', αρ.47, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ.1919-1920.

³⁰⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 662-663.

³¹⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.20, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ.342-343.

³¹¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1501-1504.

³¹² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 1514-1515.

³¹³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.33, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 1477-149.

μέθοδο.³¹⁴ Η ύπαρξη σχολείου στα Βρέσθена μαρτυρείται και το 1825 σε έγγραφο των κατοίκων προς τον Δεσπότη Θεοδώρητο, στο οποίο αναφέρεται ένα κτίριο που στέγαζε σχολείο. Ωστόσο, η πρώτη σαφής αναφορά για την ύπαρξη αλληλοδιδασκτικού σχολείου χρονολογείται το 1829 στην έκθεση του έκτακτου επιτρόπου Λακωνίας Ι. Γενοβέλη προς τον Ι. Καποδίστρια. Στην έκθεση αυτή αναφέρεται ότι στα Βρέσθена λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο (που είχε ιδρυθεί από το 1828 σύμφωνα με την έκθεση του προσωρινού διοικητή Λακεδαιμόνος Γ. Βαλτινού³¹⁵) με δάσκαλο τον Θεόφιλο Λουλούδη από την Άνδρο.³¹⁶ Ο Θεόφιλος Λουλούδης, ιεροδιάκονος από την Άνδρο, είναι μία από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις δασκάλου που μετακινούνταν από τόπο σε τόπο. Σπούδασε την αλληλοδιδασκτική στην Ερμούπολη της Σύρου, στο σχολείο του Γερμανού ιεραπόστολου Κρίστιαν Λούντβιχ Κορκ. Μετά την αποφοίτησή του η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως τον έστειλε αρχικά στα Βρέσθена και από εκεί στο σχολείο της Κάτω Ρίζας. Οι κάτοικοι της Κάτω Ρίζας αιτήθηκαν την αποστολή αλληλοδιδασκτικού δασκάλου και έλαβαν θετική ανταπόκριση με την επισήμανση ότι ο δάσκαλος που θα σταλεί θα αναλάβει την επιστασία του υπό ανέγερση σχολείου. Πρόκειται για μια συνήθη τακτική, επιλεγμένοι δάσκαλοι από τον Κυβερνήτη να αναλαμβάνουν τη σχεδίαση του σχολικού κτιρίου αλλά και την επίβλεψη των εργασιών. Ωστόσο οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ λόγω οικονομικών προβλημάτων, αναγκάζοντας τον Θεόφιλο Λουλούδη να περιφέρεται με τους μαθητές του, προκειμένου να βρουν κάθε φορά χώρο για τη διεξαγωγή του μαθήματος.³¹⁷ Το 1831 ο Θεόφιλος Λουλούδης παραιτήθηκε λόγω έλλειψης μέσων³¹⁸ και ανέλαβε τη διεύθυνση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου της Κουμουστάς.³¹⁹

Άλλη μια περιοχή που μαρτυρείται η λειτουργία σχολείου μετά την Άλωση της Τριπολιτσάς είναι η Βαμβακού. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο σχολείο που «...είχον τον παρόντα μουσικολογιώτατον κύριον Αντώνιο Μπάον Πάριον παραδίδοντα μουσικήν και αρχάς γραμματικών μετά της αλληλοδιδασκτικής.»³²⁰ Ωστόσο, το σχολείο

³¹⁴ ΓΑΚ, Καποδιστριακόν Αρχείον: Υπ. Θρησκείας και Παιδείας, φ.30, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ. Α, σ. 78.

³¹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 601.

³¹⁶ Κουφός Ι. Νικόλαος, *Παλαιά σχολεία του Οινούντος...*, ο.π., σ. 45-47.

³¹⁷ Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, «Η εκπαίδευση στη Λακωνία από τον 18ο αιώνα μέχρι την ανή της ανεξαρτησίας», Πρακτικά του Λακωνικού πνευματικού Συμποσίου 2008, σ. 247, Αθήνα, 2013.

³¹⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.42, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ., σ. 2020.

³¹⁹ Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, ο.π., σ. 250-251.

³²⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.19, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 269-270.

αυτό θα καταστραφεί το 1826 από τον Ιμπραήμ.³²¹ Σύμφωνα με την προφορική τοπική παράδοση στη Βαμβακού λειτουργούσε σχολείο κοινών γραμμάτων από το 1798. Ένας από τους δασκάλους που δίδαξε στο συγκεκριμένο σχολείο ήταν ο Γ. Κοντομπασόπουλος που δίδασκε ανάγνωση από τα πινακίδια.³²²

Η επόμενη περιοχή που συστάθηκε σχολείο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ήταν ο Μιστράς. Οι κάτοικοι του είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον να ιδρύσουν δύο σχολεία από το 1824 «...αλληλοδιδασκτικής και Εγκυκλοπαιδείας δι' εκπαίδευσιν της εκεί νεολαίας...»,³²³ όμως η σύσταση της αλληλοδιδασκτικής σχολής μαρτυρείται την επόμενη χρονιά, το 1825, σε ένα έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών που επιβεβαίωνε τη μισθοδοσία του δασκάλου της αλληλοδιδασκτικής Αθανάσιου Περγάμιου.³²⁴ Η επόμενη αναφορά σε σχολείο της περιοχής χρονολογείται το 1829 σε έγγραφο του Ι. Καποδίστρια ο οποίος ενημέρωνε τον Τοποτηρητή Καρυουπόλεως Δανιήλ, ότι έστελνε τον Θεόφιλο Λουλούδη για να επιβλέψει την οικοδομή του υπό σύσταση αλληλοδιδασκτικού σχολείου.³²⁵ Ωστόσο, το συγκεκριμένο σχολείο δεν αναφέρεται στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη και για αυτό δεν είναι γνωστό αν αποπερατώθηκαν οι εργασίες του.³²⁶

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια τα σχολεία της επαρχίας της Λακωνίας αυξήθηκαν σημαντικά. Τα σχολεία που λειτουργούσαν ήταν τριών ειδών, τα αλληλοδιδασκτικά για τα κοινά γράμματα, τα ελληνικά για ανώτερη εκπαίδευση και τα γενικά στα οποία ο δάσκαλος δίδασκε και τα κοινά γράμματα αλλά και αρχαία ελληνικά. Παράλληλα υπήρχαν και ιδιαίτερα σχολεία που θύμιζαν ολιγάριθμα φροντιστήρια, στα οποία ο δάσκαλος, συνήθως ιερέας, αμειβόταν από τους γονείς των μαθητών.³²⁷

Το 1829 λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο στη Μαλτσίνα (σημερινή Μέλισσα Μάνης) με δάσκαλο Παναγιώτη Σταύρου, ο οποίος διδάχθηκε τη μέθοδο από τον Ν. Νικητόπουλο.³²⁸ Την ίδια χρονιά μαρτυρείται στη Μονεμβασιά η λειτουργία ενός κοινού σχολείου «...εις το οποίον παραδίδονται κατά την αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον τα παιδαγωγικά μαθήματα και τα στοιχειώδη της ελληνικής

³²¹ Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, ο.π., σ. 238.

³²² Κουφός Ι. Νικόλαος, ο.π., σ. 153.

³²³ ΓΑΚ, Εκτελεστικών, φ.30, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 317-318.

³²⁴ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.79, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 599.

³²⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 467.

³²⁶ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.33, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1510-1514.

³²⁷ Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, ο.π., σ. 240.

³²⁸ ΓΑΚ, 1829, Γεν. Γραμμ., φ.198, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 197.

γραμματικής...» με δάσκαλο τον Συνέσιο Σμυρναίο, ο οποίος το 1825 δίδασκε στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Αθήνας και το 1827 δίδασκε στην Αίγινα.³²⁹ Στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη αναφέρεται ότι το 1830 στην περιοχή της Μονεμβασιάς υπήρχε ένα μόνο αλληλοδιδασκτικό σχολείο μέσα στο κάστρο, που στεγαζόταν σε μία εκκλησία. Η διδασκαλία είχε ανατεθεί σε ένα παιδί δεκατεσσάρων ετών, τον Κυριάκο Χατζηπέτρου Βενιζέλο.³³⁰ Ο Κυριάκος Χατζηπέτρου Βενιζέλος δίδασκε κατά τη μέθοδο του Συνέσιου και συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους πρόσφυγες από διάφορες περιοχές, οι οποίοι γνωρίζοντας λίγα γράμματα επεδίωκαν να εργαστούν ως δάσκαλοι για να αντιμετωπίσουν την απειλή της πείνας.³³¹ Την ίδια εποχή σε χωριά της επαρχίας της Μονεμβασιάς όπως στη Συκέα, στο Φαλακρό και στην Κρεμαστή λειτουργούσαν ιδιαίτερα σχολεία,³³² ενώ στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη αναφέρεται ότι στο Φαλακρό και στην Κρεμαστή δίδασκαν κολλυβογράμματα.³³³

Το 1829 λειτουργούσαν δύο ακόμα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ένα στο Λεβέτσοβο και ένα στη Μπασαρά (ή Βασαρά). Στο Λεβέτσοβο δίδασκε ο Παναγιώτης Πιλάλας, που είχε σπουδάσει στη Σύρο και στη Βασαρά δίδασκε ο Αγάπιος Παπαποστόλου από την Άρτα,³³⁴ που είχε φοιτήσει στη σχολή του Ναυπλίου και είχε διδαχθεί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο από τον Αλέξανδρο Ησαΐα Σμυρναίο.³³⁵ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος δάσκαλος ζήτησε να σταλθεί στην Αίγινα για μετεκπαίδευση.³³⁶ Το σχολείο της Βασαράς αναφέρεται και στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη με τη σημείωση ότι φοιτούσαν σε αυτό τριάντα μαθητές.³³⁷

Από το 1830 μαρτυρείται σχολείο της αλληλοδιδασκτικής στο Μαραθονήσι (σημερινό Γύθειο) με δάσκαλο τον Παναγιώτη Καραβία, ο οποίος κρίθηκε κακοήθης, οργίλος, αντιθρησκευτικός και ταραξίας. Στην ίδια πηγή αναφέρεται και η λειτουργία ενός ακόμα αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Πάνιτζα, χωρίς όμως επιπλέον πληροφορίες.³³⁸ Την ίδια χρονιά λειτουργούσε σχολείο στη Λογκάστρα³³⁹ και στην

³²⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 413-414.

³³⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.33, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1510-1514.

³³¹ Βακαλόπουλος Ε.Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ο.π., σ. 196-197.

³³² Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, ο.π., σ. 245.

³³³ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.33, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1510-1514.

³³⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 682-688.

³³⁵ Κουφός Ι. Νικόλαος, ο.π., σ. 72-76.

³³⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 682-688.

³³⁷ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.33, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1510-1514.

³³⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 990-991.

³³⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β., σ. 895-896.

Καστανιά.³⁴⁰ Το σχολείο της Καστανιάς λειτουργούσε σε εκκλησία λόγω έλλειψης κτιρίου με δάσκαλο τον Ι. Γεωργιάδη. Στην έκθεση Κοκκώνη αναφέρεται ακόμα ότι στη Μπολοβίτσα ο Θεόφιλος Λουλούδης προσπαθούσε να δημιουργήσει αλληλοδιδασκτικό σχολείο (τελικά κατόρθωσε να συστήσει το συγκεκριμένο σχολείο το 1831³⁴¹) και ότι στον Άγιο Ιωάννη (κοντά στον Μιστρά) υπήρχε ένα αλληλοδιδασκτικό χωρίς δάσκαλο, καθώς ο προηγούμενος, Γεώργιος Ρώτας, διώχθηκε λόγω κακοήθειας.³⁴² Τέλος σχολείο κατά το 1830 αναφέρεται ότι είχε συσταθεί στη Βαρβίτσα με δάσκαλο τον Ιωάννη Μ., ο οποίος είχε αποφοιτήσει από το Κεντρικό διδασκαλείο των Κυθήρων. Για το ίδιο σχολείο ο Γρ. Ευαγγελίδης αναφέρει ότι ιδρύθηκε το 1829 και πρώτος δάσκαλος υπήρξε ο Μιχ. Ιωάννου.³⁴³

Μία περιοχή με ιδιαίτερο εκπαιδευτική δραστηριότητα ήταν η Κυνουρία. Στην περιοχή αυτή λειτούργησαν σχολεία από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον Πραστό, στον Άγιο Ιωάννη και στον Άγιο Πέτρο. Τα ίδια σχολεία αναφέρονται και στην έκθεση του Γρ. Κωνσταντά το 1825. Το 1826 η επιδρομή του Ιμπραήμ θα αναστείλει τη λειτουργία τους, αλλά το 1829 θα αρχίσει η προσπάθεια επαναλειτουργίας τους.³⁴⁴ Κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια οι κάτοικοι της Κυνουρίας επέδειξαν μεγάλη ανταπόκριση στην κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική. Η τάση αυτή οφείλεται αφενός στην παράδοση της περιοχής σε θέματα παιδείας και αφετέρου στις οικονομικές δυνατότητες που διέθεταν. Σε αυτή την τάση αρωγός στάθηκε η κυβέρνηση άλλοτε με οικονομική ενίσχυση, άλλοτε με την παροχή εποπτικών μέσων διδασκαλίας και βιβλίων και άλλοτε με τον διορισμό και τη μισθοδοσία των δασκάλων.³⁴⁵

Στις πηγές η πρώτη αναφορά σε εκπαιδευτική δραστηριότητα εντοπίζεται στην περιοχή του Αγίου Πέτρου σε μία αναφορά του Μινίστρου Θρησκείας Ιωσήφ Ανδρούση, ο οποίος πρότεινε στους εφόρους του Αγίου Πέτρου τον δάσκαλο Κ. Καισάριο για το κοινό σχολείο.³⁴⁶ Στην ίδια περιοχή το 1824 συστάθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Χριστόδουλο Κύπριο.³⁴⁷ Το ίδιο σχολείο μαρτυρείται ότι λειτουργούσε και το 1829 με δύο δασκάλους, τον Δημήτριο Ιωάννου

³⁴⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.28, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1012-1013.

³⁴¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.40, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1896-1897.

³⁴² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.33, σχολικά, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1510-1514.

³⁴³ Κουφός Ι. Νικόλαος, ο.π., σ. 133-135.

³⁴⁴ Μπελιά Ελένη, «Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κυνουρία...», ο.π., σ. 84.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 94.

³⁴⁶ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.1Β, Σχολικά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 81.

³⁴⁷ Ο Φίλος του Νόμου, αρ. 50. 1824, σ.2, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 266.

και τον Χριστόδουλο Κύπριο.³⁴⁸ Την επόμενη χρονιά, το 1830, εμφανίζεται νέος δάσκαλος ο Χρίστος Βασιλειάδης από την Κύπρο.³⁴⁹ Στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Πέτρου λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο από το 1829 στο Καστρί με δάσκαλο κάποιον Θεόδωρο. Το συγκεκριμένο σχολείο στεγαζόταν προσωρινά σε εκκλησία.³⁵⁰

Σχολείο από το 1798 λειτουργούσε στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για ένα ελληνικό σχολείο που λειτουργούσε με δαπάνη του Δημήτριου Καρτσιώτη.³⁵¹ Με την έναρξη της Επανάστασης επηρεάστηκε η λειτουργία της σχολής Καρτσιώτη, ωστόσο, το 1824 μαρτυρείται η λειτουργία της Σχολής με δάσκαλο τον Δημήτρη Ιωάννου.³⁵² Το 1825 στην έκθεση του Γρ. Κωνσταντά αναφέρεται ότι λειτουργούσε στον Άγιο Ιωάννη μία αλληλοδιδασκτική και μία γραμματική σχολή. Το μεγαλύτερο πλήγμα η σχολή θα το δεχθεί το 1826 όταν ο Ιμπραήμ πυρπόλησε τον Άγιο Ιωάννη και η σχολή καταστράφηκε ολοσχερώς. Η καταστροφή επιβεβαιώνεται στην έκθεση που συνέταξε ο Ι. Κοκκώνης το 1830, στην οποία ανέφερε ότι τα κτίρια του ελληνικού και του αλληλοδιδασκτικού σχολείου του Αγίου Ιωάννου ήταν ερείπια.³⁵³ Ωστόσο, το αλληλοδιδασκτικό σχολείο εξακολουθούσε να λειτουργεί καθώς μαρτυρείται ότι το 1829 δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής σχολής στον Άγιο Ιωάννη ήταν ο Παναγιώτης Μαμμάκης ή Μαμμακίδης.³⁵⁴

Τον Δεκέμβριο του 1829 αλληλοδιδασκτικό σχολείο συστάθηκε στον Πραστό και δάσκαλος τοποθετήθηκε ο Θεόφιλος Λουλούδης, ο οποίος είχε εγκαταλείψει το σχολείο των Βρεσθένων.³⁵⁵ Όμως η έκθεση του Ι. Κοκκώνη δεν αναφέρεται καθόλου η περιοχή του Πραστού. Την ίδια χρονιά στο Λεωνίδιο λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο που φοιτούσαν 69 μαθητές με δάσκαλο τον Γεώργιο Μερικά.³⁵⁶ Τον συγκεκριμένο δάσκαλο ο Ι. Κοκκώνης τον χαρακτηρίζει αμαθή και τελικά το 1831 αντικαταστάθηκε από τον Αντώνιο Δούκα,³⁵⁷ ο οποίος όμως ζητούσε

³⁴⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 502-503.

³⁴⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 884-886.

³⁵⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 469-471.

³⁵¹ Κουλούρη Χριστίνα, *Η βιβλιοθήκη της σχολής Καρτσιώτη στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας*, σ. 13, Ίδρυμα Α. Ζαφείρη, Άστρος, 1991.

³⁵² ΓΑΚ, Βουλευτικών, φ.1, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 330.

³⁵³ Κουλούρη Χριστίνα, ο.π., σ. 39-41.

³⁵⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 502-504.

³⁵⁵ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 448-449.

³⁵⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 372-383.

³⁵⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1518-1523.

να μετατεθεί γιατί το σχολείο βρισκόταν σε κακή κατάσταση.³⁵⁸ Ένα ακόμα αλληλοδιδασκτικό σχολείο που αναφέρεται στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη το 1830 ήταν στον Άγιο Ανδρέα.³⁵⁹ Από την έκθεση Ι. Κοκκώνη στην περιοχή της Κυνουρίας προκύπτει ότι λειτουργούσαν αλληλοδιδασκτικά σχολεία στο Άστρος, στα Καλύβια Αγίου Ιωάννου με δάσκαλο τον Κυριάκο Ιωαννίδη, στο Καστρί με δάσκαλο τον Θεόδωρο Τσαλουχόπουλο, στον Άγιο Πέτρο και στον Άγιο Ανδρέα. Στα Δολιανά λειτουργούσε ιδιαίτερο σχολείο με αλληλοδιδάσκαλο τον Γεώργιο Τζεβελόπουλο.

4.1.7. Αρκαδία.

Και στην τελευταία περιφέρεια της Πελοποννήσου παρατηρείται αξιολόγη εκπαιδευτική δραστηριότητα και μάλιστα στην περιοχή αυτή εντοπίζονται μερικά από τα παλαιότερα σχολεία. Το Δεκέμβριο του 1821 χρονολογείται η παλαιότερη αναφορά για τη λειτουργία σχολείου στη Δημητσάνα.³⁶⁰ Ωστόσο, το σχολείο ερήμωσε από δασκάλους και η βιβλιοθήκη της καταστράφηκε «...χρησιμευσάσης εις φυσέκια το πρώτο έτος του πολέμου...». Για αυτό το 1824 το Υπουργείο Θρησκείας πρότεινε πόρους για την ανασύσταση του σχολείου της Δημητσάνας.³⁶¹ Η επόμενη αναφορά στο σχολείο της Δημητσάνας είναι ένα έγγραφο που χρονολογείται στο 1828 και δίνει πληροφορίες για τη σχολή. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι η σχολή της Δημητσάνας ιδρύθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και φώτισε σχεδόν όλη την Πελοπόννησο, ενώ κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης κάηκε η βιβλιοθήκη της.³⁶² Η λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου στη Δημητσάνα χρονολογείται στο 1828 με δάσκαλο τον Καλλίνικο Καστόρχη.³⁶³ Το 1830 υπάρχει μαρτυρία ότι στο σχολείο δίδασκε ο Ιωάννης Στεφανόπουλος, ο οποίος είχε διδαχθεί την αλληλοδιδασκτική στο Ναύπλιο και ήταν μαθητής του Ν. Νικητόπουλου.³⁶⁴ Ωστόσο, ο Ι. Κοκκώνης στην έκθεσή του αναφέρει ότι το 1830 το σχολείο της Δημητσάνας βρισκόταν σε άθλια κατάσταση και ότι ο δάσκαλος, Κωνσταντίνος Στεφανίδης «...είναι παιδάριον 17 ετών, το οποίον έχει χρείαν να σπουδάσει την μέθοδον...».³⁶⁵ Τελικά το 1831 τη διεύθυνση του

³⁵⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.41, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1989-1990.

³⁵⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1518-1523.

³⁶⁰ Βιβλιοθήκη Δημητσάνας, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 52.

³⁶¹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.6, Μοναστηριακά, 1824, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 63-64.

³⁶² ΓΑΚ, 1828, φ.91, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 168-169.

³⁶³ Γεν. Εφημ., έτος Γ, αρ.71, 1828, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 2077-2078.

³⁶⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.31, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1332-1333.

³⁶⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1426-1428.

σχολείου ανέλαβε ο Ν. Νικητόπουλος, κατόπιν δικής του αίτησης να αναλάβει το σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας του.³⁶⁶

Άλλη μία πόλη με έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα υπήρξε η Τρίπολη. Η Πελοποννησιακή Γερουσία ήδη από το 1822 εμφανίστηκε ως υπέρμαχος της παιδείας για όλους, μέσω της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Στο πλαίσιο αυτό ανήγγειλε και την ίδρυση ενός πρότυπου σχολείου στην Τρίπολη, στο οποίο θα φοιτούσαν όλοι δωρεάν.³⁶⁷ Το αλληλοδιδασκτικό αυτό σχολείο ιδρύθηκε το 1823 με δάσκαλο τον Ν. Νικητόπουλο,³⁶⁸ ο οποίος ανέφερε μάλιστα ότι από το 1822 ο δάσκαλος των ελληνικών είχε εγκαταλείψει το σχολείο και είχε αναλάβει ο ίδιος όλα τα παιδιά.³⁶⁹ Την ίδια χρονιά λειτουργούσε στην πόλη και ένα ιδιωτικό σχολείο που δίδασκε κάποιος παπάς Παναγιώτης.³⁷⁰ Το 1825 ο Γρ. Κωνσταντάς ως έφορος παιδείας ενημέρωσε ότι στέλνει τον δάσκαλο Ιωάσαφ Καΐρη για να αναλάβει τη διεύθυνση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου,³⁷¹ όμως το ίδιο έτος αναφέρεται ότι ανέλαβε τα καθήκοντα του δασκάλου της αλληλοδιδασκτικής σχολής ο Γεώργιος Κωνσταντίνου.³⁷² Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Τρίπολης λειτουργούσε το 1829 και το 1830 εργαζόταν ως δάσκαλος ο Ε. Ι. Κισσήνιος (ή Κιοσήνιος), ο οποίος διαμαρτυρόταν ότι άσχετοι παπάδες ασχολούνταν με την παιδεία και κατέστρεφαν τη νεολαία.³⁷³ Μάλιστα και ο διοικητής Τριπόλεως Ν. Καρόρης κατηγορούσε ιερείς ότι πολεμούσαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο για να κερδίσουν μαθητές στα ιδιαίτερα σχολεία που διατηρούσαν οι ίδιοι.³⁷⁴ Είναι γεγονός ότι η επίσημη Εκκλησία αντιμετώπισε με εχθρότητα την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και αυτή η στάση επηρέασε τόσο κάποιους παραδοσιακούς παιδαγωγούς όσο και απλούς ανθρώπους που ήταν διαποτισμένοι από τις εκκλησιαστικές παραδόσεις. Η κατάσταση αυτή παρεμπόδιζε σε αρκετές περιπτώσεις την ομαλή λειτουργία κάθε εκπαιδευτικής καινοτομίας.³⁷⁵ Ο Ι. Κοκκώνης στην έκθεση του ανέφερε ότι το σχολείο της Τρίπολης βρισκόταν σε τραγική κατάσταση, γιατί είχε παραμεληθεί και από τους κατοίκους της πόλης αλλά

³⁶⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.36, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1705.

³⁶⁷ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ.33.

³⁶⁸ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.6, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 102-103.

³⁶⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.2, σχολικά, 1823, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 38-39.

³⁷⁰ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.22, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 140.

³⁷¹ Πολέμης Δ., Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος Πέμπτου: Επιστολαί διάφοροι, τ. 1^{ος} 1802-1853, Άνδρος, 1999, σ. 91-92, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 445.

³⁷² ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.73, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 557-558.

³⁷³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.25, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 853-854.

³⁷⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 896-902.

³⁷⁵ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ.31-32.

και από τον δάσκαλο του.³⁷⁶ Εντέλει το 1831 διορίστηκε νέος δάσκαλος ο Ιω. Προίχος που είχε αποφοιτήσει από το Πρότυπο της Αίγινας και ήταν ένας από τους πρώτους αποφοίτους που στάλθηκαν σε σχολεία.³⁷⁷

Ένα από τα παλαιότερα σχολεία εντοπίζεται και στη Βυτίνα, καθώς υπάρχει αναφορά ότι το 1822 βρισκόταν σε λειτουργία,³⁷⁸ όμως το 1824 ήταν κλειστό λόγω έλλειψης δασκάλων αλλά και διότι «...οι κάτοικοι της Βυτίνης, ιερείς και λαϊκοί, από μικρού έως μεγάλου βλέπουν με μεγάλην αδιαφορίαν τον αφανισμόν του σχολείου της Πατρίδος των».³⁷⁹ Για τη λειτουργία του σχολείου της Βυτίνας υπάρχει και μία μαρτυρία του 1830 που αναφέρει ότι λειτουργούσαν στη Βυτίνα δύο σχολεία, ένα αλληλοδιδασκτικό και ένα εγκυκλοπαιδικής μάθησης, τα οποία όμως πυρπολήθηκαν από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ.³⁸⁰ Τελικά το 1830 ο Ι. Κοκκώνης αναφέρει ότι στη Βυτίνα λειτουργούσε μόνο ένα κοινό σχολείο με δάσκαλο έναν ιερέα και σημείωνε ότι υπήρχε διάθεση για ίδρυση ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου.³⁸¹

Άλλες περιοχές της Αρκαδίας που αναφέρεται στις πηγές εκπαιδευτική δραστηριότητα είναι η Νεμνίτσα που διέθετε κοινό σχολείο από το 1823,³⁸² τα Μαγούλιανα που το 1825 δίδασκε ο ιερομόναχος Αγάπιος,³⁸³ το Ζυγοβίστι που από το 1829 λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Αναγνώστη Ζαρακά ή Ζαράκη,³⁸⁴ η Καρύταινα στην οποία μαρτυρείται η λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου από το 1830 με δάσκαλο τον Γεώργιο Μελισσηνό³⁸⁵ και η Κοντοβάζαινα στην οποία αναφέρεται ότι το 1830 λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Στο συγκεκριμένο σχολείο ο δάσκαλος κρίθηκε ανεπαρκής γιατί οι περισσότεροι μαθητές του σχολείου δεν μπορούσαν να γράψουν.³⁸⁶ Ήταν συχνό φαινόμενο να προσλαμβάνονται δάσκαλοι χωρίς την κατάλληλη κατάρτιση και να εγκρίνεται ο διορισμός τους από τον Κυβερνήτη, γεγονός που αποδεικνύει τη μεγάλη ανάγκη που υπήρχε σε εκπαιδευτικό προσωπικό.³⁸⁷ Τέλος στην έκθεση του Ι. Κοκκώνη γίνεται αναφορά και στο σχολείο της Στεμνίτσας, στο οποίο το 1830 σταμάτησε να διδάσκει

³⁷⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1411-1414.

³⁷⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.40, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1904.

³⁷⁸ ΓΑΚ, Υπ. Εκτελεστικόν, φ.19, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 75.

³⁷⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φ.5, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 250-251.

³⁸⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.23, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 711-712.

³⁸¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1426-1428.

³⁸² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φ.5, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 144-145.

³⁸³ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φ.8Α, Μοναστηριακά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 469.

³⁸⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1270-1273.

³⁸⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.28, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1057-1060.

³⁸⁶ Δασκαλάκης Α., ο.π., τ. Β, σ. 1334-1335.

³⁸⁷ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 67-68.

επειδή δεν πληρωνόταν ο αλληλοδιδασκτικός δάσκαλος Ανάργυρος Λέγγερης, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Εμμανουήλ Ιωαννίδη που δίδασκε στη Στεμνίτσα το 1828.³⁸⁸

4.2. Στερεά Ελλάδα.

Αξιολόγη είναι η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Στερεά Ελλάδα. Τα πρώτα σχολεία των Κοινών γραμμάτων μαρτυρούνται αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης στην Αθήνα, στη Θήβα, στο Μεσολόγγι και στα Μέγαρα. Όμως κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια οι περιοχές που διαθέτουν σχολείο και μάλιστα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου αυξήθηκαν εντυπωσιακά. Συγκεκριμένα εντοπίζονται αλληλοδιδασκτικά στην Άμφισσα, στη Ναύπακτο, στο Καρπενήσι, στο Γαλαξίδι, στη Λειβαδιά, στο Λιδωρίκι, στην Αράχωβα αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως στο Ανατολικό Μεσολογγίου, στο Προυσό Ευρυτανίας, στο Μαλανδρίνο και στην Αταλάντη. Μέσα από τη μελέτη των βιογραφικών των μαθητών του Κεντρικού σχολείου, που παραθέτει ο Γιάννης Κόκκωνας³⁸⁹ προκύπτουν κι άλλες περιοχές στις οποίες τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να λάβουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, καθώς αναφέρεται η περιοχή όπου οι μαθητές έμαθαν τα κοινά γράμματα. Αναφορές υπάρχουν για ύπαρξη κάποιας εκπαιδευτικής δραστηριότητας στη Στυλίδα, στα Κούντουρα της Μεγαρίδας, στην Περαχώρα, στο χωριό Κοζιτζα των Κραβάρων, στην Υπάτη, στην Κατούνα Ξηρομέρου Αιτωλοακαρνανίας, στο Ελευθεροχώρι Λαμίας, στη Μεδρενίτσα Μελενδρίνου, στο Ξηροχώρι και στα Φύλλα Ευβοίας, στη Ρεντίνα Αγράφων, στο Δαδί Λειβαδιάς και στο Χρισσό της Άμφισσας. Μαρτυρείται λοιπόν η ύπαρξη και η λειτουργία κάποιου σχολείου των στοιχειωδών γραμμάτων σε 29 περιοχές της Στερεάς Ελλάδας.

Για την πόλη της Αθήνας παρουσιάζεται μια σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα, η οποία από ένα σημείο και μετά οφείλεται και στη δραστηριοποίηση της Φιλόμουσου Εταιρείας. Η Φιλόμουσος Εταιρεία ανασυστάθηκε τον Οκτώβριο του 1824 με στόχο τη φώτιση της ελληνικής νεολαίας. Αποτέλεσμα αυτής της δράσης ήταν η ίδρυση δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων εκ των οποίων το ένα προοριζόταν για την εκπαίδευση κοριτσιών. Η προσωρινή κυβέρνηση ενέκρινε αυτές τις ενέργειες και παραχώρησε στην Εταιρεία δημόσια κτίρια για τη στέγαση των σχολείων αλλά και των άλλων δραστηριοτήτων. Στα σχολεία αυτά εργάστηκαν Έλληνες δάσκαλοι

³⁸⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1426-1428.

³⁸⁹ Κόκκωνας Γιάννης, *Οι μαθητές του Κεντρικού σχολείου (1830-1834)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1997

που διέπρεψαν. Μεταξύ αυτών ο Ν. Νικητόπουλος που ανέλαβε το σχολείο για τα κορίτσια και εφάρμοσε με επιτυχία την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.³⁹⁰ Η παλιότερη μαρτυρία ύπαρξης σχολείου χρονολογείται το 1821, όταν κάποιοι κάτοικοι διαμαρτύρονταν προς τους εφόρους της Φιλόμουσου Εταιρείας για την επιθυμία του Μιχαήλ Μασσών³⁹¹ να εργαστεί ως δάσκαλος στο σχολείο της πόλης³⁹². Η πρώτη μαρτυρία για τη λειτουργία ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Αθήνα ανήκει στον L. Stanhope³⁹³, ο οποίος σε μια επιστολή προς τον J. Bowring³⁹⁴ ενημερώνει ότι μια εκκλησία μετατράπηκε σε σχολείο της Λανκαστεριανής μεθόδου³⁹⁵. Τον Νοέμβριο του 1824 το Βουλευτικό εγκρίνει τη λειτουργία και δεύτερου αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Αθήνα στο τζαμί του Σταροπάζαρου. Τα σχολεία της Αθήνας οικονομικά συντηρούσε ο στρατηγός Γ. Γκούρας, ενώ από το 1825 τη συντήρηση των σχολείων ανέλαβε η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών.³⁹⁶ Τα στοιχεία αυτά, για τη λειτουργία των σχολείων της Αθήνας, επιβεβαιώνονται και από αναφορά της *Εφημερίδας των Αθηνών*, στο τεύχος του Σεπτεμβρίου 1824³⁹⁷. Στο συγκεκριμένο άρθρο αναφέρεται ότι αναμενόταν η άφιξη αλληλοδιδασκτικού δασκάλου και τονίζει τη δράση της Φιλόμουσου Εταιρείας για την ανακαίνιση του παλιού σχολείου του Ντέκα, το οποίο κτίστηκε το 1750, και για τη μετατροπή ενός τζαμιού, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την τάση της κυβέρνησης του Ναυπλίου να προτρέπει να χρησιμοποιηθούν τα τουρκικά τεμένη της Αθήνας για τη στέγαση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων.³⁹⁸ Για την ίδια χρονιά υπάρχει αναφορά ότι δίδασκε σε σχολείο της πόλης ο αλληλοδιδασκτικός δάσκαλος Ν. Νικητόπουλος³⁹⁹, ενώ γίνεται λόγος και για την ίδρυση και νέου αλληλοδιδασκτικού σχολείου από τον Ανάργυρο Πετράκη⁴⁰⁰. Ωστόσο ο Γεώργιος Γεννάδιος σε επιστολή του προς τον στρατηγό Γ. Γκούρα αναφέρει ότι στις 30 Ιανουαρίου του 1825 λειτουργούσε στην Αθήνα ένα

³⁹⁰ Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ...*, ο.π., σ. 82-83.

³⁹¹ Μιχαήλ Μασσών, φιλόλογος που απεβίωσε το 1823.

³⁹² ΙΕΕΕ, αρ.8760, στον Αντωνίου Δ., τ. Α, σ. 51.

³⁹³ L. Stanhope (1784-1862), Βρετανός Συνταγματάρχης, μέλος της Φιλελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου.

³⁹⁴ J. Bowring (1792-1872), Βρετανός πολιτικός, διπλωμάτης και οικονομολόγος, λειτούργησε ως κινητήριος μοχλός για την ίδρυση της Φιλελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου.

³⁹⁵ Αντωνίου Δανιήλ, *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002, τ. Α', σ. 165.

³⁹⁶ Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», ο.π. σ. 588.

³⁹⁷ Δασκαλάκης, Απ. *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, τ.Α', σ. 59, Αθήνα 1968.

³⁹⁸ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 81.

³⁹⁹ Αθηναϊκόν Αρχείον-2, σ.130, στον Αντωνίου Δ., ο.π. τ.Α, σ. 177.

⁴⁰⁰ Ο Φίλος του Νόμου, αρ. 15, 1824, στον Αντωνίου Δ., ο.π. τ.Α, σ. 179.

αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Κ. Συνέσιο και 250 μαθητές, ενώ υπήρχε ένα ακόμα που δεν είχε τεθεί σε λειτουργία.⁴⁰¹ Το συγκεκριμένο σχολείο λειτουργούσε στην περιοχή του Σταροπάζαρου, δεν κάλυπτε όμως τις ανάγκες και για αυτό οι επίτροποι των σχολείων ζήτησαν από τη Φιλόμουσο Εταιρεία να φροντίσει για τη δημιουργία και δεύτερου αλληλοδιδασκτικού σχολείου.⁴⁰² Η μαρτυρία αυτή έρχεται σε αντίθεση με άρθρο της *Εφημερίδος των Αθηνών*, στο οποίο αναφέρεται ότι την ίδια εποχή λειτουργούσαν δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Στο ένα δίδασκε ο Συνέσιος Σμυρναίος και στο άλλο ο Νεόφυτος Νικητόπουλος.⁴⁰³ Ο Νικητόπουλος μάλιστα είχε αναλάβει το Αλληλοδιδασκτικό του Παρθενώνα, που προοριζόταν για κορίτσια, αν και φοιτούσαν και αγόρια μικρής ηλικίας. Οι μαθήτριες που φοιτούσαν ήταν 52 και άλλοι τόσοι μαθητές ήταν αγόρια.⁴⁰⁴

Ο Ν. Νικητόπουλος καταγόταν από τη Δημητσάνα, ήταν 30 χρονών και την παιδαγωγική του κατάρτιση είχε ολοκληρώσει στο εξωτερικό. Ο τρόπος που εργάστηκε στο παρθεναγωγείο της Αθήνας αποκαλύπτει τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του, καθώς δεν ενδιαφερόταν μόνο για την απλή μετάδοση γνώσεων, αλλά στόχευε στη γενικότερη αγωγή των μαθητών του.⁴⁰⁵ Στο σχολείο που δίδαξε από το 1824 έως το 1826 εφαρμόστηκαν δύο σημαντικές καινοτομίες. Αρχικά ο Ν. Νικητόπουλος συνέθεσε όλα τα μαθήματα στην ομιλούμενη γλώσσα παρακάμπτοντας την τάση προς τον αρχαϊσμό που επικρατούσε ακόμη και στο δημοτικό σχολείο. Επίσης σημαντικός ήταν και ο εσωτερικός τρόπος λειτουργίας του σχολείου, που είχε ως στόχο «ο μαθητής να συνηθίζει μικρόθεν να διοική και να διοικείται κατά τους νόμους». Η στάση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη ότι το σχολείο έπρεπε να εξασφαλίσει την υποταγή του παιδιού.⁴⁰⁶

Ο Συνέσιος Σμυρναίος υπήρξε μαθητής του Αθανάσιου Πολίτη και για αυτό ακολουθούσε το δικό του αλληλοδιδασκτικό σύστημα. Βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος του Α. Πολίτη ήταν οι αυστηρές ποινές. Γενικά ήταν επηρεασμένο από το γαλλικό σύστημα και θεωρούταν πιο βελτιωμένο από το σύστημα του Γ. Κλεόβουλου.⁴⁰⁷ Ο Συνέσιος Σμυρναίος διορίστηκε στο αλληλοδιδασκτικό της Αθήνας

⁴⁰¹ *Εφημερίς των Αθηνών*, φ. 40, 1825, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 79-82.

⁴⁰² ΙΕΕΕ, αρ. 8770, (Αρχείο Φιλομούσου Εταιρείας), στον Αντωνίου Δ., ο.π. τ.Α, σ. 179.

⁴⁰³ *Εφημερίς των Αθηνών*, φ. 37, 1825, στον Αντωνίου Δ., ο.π. τ.Α, σ. 389-390.

⁴⁰⁴ Δασκαλάκης, Απ., ο.π., τ.Α, σ. 105-108.

⁴⁰⁵ Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ο.π., σ. κζ.

⁴⁰⁶ Δημαράς Αλέξης, «Νεόφυτος Νικητόπουλος...», ο.π., σ. 326-327.

⁴⁰⁷ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832...*, ο.π., σ. 181.

τον Νοέμβριο του 1824 και δίδαξε για έξι μήνες. Στη συνέχεια αναγκάστηκε λόγω των πολεμικών συγκρούσεων να μεταφέρει το σχολείο για τέσσερις μήνες στο Αμπελάκι. Το σχολείο εκεί στεγαζόταν πολύ πρόχειρα σε κάτι καλύβες. Τον Αύγουστο του 1825 επέστρεψε στην Αθήνα.⁴⁰⁸ Το έτος 1826 είναι το τελευταίο στο οποίο οι πηγές αναφέρονται στα αλληλοδιδακτικά σχολεία της Αθήνας και είναι εντυπωσιακό ότι μια πόλη που πρωτοστάτησε στα εκπαιδευτικά ζητήματα, κατά την περίοδο του Ιωάννη Καποδίστρια δεν συναντάται στον εκπαιδευτικό χάρτη της χώρας.

Κοντά στην Αθήνα λειτούργησε ένα ακόμα αλληλοδιδακτικό σχολείο στην πόλη των Μεγάρων. Τα Μέγαρά εντάχθηκαν διοικητικά στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα επί Ι. Καποδίστρια, μέχρι τότε ανήκε στην περιοχή της Κορινθίας, με την οποία οι κάτοικοι διατήρησαν στενούς δεσμούς.⁴⁰⁹ Σύμφωνα με επιστολή του Έπαρχου Μεγάρων Νικόλαου Νάκη προς τον συντάκτη της *Εφημερίδος Αθηνών* «με φιλοτιμίαν μεγάλην συνήλθον εις επαρχιακήν επί τουτω συνέλευσιν, και αποφάσισαν με στερεάν κοινήν θέλησιν να συστηθή εις Μέγαρά Επαρχιακόν σχολείον της Αλληλοδιδακτικής μεθόδου...»⁴¹⁰ Το σχολείο λειτούργησε τον Δεκέμβριο του 1825 με 45 μαθητές. Δεν είναι γνωστό μέχρι πότε λειτούργησε το συγκεκριμένο σχολείο, πάντως το 1829 μαρτυρείται ότι είχαν μείνει ερείπια από το πρώτο διδακτήριο της πόλης.⁴¹¹ Σε ολόκληρη την επαρχία Μεγαρίδας δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη αλληλοδιδακτικών σχολείων εκτός από αυτό το σχολείο που λειτούργησε για λίγους μήνες το 1829. Η παντελής έλλειψη σχολείων στη συγκεκριμένη επαρχία οφείλεται, σύμφωνα με τον έκτακτο επίτροπο Ανατολικής Ελλάδας, Κωνσταντίνο Μεταξά, στο γεγονός ότι οι κάτοικοι ήταν «άποροι και δυστυχείς».⁴¹²

Μία άλλη πόλη της Στερεάς Ελλάδας με σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα είναι το Μεσολόγγι. Το αλληλοδιδακτικό σχολείο της πόλης διέκοψε τη λειτουργία του κατά τα έτη 1826 και 1827 λόγω των ιστορικών συγκυριών (επιδρομές Ιμπραήμ, πτώση της Αθήνας και πτώση του Μεσολογγίου). Η πόλη του Μεσολογγίου θα ανακτηθεί τον Μάιο του 1829 και μέσα σε λίγους μήνες θα λειτουργήσει σχολείο με σαράντα μαθητές και δάσκαλο τον Ιερομόναχο Ιωακείμ. Στις 26/2/1830 αναφέρεται η ολοκλήρωση της κατασκευής σχολείου χωρητικότητας

⁴⁰⁸ Εφημερίς των Αθηνών, αρ.20, 1826, σ. 81, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 109-111.

⁴⁰⁹ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 64.

⁴¹⁰ Εφημερίς Αθηνών, αρ, 60, 1825, στον Αντωνίου Δ. τ. Α', σ. 503.

⁴¹¹ Αθουσάκης Αδάμ, ο.π., σ. 43.

⁴¹² Στο ίδιο, σ. 93.

320 μαθητών. Ο Ιωάννης Δραΐκης ανέλαβε τη θέση του δασκάλου και άρχισε να διδάσκει σύμφωνα με το μεταφρασμένο εγχειρίδιο του Sarazin. Αυτό ήταν το πρώτο δημόσιο σχολείο που λειτούργησε μετά την απελευθέρωση.⁴¹³ Σύμφωνα με την μελέτη των πηγών η πρώτη αναφορά στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο ανήκει στον Λόρδο Μπάιρον, ο οποίος σκόπευε να συστήσει αλληλοδιδασκτικό σχολείο.⁴¹⁴ Ωστόσο, η πρώτη αναφορά σε αλληλοδιδασκτικό σχολείο εν λειτουργία συναντάται το 1829, όταν ο προσωρινός διοικητής της πόλης Στ. Πυλαρινός εκθέτει την κατάσταση της δημόσιας παιδείας στην επαρχία του Μεσολογγίου. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι μέσα στην πόλη του Μεσολογγίου λειτουργούσε με έξοδα των γονέων ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο με σαράντα μαθητές και δάσκαλο τον Ιωακείμ Ιερομόναχο. Η πρώτη επίσημη αναφορά στο σχολείο του Μεσολογγίου χρονολογείται το 1830, όταν ο ίδιος ο Ι. Καποδίστριας ενημέρωνε τον Επίτροπο της Δυτικής Ελλάδας ότι το ελληνικό δημόσιο έστειλε τον αλληλοδιδασκτικό δάσκαλο Θεόδωρο Συρμή από την Ιθάκη. Ο συγκεκριμένος δάσκαλος διέθετε ενδεικτικό που πιστοποιούσε τις γνώσεις του επί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Παρατηρείται ότι η κρατική μέριμνα πλέον ήταν εμφανής καθώς δηλωνόταν ότι είχαν εφοδιάσει τον νέο δάσκαλο με τα απαραίτητα μέσα για το διδασκαλικό του έργο, αβάκια, πίνακες και βιβλία. Επίσης ο Κυβερνήτης είχε καθορίσει και τον μισθό που θα λάμβανε ο συγκεκριμένος δάσκαλος.⁴¹⁵ Δύο μήνες αργότερα ο διοικητής του Μεσολογγίου ενημέρωνε ότι το αλληλοδιδασκτικό σχολείο δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί και ότι ήταν σχεδόν έτοιμο να λειτουργήσει. Ταυτόχρονα πληροφορούσε τη διοίκηση ότι υπήρχε μόνο ένας δάσκαλος, ο Ευστάθιος Ζαβογιάννης, που δίδασκε με την παλαιά παιδαγωγία.⁴¹⁶ Η πορεία του νέου αλληλοδιδασκτικού δασκάλου δεν κράτησε πολύ, διότι λόγω του νεαρού της ηλικίας του δεν κατόρθωσε να πείσει τους κατοίκους για την αξία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, χάνοντας πολλούς μαθητές. Έτσι η διοίκηση ανέλαβε την αντικατάστασή του.⁴¹⁷

Στην ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου μαρτυρούνται δύο σχολεία στο Ανατολικό (σημερινό Αιτωλικό), αμέσως μετά την ανάκτηση του Μεσολογγίου.⁴¹⁸ το ένα είχε είκοσι δύο μαθητές και δάσκαλο τον Αναγνώστη Αμπελογιάννη και το άλλο

⁴¹³ Μπακοδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά-Πατσουράκη Σ., *Μαθητολόγιον ελληνική σχολής Μεσολογγίου-Παλαμαϊκής σχολής 1839-1860*, σ.14-15. ΓΑΚ Αρχεία ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι, 1995.

⁴¹⁴ ΙΕΕΕ, αρ. 19447, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 165.

⁴¹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 989.

⁴¹⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1128-1129.

⁴¹⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.31, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1360-1361.

⁴¹⁸ Μπακοδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά-Πατσουράκη Σ., ο.π., σ. 14.

είχε μόλις δέκα μαθητές και δάσκαλο τον Παναγιώτη Κεφαληναίο.⁴¹⁹ Το 1831 πλέον γίνεται λόγος για ένα μόνο σχολείο στο Ανατολικό, όταν διορίστηκε εκεί δάσκαλος ο Δημήτριος Παλαμάς,⁴²⁰ ο οποίος είχε αποφοιτήσει από το αλληλοδιδασκτικό σπουδαστήριο της Αίγινας.⁴²¹

Ένα άλλο σχολείο που συνδέεται άμεσα με τα σχολεία του Μεσολογγίου και του Ανατολικού είναι εκείνο της Ναυπάκτου, που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1829. Σε αυτό δίδαξαν ο Ιωάννης Χρυσοβέργης, ο Γεράσιμος Δαφαράνας, ο Γεώργιος Χριστιανός και ο Νικόλαος Κοντογούρης. Ο τελευταίος ανέλαβε καθήκοντα τον Φεβρουάριο του 1831, αφού πρώτα, με προσωπική παραίνεση του Ι. Καποδίστρια μετέβη στην Αίγινα και μετεκπαιδεύτηκε στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Η μετεκπαίδευσή του διήρκεσε σαράντα μέρες και έλαβε δίπλωμα «Β' βαθμού Δοκιμιωτάτου».⁴²² Σύμφωνα με τις πηγές το συγκεκριμένο σχολείο κατασκευάστηκε το 1830 και ο πρώτος δάσκαλος ήταν ο Γ. Χριστιανός, ο οποίος δε γνώριζε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και δεν είχε τα απαραίτητα εφόδια. Για αυτό τον λόγο ο επίτροπος Δυτικής Ελλάδας Κ. Ράδος ζήτησε από την κυβέρνηση την αποστολή νέου δασκάλου «...θέλομεν λάβει χρείαν και Αλληλοδιδασκτικόν δασκάλων... εξαιτείται να διδάσκει ελληνικά μαθήματα μετατιθέμενος, και όχι Αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον, της οποίας ίσως είναι και άμοιρος...».⁴²³ Το αίτημα εισακούσθηκε και νέος δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής ορίζεται τον Μάιο ο Ιωάννης Δραΐκης, ο οποίος κατάγεται από την Κέρκυρα «...δοκιμασθέντα πρότερον παρά της επί προπαιδείας επιτροπής, κατά το οποίον φέρει ενδεικτικόν...».⁴²⁴ ωστόσο μέχρι τον Ιούλιο εξακολουθούσε να διδάσκει ο Γ. Χριστιανός.⁴²⁵ Εντέλει ο Ιωάννης Δραΐκης δεν θα μπορέσει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της θέσης του λόγω του νεαρού της ηλικίας του «δεν δεικνύεται άμοιρος της μεθόδου, πλην είναι πολλά νέος και δια την ολίγην του φρόνησιν σκοντάπτει εις κάθε στιγμήν και αντί να καταπαύσουν αι προλήψεις των κατοίκων και να ελκυσθούν εις τη μέθοδον, εξ εναντίας διεγείρεται η αντιπάθειά των.» και τον Οκτώβριο του 1830 θα αντικατασταθεί από τον Νικόλαο Κοντογούρη,⁴²⁶ ο οποίος ανέλαβε τα

⁴¹⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ. Α, σ. 410-411

⁴²⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1875.

⁴²¹ Μπακοδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά-Πατσουράκη Σ., ο.π., σ. 15-17.

⁴²² Ρέππας Κ.Χ., *Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας (1833-1847)*, σ. 15-16, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα, 1998.

⁴²³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 878-879.

⁴²⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 920.

⁴²⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1135.

⁴²⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1361.

καθήκοντά του τον Γενάρη του 1831 και διαπίστωσε πολλές ελλείψεις.⁴²⁷ Από το περιστατικό αυτό διαφαίνεται ότι μια από τις δικαιοδοσίες της Επιτροπής Προπαιδείας, που ίδρυσε το 1829 ο Ι. Καποδίστριας, στο πλαίσιο της οργάνωσης των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, ήταν η εκπαίδευση των δασκάλων και η στελέχωση των σχολείων.⁴²⁸ Βέβαια, τα κενά σε διδακτικό προσωπικό ήταν τεράστια σε όλη την επικράτεια και για αυτό η εκπαίδευση των υποψήφιων δασκάλων γινόταν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα τριών μηνών με σκοπό να καλυφθούν οι ανάγκες. Παράλληλα παρατηρείται το φαινόμενο οι κάτοικοι μικρών χωριών να προσλαμβάνουν δασκάλους χωρίς κατάρτιση και παρ' όλα αυτά να εγκρίνεται ο διορισμός τους από την κυβέρνηση, καθώς θεωρούταν απαραίτητη η ύπαρξη της εκπαίδευσης, έστω και υπό αυτές τις συνθήκες.⁴²⁹ Φαίνεται λοιπόν ότι η ανάγκη για διδακτικό προσωπικό οδηγούσε την Επιτροπή σε βιαστικές ενέργειες, χορηγώντας ενδεικτικά σε άτομα που δεν ήταν ακόμα κατάλληλα να αναλάβουν αυτό το δύσκολο έργο.

Από τις παλαιότερες μαρτυρίες για τη λειτουργία σχολείου σε πόλη της Στερεάς Ελλάδας είναι μια δικαστική απόφαση του 1823, η οποία ανάγκαζε κάποιον Λουκά Δούρο να πληρώσει τα χρήματα που χρωστούσε ο εκλιπών πατέρας του προς τη σχολή των Θηβαίων. Αυτή η οικονομική διαφορά προέκυψε από ένα αφιέρωμα που είχε κάνει ο πατέρας του Λουκά Δούρου στη συγκεκριμένη σχολή.⁴³⁰ Αυτή η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι φανερή και σε μία επιστολή του Έπαρχου Μεγάρων προς την *Εφημερίδα Αθηνών*, το 1825 στην οποία φανερώνει την επιθυμία των κατοίκων της πόλης του να συστήσουν αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Για τον σκοπό αυτόν είχαν συγκεντρώσει ένα ποσό από τα ταμεία των χωριών, τα έσοδα των μοναστηριών της περιοχής αλλά και από προσφορές απλών πολιτών.⁴³¹

Στην περιοχή της Φωκίδας λειτούργησαν κοινά και ελληνικά σχολεία ακόμα και έξω από τα μοναστήρια προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τα πιο σημαντικά σχολεία εντοπίζονται στα Σάλωνα (Άμφισσα), στο Λιδωρίκι και στο Γαλαξίδι.⁴³² Το 1825 υπάρχει μαρτυρία και για την ύπαρξη ενός σχολείου στο Λιδωρίκι.⁴³³ Ωστόσο, για τη συγκεκριμένη πόλη δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες παρά

⁴²⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.36, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1727.

⁴²⁸ Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...*, ο.π., σ. 17-20.

⁴²⁹ Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 67-68.

⁴³⁰ ΑΕΠ, τ.Θ, σ.279, στον Αντωνίου Δανιδ, ο.π., τ.Α, σ. 140-141.

⁴³¹ Εφημερίς Αθηνών, αρ.60, 1825, σ.2-3, στον Αντωνίου Δ, ο.π., τ.Α, σ. 503.

⁴³² Φιλιππόπουλος Τάσος, *Ιστορία της Φωκίδας*, ο.π., σ. 233-234.

⁴³³ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φ.79, στον Αντωνίου Δ, ο.π., τ.Α, σ. 591.

μόνο μία του 1831, η οποία αναφέρει ότι χτιζόταν σχολείο της αλληλοδιδασκτικής, στο οποίο συστεγαζόταν και ένα ελληνικό σχολείο. «*Εις Λιδωρίκι οικοδομείται σχολείον πηχών τριάκοντα το μήκος και το πλάτος δώδεκα, διαιρέθη και αυτί εις δύο, επτά πήχεις δια το ελληνικόν... το δε επίλοιπον είναι αλληλοδιδασκτικόν*». Το σημαντικότερο στοιχείο της συγκεκριμένης μαρτυρίας είναι η αναφορά ότι αυτό το σχολείο είναι ακριβώς ίδιο με το σχολείο της Αράχωβας «*Παρόμοιον σχολείον οικοδομήθη και εις την Ράχοβα της Λεβαδείας*». ⁴³⁴ Το γεγονός αυτό ενδεχομένως δείχνει μια τάση για ομοιομορφία όχι μόνο στα προγράμματα σπουδών αλλά και στην επιλογή του κτιρίου που θα στεγαζόταν το κάθε σχολείο κατά την περίοδο του Ι. Καποδίστρια. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται μετά την εφαρμογή της μεθόδου Sarazin, καθώς παρατηρείται η χρησιμοποίηση αρχιτεκτόνων από την κυβέρνηση για την κατασκευή νέων σχολικών κτιρίων. ⁴³⁵

Για την πόλη της Άμφισσας υπάρχει μια μαρτυρία που χρονολογείται το 1829, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι της πόλης ζητούσαν να κατασκευαστεί ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην πόλη τους και μάλιστα πρότειναν τα έξοδα να καλυφθούν από την πώληση τεσσάρων ορειχάλκινων κανονιών που βρίσκονταν στο κάστρο της πόλης. ⁴³⁶ Το συγκεκριμένο σχολείο θα γίνει πραγματικότητα το 1830 και δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής θα διοριστεί ο Χρύσανθος Ραζής ⁴³⁷, οποίος θα ικανοποιήσει τους ιθύνοντες με το έργο του. ⁴³⁸ Την ίδια χρονιά θα κατασκευαστεί σχολείο και στο Γαλαξίδι, το οποίο είχε το ίδιο αρχιτεκτονικό σχέδιο με το σχολείο της Άμφισσας, ⁴³⁹ ωστόσο ο δάσκαλός του, το όνομα του οποίου δεν συναντάται στις πηγές, δεν ικανοποίησε με το διδασκαλικό του έργο. Ο μόνος δάσκαλος που αναφέρεται ότι επρόκειτο να αποσταλεί στο σχολείο του Γαλαξιδίου είναι ο Α. Θεοχαρίδης. Ο συγκεκριμένος δάσκαλος ηλικίας 35 ετών, διδάχτηκε το σύστημα του Γ. Κλεόβουλου στη Μήλο και στη συνέχεια μετέβη στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Αίγινας. Από εκεί αποφοίτησε και κρίθηκε ύστερα από εξετάσεις «*ευδόκιμος*». ⁴⁴⁰ Μαζί με τα σχολεία της Άμφισσας και του Γαλαξιδίου χτίστηκε αλληλοδιδασκτικό και στην Αράχωβα, όμως καθυστέρησε ο διορισμός δασκάλου. ⁴⁴¹ Για τα σχολεία αυτών

⁴³⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1772.

⁴³⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π. σ. 307.

⁴³⁶ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.19, σχολικά, 1829, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Α' σ. 288-289.

⁴³⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.28, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1051.

⁴³⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1549-1550.

⁴³⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1771-1772.

⁴⁴⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.25, 1830, στον Δασκαλάκη Α. ο.π., τ.Β, σ. 858-859.

⁴⁴¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.34, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1549-1550.

των πόλεων αλλά και του Λιδορικού, της Λειβαδιάς, της Βιτρινίτζας Μαλανδρινού και της Αταλάντης ο έκτακτος επίτροπος Ανατολικής Στερεάς Κ. Μεταξάς πληροφορεί ότι η κατασκευή τους προερχόταν από ένα κρατικό κονδύλι ύψους 75.000 γροσιών και χορηγίες κατοίκων. Σημαντική μάλιστα θεωρούσε τη συμβολή του αρχιτέκτονα Κάλανδρου, διότι έσπευσε να ολοκληρώσει το σχέδιο της κυβέρνησης.⁴⁴² Επρόκειτο λοιπόν για μια συντονισμένη προσπάθεια, που αποδεικνύει την κυβερνητική μέριμνα για την προώθηση της παιδείας.

Στο χωριό Μαλανδρίνο Φωκίδας χτίστηκε το 1830 ένα ακόμα σχολείο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, το οποίο θα λειτουργήσει τον Μάρτιο του 1831, όταν και διορίστηκε από τη διοίκηση ο αλληλοδιδασκτικός δάσκαλος Ηλίας Μιχαλίδης.⁴⁴³ Η πορεία του όμως υπήρξε εφήμερη καθώς φοιτούσαν λίγα παιδιά λόγω άρνησης των κατοίκων να τα στείλουν στο σχολείο, και η Γραμματεία της Παιδείας αποφάσισε να μεταθέσει τον δάσκαλο στο σχολείο της Λειβαδιάς.⁴⁴⁴

Στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Αιτωλοακαρνανίας κατά την καποδιστριακή περίοδο γίνονταν προσπάθειες για την ίδρυση σχολείων κυρίως με συνεισφορές των πολιτών ή με τη βοήθεια των μοναστηριών ή με τη συνεργασία της κυβέρνησης. Τέτοιες προσπάθειες παρατηρούνται στο Καρπενήσι, στο Προυσό, στο Ξηρόμερο, στο Δραγομέστο, στον Απόκουρο και στα Κράββαρα.⁴⁴⁵ Το 1830 μαρτυρείται η λειτουργία σχολείου και στο Καρπενήσι, στο οποίο δίδασκε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ο Δημήτριος Καρύδης, που έμαθε τη μέθοδο στην περιοχή της Βλαχίας. Κατά τον Ιούλιο του 1830 στο σχολείο του Καρπενησίου φοιτούσαν 107 μαθητές εκ των οποίων οι οκτώ ήταν κορίτσια.⁴⁴⁶ Ανάλογης δυναμικής ήταν και το σχολείο στο Προυσό Καρπενησίου, στο οποίο μετατέθηκε ο δάσκαλος Δημήτριος Καρύδης. Το συγκεκριμένο σχολείο άρχισε να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 1830 και διέθετε περίπου ενενήντα μαθητές.⁴⁴⁷

Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι η περιοχή της Στερεάς Ελλάδας είχε μια σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Συγκεκριμένα, στην αρχή η κίνηση ήταν έντονη κυρίως στην περιοχή της Αθήνας, λόγω και της δράσης της Φιλόμουσου Εταιρείας, ενώ στην υπόλοιπη περιοχή τα πολεμικά γεγονότα εμπόδιζαν την εκπαιδευτική διαδικασία. Η υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα

⁴⁴² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ.1771-1773.

⁴⁴³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 1744-45.

⁴⁴⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.41, 1831, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Γ' σ. 2004-2005.

⁴⁴⁵ Μπακοδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά-Πατσουράκη Σ., ο.π., σ. 17.

⁴⁴⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., τ.Β' σ. 1129-1132.

⁴⁴⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη, Απ., ο.π., σ. 1416-1420.

εμφάνισε έντονη κινητικότητα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια και ειδικά κατά το έτος 1830, τόσο στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα όσο και στη Δυτική.

4.3. Νησιά Αιγαίου.

Στην αρχή της Επανάστασης τα νησιά του Αιγαίου είχαν τη μεγαλύτερη κινητικότητα σε θέματα παιδείας καθώς ήταν ασφαλισμένα από τις εχθρικές επιδρομές και παράλληλα υπήρχαν δάσκαλοι πρόσφυγες Κυδωνιάτες. Οι συγκεκριμένοι δάσκαλοι, που είχαν φοιτήσει στην ακαδημία των Κυδωνιών, δίδασκαν τα κοινά γράμματα με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.⁴⁴⁸

Ο Ι. Καποδίστριας στο πλαίσιο της προσπάθειας του να οργανώσει την παιδεία ήρθε σε επαφή με τον Dutrone, Γάλλο ερασιτέχνη παιδαγωγό, που έφερε συστατική επιστολή του Γάλλου υπουργού εξωτερικών H. Sebastiani.⁴⁴⁹ Ο Dutrone στις 6 Μαρτίου 1828 έστειλε στον Ι. Καποδίστρια ένα υπόμνημα με τίτλο «περί εκπαιδευσεως», το οποίο στάθηκε η αφορμή για να τον στείλει ο κυβερνήτης στα νησιά του Αιγαίου, ώστε να εξετάσει την κατάσταση των εκεί σχολείων. Μετά την περιήγησή του στα νησιά ο Dutrone ετοίμασε μια έκθεση, σύμφωνα με την οποία στα νησιά του Αργοσαρωνικού (Αίγινα, Ύδρα, Σπέτσες και Πόρος), στις Κυκλάδες (Κίμωλος, Μήλος, Νάξος, Πάρος, Σαντορίνη, Σέριφος, Σίφνος και Κέα) και στις Σποράδες (Σκόπελος, Σκιάθος και Σκύρος) λειτουργούσαν 92 σχολεία με 2333 μαθητές. Από αυτά τα 13 λειτουργούσαν από την προεπαναστατική εποχή, τα 57 ιδρύθηκαν μεταξύ 1823-1828 και τα υπόλοιπα 22 ιδρύθηκαν μετά την άφιξη του Ι. Καποδίστρια. Από αυτά τα σχολεία κάποια χρησιμοποιούσαν την παλαιά μέθοδο και κάποια την αλληλοδιδασκτική.⁴⁵⁰

4.3.1. Κυκλάδες.

Το πρώτο νησί που σύστησε κοινό σχολείο με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ήταν η Κίμωλος.⁴⁵¹ Το ίδιο σχολείο αναφέρεται ξανά το 1829 σε ένα έγγραφο που αναφέρει ότι ο ιερομόναχος Αθανάσιος μετά τη μετεκπαίδευση του στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας επέστρεψε στην Κίμωλο για να συνεχίσει να διδάσκει τους νέους

⁴⁴⁸ Βακαλόπουλος Ε.Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ο.π., σ. 187.

⁴⁴⁹ Horace Sebastiani (1772-1851), Γάλλος στρατιωτικός, διπλωμάτης και πολιτικός.

⁴⁵⁰ Βακαλόπουλος Ε.Α., ο.π., σ. 193.

⁴⁵¹ ΑΕΠ, τ.ΙΓ, σ.210-212, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 100.

του νησιού. Αλληλοδιδασκτικό σχολείο θα λειτουργήσει και το 1831 με δάσκαλο τον Σταυρή Λογοθέτη. Τα έξοδα του σχολείου αυτού καλύφθηκαν με δυσκολία από τους κατοίκους του νησιού, αλλά και από τη συνδρομή της κυβέρνησης.⁴⁵²

Ωστόσο, το νησί με τη μεγαλύτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα ήταν η Σύρος. Η Σύρος κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης δέχτηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων δημιουργώντας την ανάγκη για εκπαίδευση κυρίως στις εύπορες οικογένειες, τα παιδιά των οποίων διδάσκονταν κατ' οίκον μέχρι το 1826, οπότε ιδρύθηκαν οργανωμένα ιδιωτικά σχολεία. Ο Γρ. Κωνσταντάς ως έφορος της παιδείας αναφέρει ότι το 1825 λειτουργούσαν στην Ερμούπολη πολλά ιδιοσυντήρητα σχολεία, τα οποία όμως δεν πρόσφεραν τις απαραίτητες γνώσεις. Παρακινημένος από αυτή την κατάσταση το 1827 ο Γρ. Κωνσταντάς ίδρυσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο, το οποίο απέκτησε μεγάλη φήμη, λόγω των δασκάλων που δίδαξαν σε αυτό. Συγκεκριμένα δάσκαλοι στο σχολείο που ίδρυσε ο Γρ. Κωνσταντάς διατέλεσαν ο Γ. Κλεόβουλος και ο Φ. Ιωάννου.⁴⁵³ Το 1827 εκτός από το σχολείο του Γρ. Κωνσταντά λειτουργούσαν άλλα τέσσερα αλληλοδιδασκτικά. Δύο από αυτά ήταν αρρένων με δασκάλους τον Ιωάννη Αμπελακιώτη και τον Αναγνώστη, ένα ήταν θηλέων με δασκάλα την Μαρία Αϊβαλιώτη και ένα μεικτό με δάσκαλο τον Γεώργιο Κωτόπουλο.⁴⁵⁴ Την ίδια χρονιά η δημογεροντία της Ερμούπολης αποφάσισε την ίδρυση του πρώτου αλληλοδιδασκτικού σχολείου που θα συντηρούταν από την κοινότητα. Για το συγκεκριμένο σχολείο οικοδομήθηκε κτίριο σε κεντρικό σημείο της πόλης. Το 1829 ο Ι. Κοκκώνης χαρακτήρισε το συγκεκριμένο σχολείο ως ένα από τα λαμπρότερα σχολεία του ελλαδικού χώρου.⁴⁵⁵

Στις αρχές του 1828 ιδρύθηκε στην Ερμούπολη μεικτό σχολείο με πρωτοβουλία του ιεραπόστολου Josian Brewer, η διεύθυνση του οποίου περνάει σύντομα στον Γερμανό ιεραπόστολο Christian Ludvig Korck. Ο C.L. Korck κατόρθωσε να αναπτύξει το σχολείο, γεγονός που φαίνεται από την αύξηση των μαθητών, το 1828 φοιτούσαν 170 μαθητές και 80 μαθήτριες, ενώ το επόμενο έτος το σχολείο είχε 350 μαθητές και 170 μαθήτριες. Ωστόσο, η δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων δέχτηκε επίθεση από τους Γ. Κλεόβουλο, τον Γρ. Κωνσταντά και τον Φ. Ιωάννου, με την κατηγορία ότι κινούνταν ενάντια στην ορθόδοξη εκκλησία. Ο Ι.

⁴⁵² Μπαμπούνης Χάρης, «Η παιδεία στην Κίμωλο (1823-1832)» *Κυκλαδικά Θέματα*, χρόνος Γ, τεύχος 16-17, σ. 231-235, Αθήνα, 1987.

⁴⁵³ Ζαχαράκης Ε, Νικόλαος, *Η δημοσυντήρητη εκπαίδευση στην Ερμούπολη (1829-1862)*, σ. 113-116, Αθήνα, 2010.

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 117.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 144-146.

Καποδίστριας με τον Ν. Χρυσόγελο δεν υιοθέτησαν αυτές τις απόψεις και εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου. Παρ' όλα αυτά οι περισσότεροι κάτοικοι της Σύρου κράτησαν αρνητική στάση, θεωρώντας ότι οι προτεστάντες ιεραπόστολοι στόχευαν στον προσηλυτισμό των νέων.⁴⁵⁶

Το 1829 ο δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής Παναγιώτης Ζωντανός άρχισε να διδάσκει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο με βάση τη Μέθοδο του Γ. Κλεόβουλου αμισθί για όποιον ενδιαφερόταν να τη μάθει.⁴⁵⁷ Το 1830 αναφέρεται η λειτουργία δύο ακόμα αλληλοδιδασκτικών σχολείων στην Ερμούπολη, ένα με δάσκαλο τον Νικόλαο Μάγνη και 275 μαθητές και το άλλο με δασκάλα την Αναστασία Ελευθερίου και 201 μαθήτριες.⁴⁵⁸

Ένα ακόμα νησί με σημαντική εκπαιδευτική δραστηριότητα ήταν η Τήνος, στην οποία το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο συστάθηκε τον Δεκέμβριο του 1824 ύστερα από πρωτοβουλία του Έπαρχου του νησιού Δρόσου Μανσόλα.⁴⁵⁹ Το 1829 στο νησί λειτουργούσαν δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία ένα «...κατά το χωρίον Αρνάδου...» με δάσκαλο τον Αντώνιο Γκιώνα και ένα στην πόλη της Τήνου με δάσκαλο τον Αναστάσιο Καλλιέρο από την Πάρο, ο οποίος πληρωνόταν από το ταμείο της Ιεράς Μονής Ευαγγελιστρίας. Στο σχολείο του Α. Καλλιέρου φοιτούσαν 117 αγόρια και 59 κορίτσια.⁴⁶⁰ Είναι γεγονός ότι κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια στο σχολείο της Τήνου το 34% του μαθητικού δυναμικού ήταν κορίτσια. Είναι μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις που εκφράζεται η πρόθεση του Κυβερνήτη για συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς επέλεγαν σχολεία θηλέων, τα Παρθεναγωγεία.⁴⁶¹ Το 1830 συστάθηκε αλληλοδιδασκτικό και στον Πύργο της Τήνου⁴⁶² και δάσκαλος στο σχολείο της πόλης της Τήνου ορίστηκε ο Σπυρίδων Πρεβάτος.⁴⁶³ Ωστόσο, την ίδια χρονιά αιτήθηκαν διδακτικά μέσα, γιατί δεν είχαν τα απαραίτητα για τη λειτουργία τους «...ελλείπουσιν οι αναγκαίοι πίνακες και εκ της ελλείψεως ταύτης προξενείται μέγιστον εμπόδιον εις την πρόοδον των εν αυτοίς εκπαιδευομένων...».⁴⁶⁴ Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει το γεγονός ότι ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια της εφαρμογής των

⁴⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 99-101.

⁴⁵⁷ Γεν. Εφημ., ετ. Δ', αρ.9, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ. Α', σ. 183-184.

⁴⁵⁸ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ29, 1830, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1184-1185.

⁴⁵⁹ Εφ. Αθηνών, αρ.36, 1825, σ.3-4, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 368-369.

⁴⁶⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 488-499.

⁴⁶¹ Διαμαντής Δημήτριος, «Η εκπαίδευση κατά τον Καποδίστρια», ο.π., σ. 29.

⁴⁶² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.23, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 723-724.

⁴⁶³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26,27, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 910-911.

⁴⁶⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.25, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 845.

θεωρητικών εκπαιδευτικών απόψεων στην πράξη ήταν η έλλειψη μόνιμων και σταθερών πόρων.⁴⁶⁵ Για τον δάσκαλο Σ. Πρεβέτο υπήρξε αίτημα αντικατάστασής του διότι «...δεν γνωρίζει καλώς την μέθοδον ... και αδυνατεί διά το γήρας του...».⁴⁶⁶ Εντέλει, αντικαταστάθηκε από τον Γρηγόριο Δεσποτόπουλο από την Άνδρο, ο οποίος είχε εγκριθεί ως δάσκαλος δευτέρου βαθμού, που ήταν ο υπέρτατος βαθμός που μπορούσε να δοθεί σε κάποιον.⁴⁶⁷

Το 1824 συστάθηκε στην Άνδρο το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Μενέλαο Δαπόντη. Στο συγκεκριμένο σχολείο «... όλοι λόγιοι Άνδριοι ευρίσκονται κατά το παρόν εις Άνδρον, όλοι μαθητεύουν τώρα εις την αλληλοδιδασκτικήν αυτής σχολήν, και δια να συστήσωσι τοιαύτα σχολεία εις διάφορα της Άνδρου χωρία, και δια να μεταδώσωσι την μέθοδον αυτήν και εις άλλα της Ελλάδος μέρη.»⁴⁶⁸ Η επιδίωξη αυτή γρήγορα επέφερε καρπούς καθώς τον Σεπτέμβριο του 1825 μαρτυρείται η παράδοση πιστοποιητικού ικανότητας αλληλοδιδασκάλου στον μαθητή της αλληλοδιδασκτικής σχολής της Άνδρου Μιλτιάδη Ιωαννίδη «...κρίνεται άξιος της τοιαύτης μεθόδου. Διό και εφοδιάζεται με το παρόν εις απόδειξιν της παιδείας του και προς πληροφορίαν οποίας ελληνικής επαρχίας μέλλει να διδάξει την αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον.»⁴⁶⁹ Σε έκθεση των δημογερόντων του νησιού αναφέρεται ότι στη Χώρα της Άνδρου λειτουργούσε σχολείο της στοιχειώδους παιδείας πριν από το 1821 και ένα αλληλοδιδασκτικό από το 1825 με δάσκαλο τον Λεόντιο Κουμαριανό. Επίσης αναφέρεται ότι αλληλοδιδασκτικό σχολείο λειτουργούσε πριν από το 1821 στο Κόρθι με δάσκαλο τον Λεόντιο Φίφα.⁴⁷⁰ Το 1830 μαρτυρείται η λειτουργία δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων στο νησί, ένα στο Κάτω Κάστρο με δάσκαλο τον Λεόντιο Κουμαριανό με 120 μαθητές και ένα στο Άνω Κάστρο με δάσκαλο τον Αθανάσιο Κουμπάνη με 220 μαθητές.⁴⁷¹ Το 1831 ο Λεόντιος Κουμαριανός θα αντικατασταθεί από τον Διονύσιο Κορκόδειλο.⁴⁷²

Στο νησί της Νάξου η παλαιότερη μαρτυρία για εκπαιδευτική δραστηριότητα χρονολογείται το 1824 και αφορά στη διαμαρτυρία ενός δασκάλου, του Χριστόδουλου Χρύση, για τη μη καταβολή των μισθών του για το διδασκαλικό του

⁴⁶⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 95.

⁴⁶⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1243-1244.

⁴⁶⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.31, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1359-1360.

⁴⁶⁸ Ο Φίλος του Νόμου, αρ.86, 1825, σ.1-2, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α., σ. 374.

⁴⁶⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.11Α, 1825, Σχολικά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 581.

⁴⁷⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 454-465.

⁴⁷¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.28, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1068-1079.

⁴⁷² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1755.

έργο.⁴⁷³ Σύμφωνα με την έκθεση του Γρ. Κωνσταντά η Νάξος είχε τη δυνατότητα να ιδρύσει σχολεία, καθώς διέθετε πολλά έσοδα από μοναστήρια. Εξαιτίας όμως κάποιων τοπικών αρχόντων η προσπάθεια παρακωλύοταν.⁴⁷⁴ Το 1826 θα κτιστεί το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο με ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς τα έξοδα ανέλαβε ο ηγούμενος της Μονής Φανερωμένης, Ιερόθεος Τζώτης. Η συγκεκριμένη αλληλοδιδασκτική σχολή ήταν «...οικοδομημένη κατά τον νεώτερον της Αλληλοδιδασκτικής τρόπον.» και οι πρώτοι δάσκαλοι ήταν ο Βασίλειος και ο Προκόπιος, που κατάγονταν από τις Κυδωνίες.⁴⁷⁵ Το 1829 μαρτυρείται η λειτουργία τριών αλληλοδιδασκτικών σχολείων στη Νάξο, τα δύο λειτουργούν στη Χώρα και ένα στην περιοχή της Δρυμαλιάς. Στο ένα σχολείο της Χώρας φοιτούσαν 177 μαθητές με δάσκαλο τον Βασίλειο από τις Κυδωνίες, ενώ στο δεύτερο φοιτούσαν 74 μαθητές με δάσκαλο τον Ανδρέα Λαλέζο.⁴⁷⁶ Το σχολείο της Δρυμαλιάς ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1829 με κρατική βοήθεια η οποία προήλθε ύστερα από επίμονη προσπάθεια του ηγούμενου της μονής Φανερωμένης Δωρόθεου Τζώτη, ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος δάσκαλος του σχολείου για μικρό χρονικό διάστημα. Ο πρώτος δάσκαλος που στάλθηκε στο σχολείο της Δρυμαλιάς ήταν ο ιεροδιάκονος Ζαχαρίας Νικολαΐδης, ο οποίος εργάστηκε για ένα χρόνο και υπέβαλε την παραίτησή του. Διάδοχος του υπήρξε ο Παντελεήμων Κεφαλληνιάδης, ο οποίος ήταν μαθητής του Ζαχαρία Νικολαΐδη.⁴⁷⁷ Το 1830 μαρτυρείται η λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου και στην Απείρανθο.⁴⁷⁸

Στη Σίφνο λειτουργούσε κοινό σχολείο από την έναρξη του Αγώνα με δάσκαλο τον Νικόλαο Σπεράντζα, ο οποίος όμως δεν πληρωνόταν και για αυτό αναγκάστηκε να παραιτηθεί.⁴⁷⁹ Το 1829 λειτούργησε ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Ιωάννη Μάτσα,⁴⁸⁰ ο οποίος το 1830 αντικαταστάθηκε από τον Δημήτριο Σταυριανού που είχε σπουδάσει στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας.⁴⁸¹ Στη γειτονική Σέριφο η πρώτη μαρτυρία για εκπαιδευτική δραστηριότητα μαρτυρείται το 1829 με τη λειτουργία ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου στο οποίο είχε προσκληθεί

⁴⁷³ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.6, 1824, Σχολικά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 310.

⁴⁷⁴ Κεφαλληνιάδης Α. Νίκος, *Η παιδεία εις Δρυμαλιά Νάξου κατά τα έτη της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας μέχρι των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων*, σ. 14-17, Αθήνα, 1966.

⁴⁷⁵ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.17, 1827, Σχολικά, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ. 230-236.

⁴⁷⁶ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.20, 1829, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 387-397.

⁴⁷⁷ Κεφαλληνιάδης Α. Νίκος, ο.π., σ. 20-30.

⁴⁷⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.29, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1164-1167.

⁴⁷⁹ ΓΑΚ, Αντικυβερνητική Επιτροπή, φ.225, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ. 129-130.

⁴⁸⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, 1829, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 426-434.

⁴⁸¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1409.

να διδάξει ο Κωνσταντίνος Δωρίας.⁴⁸² Ωστόσο, σε έκθεση του 1829 για τα σχολεία των Κυκλάδων αναφέρεται ότι στη Σέριφο δεν υπήρχε κανένα σχολείο και ο μόνος που παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα ήταν ο Λουκάς Λιβάνιος.⁴⁸³ Πάντως σε έκθεση του 1830 στο νησί της Σερίφου μαρτυρείται η λειτουργία δύο αλληλοδιδασκτικών σχολείων με δασκάλους τον Γεώργιο Πρωτόπαππα και τον Δημήτριο Βιδάλη.⁴⁸⁴

Στην Πάρο λόγω του πολέμου μέχρι το 1826 δεν υπήρχε καμία εκπαιδευτική δραστηριότητα, όμως το 1826 συστάθηκε η πρώτη αλληλοδιδασκτική σχολή με δάσκαλο τον Γεώργιο Σκορδίλη.⁴⁸⁵ Το 1829 λειτουργούσαν αλληλοδιδασκτικά και στη Νάουσα και στην Παροικιά,⁴⁸⁶ ενώ το 1830 θα ιδρυθεί και στις Λεύκες.⁴⁸⁷ Στο αλληλοδιδασκτικό της Νάουσας το 1830 διορίστηκε ο Ζαφείρης Διαλισμάς⁴⁸⁸ και το 1831 δίδασκαν στην Παροικιά ο Γεώργιος Σουρίας⁴⁸⁹ και στις Λεύκες ο Ν. Κωνσταντινίδης.⁴⁹⁰

Στη Μήλο το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο λειτούργησε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και δάσκαλος αυτού υπήρξε ο Λουκάς Θεοχαρίδης, που στάλθηκε στο νησί από τον έφορο παιδείας Γρ. Κωνσταντά. Ο Λ. Θεοχαρίδης καταγόταν από την Κύπρο και υπήρξε μαθητής του Γ. Κλεόβουλου.⁴⁹¹ Το 1829 λειτούργησε αλληλοδιδασκτικό με δάσκαλο τον Γεράσιμο Αφεντάκη από την Σίφνο.⁴⁹² Ο συγκεκριμένος δάσκαλος είχε αποφοιτήσει από το Ορφανοτροφείο της Αίγινας και ήταν μαθητής του Ν. Νικητόπουλου.⁴⁹³ Διάδοχος του Γ. Αφεντάκη υπήρξε ο Μιχαήλ Παπά Κυριάκου, ο οποίος διορίστηκε το 1830. Ο Μιχαήλ Παπά Κυριάκου ήταν μαθητής του Γ. Κλεόβουλου και είχε περάσει και από μετεκπαίδευση στο Κεντρικό σχολείο της Αίγινας, από όπου έλαβε δίπλωμα δασκάλου με βαθμό Β'.⁴⁹⁴

Στην Κέα λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο από το 1826 με δάσκαλο τον Αθανάσιο Καμπάνη, ιεροδιάκονο από την Άνδρο.⁴⁹⁵ Το 1830 δάσκαλος του σχολείου ήταν ο Ιωάννης Οικονόμου Χωματιανός, όμως παρά τις ικανότητες του

⁴⁸² ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.20, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 321-322.

⁴⁸³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 640.

⁴⁸⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 691-697.

⁴⁸⁵ ΓΕΕ, αρ.2, 1826, σ.6, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ. 90.

⁴⁸⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 573-588.

⁴⁸⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.27, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 985-986.

⁴⁸⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Β., ο.π., τ.Α, σ. 751.

⁴⁸⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.36, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1710-1715.

⁴⁹⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.38, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1799-1800.

⁴⁹¹ Μπαμπούνης Χάρης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, σ. 30-31, Αθήνα, 1992.

⁴⁹² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.21, 1829, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 509-514.

⁴⁹³ Μπαμπούνης Χάρης, *Η παιδεία στη Μήλο...*, ο.π., σ. 30-31.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 53.

⁴⁹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 528-535.

δασκάλου το σχολείο βρισκόταν σε κακή κατάσταση γιατί υπήρχαν διαφωνίες μεταξύ των κατοίκων και δεν το φρόντιζαν σωστά.⁴⁹⁶

Στη γειτονική Κύθνο υπάρχει μαρτυρία για λειτουργία ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου το 1830. Το σχολείο βρισκόταν στην πόλη με δάσκαλο τον Λαμπαδάριο Αισωπίδη, που ήταν μαθητής του Γ. Κλεόβουλου.⁴⁹⁷

Αλληλοδιδασκτικό λειτούργησε το 1829 και στην Αμοργό με δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Δωρία,⁴⁹⁸ ο οποίος το 1831 πάρα τις πολλές ελλείψεις που αντιμετώπιζε και μολονότι είχε διδαχθεί το σύστημα του Γ. Κλεόβουλου προσπάθησε να εφαρμόσει το νέο σύστημα του Sarazin.⁴⁹⁹

Στην Ίο μαρτυρείται η λειτουργία σχολείου το 1827 με δάσκαλο τον Νικόλαο Σπεράντζα, ο οποίος συνδύαζε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο με τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών.⁵⁰⁰ Το 1831 δάσκαλος στο σχολείο της Ίου είναι ο Κ. Μενεΐδης άλλα το σχολείο αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα λόγω πολλών ελλείψεων.⁵⁰¹

Στη Σαντορίνη το 1828 αναφέρεται ότι ιδρύθηκαν τέσσερα αλληλοδιδασκτικά σχολεία,⁵⁰² ωστόσο στις πηγές τα επόμενα χρόνια αναφέρεται μόνο ένα αλληλοδιδασκτικό που λειτουργούσε στη Χώρα το 1830 με δάσκαλο τον Μιχαήλ Πατρίκιο, ενώ οι κάτοικοι της Επάνω Μεριάς και του Πύργου ζητούσαν να συσταθεί και στην περιοχή τους αλληλοδιδασκτικό σχολείο, διότι η απόσταση ήταν μεγάλη για τα παιδιά τους.⁵⁰³

Το 1828 συστάθηκε αλληλοδιδασκτική σχολή και στην Μύκονο με δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Κονταρίνη από την Κύθνο.⁵⁰⁴ Το 1829 στο συγκεκριμένο φοιτούσαν 107 αγόρια και 61 κορίτσια, όμως δεν υπήρχε δημόσιο κτίριο και για αυτό νοικιαζόταν ένας χώρος.⁵⁰⁵ Το φαινόμενο αυτό ήταν αρκετά συχνό, καθώς λόγω έλλειψης πόρων πολλά σχολεία στεγάζονταν είτε σε μισθωμένα κτίρια είτε σε εκκλησίες και τζαμιά, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις που τα μαθήματα γίνονταν στην

⁴⁹⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1225-1232.

⁴⁹⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 744-749.

⁴⁹⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.21, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 509-514.

⁴⁹⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.35, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1657-1658.

⁵⁰⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.17, 1827, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 120-122.

⁵⁰¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1758-1760.

⁵⁰² Γεν. Εφημ. Έτος Γ, αρ.89, 1828, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 2085-2086.

⁵⁰³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 807-819.

⁵⁰⁴ Γεν. Εφημ. Έτος Γ, αρ.87, 1828, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 2081-2083.

⁵⁰⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 365-369.

ύπαιθρο.⁵⁰⁶ Το 1831 ο Κωνσταντίνος Κονταρίνης αντικαταστάθηκε από τον Λεόντιο Καμαριανό.⁵⁰⁷

Δύο ακόμα νησιά στα οποία, παρά το μικρό τους μέγεθος, μαρτυρείται η λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου είναι η Ανάφη το 1829⁵⁰⁸ και η Σίκινος το 1831 με δάσκαλο τον Γρηγόριο Σομμαρίπα.⁵⁰⁹

4.3.2. Σποράδες.

Η πρώτη μαρτυρία εκπαιδευτικής δραστηριότητας στις Σποράδες εντοπίζεται στη Σκόπελο το 1828, όταν ιδρύθηκε το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Γεώργιο Κοντοπούλη, ο οποίος ήταν μαθητής του Γ. Κλεόβουλου.⁵¹⁰ Το 1829 ο δάσκαλος αντικαταστάθηκε από τον Εμμανουήλ Μαγκάκη και στο σχολείο φοιτούσαν 171 μαθητές. Το ίδιο έτος λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο και στην περιοχή Γλώσσα με δάσκαλο αρχικά τον ιερομόναχο Αρσένιο και στη συνέχεια τον Ιωάννη Μάρκου από τα Ιωάννινα. Οι μαθητές που φοιτούσαν σε αυτό το σχολείο ανέρχονταν στους 53. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 1830 στάλθηκε στο νησί ο οδηγός του Sarazin για να εφαρμοστεί στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, όμως ο Εμμανουήλ Μαγκάκης αντιμετώπισε προβλήματα με την εφαρμογή του και για αυτό αναγκάστηκε να μεταβεί στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας για μετεκπαίδευση, ώστε να τελειοποιήσει την εφαρμογή της νέας μεθόδου.⁵¹¹ Το περιστατικό αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι μετά την καθιέρωση της μεθόδου Sarazin πολλοί δάσκαλοι ήταν υποχρεωμένοι να μεταβούν στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας για τρίμηνη μετεκπαίδευση στην εφαρμογή της νέας μεθόδου.⁵¹²

Το 1828 συστάθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο και στη Σκιάθο με δάσκαλο τον Τιμόθεο Ζωγράφο από τη Μακεδονία. Το 1829 στο σχολείο αυτό φοιτούσαν 50 μαθητές.⁵¹³ Το επόμενο έτος στο σχολείο δίδασκε ο Αλέξανδρος Αποστολίδης και οι μαθητές που φοιτούσαν σε αυτό ήταν 40. Ωστόσο, το σχολείο αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα, γιατί τη συντήρησή του είχαν οι κάτοικοι του νησιού, οι οποίοι αρνούνταν να συνεχίσουν τη χρηματοδότηση και ζητούσαν τη συνεισφορά της

⁵⁰⁶ Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», ο.π., σ.307.

⁵⁰⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.39, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1857-1858.

⁵⁰⁸ Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ.198-199.

⁵⁰⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1751-1757.

⁵¹⁰ Γεν. Εφημ., αρ. 71, 1828, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 176-178.

⁵¹¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ.1382-1383.

⁵¹² Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», ο.π., σ. 591.

⁵¹³ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 606.

κυβέρνησης.⁵¹⁴ Η κατάσταση αυτή οδήγησε τον δάσκαλο του σχολείου σε παραίτηση και το σχολείο σχεδόν διαλύθηκε, καθώς χρέη δασκάλου ανέλαβε ένας μαθητής της ελληνικής σχολής του νησιού, ο οποίος αγνοούσε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.⁵¹⁵ Πράγματι, η έλλειψη σταθερών και μόνιμων οικονομικών πόρων για τη συντήρηση των σχολείων ήταν ένα από τα κυριότερα προβλήματα που εμπόδιζε την εφαρμογή των θεωρητικών εκπαιδευτικών απόψεων στην πράξη.⁵¹⁶

Και στο νησί της Σκύρου λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο που συστάθηκε το 1828 με δάσκαλο τον Ευστράτιο Γκίκα από τη Σκόπελο.⁵¹⁷ Πρόκειται για ένα μικρό σχολείο, το οποίο στεγαζόταν σε δύο κελιά μοναστηριού, που είχαν κατεδαφίσει τον μεσότοιχο, δημιουργώντας έναν ενιαίο χώρο.⁵¹⁸ Το συγκεκριμένο σχολείο έπαψε να λειτουργεί το 1830 λόγω έλλειψης δασκάλου αλλά και γιατί «...οι κάτοικοι αυτής δια το προς την παιδείαν απρόθυμον και δια την αφιλοκαλίαν των δεν θέλουν επί πλέον να συνεισφέρωσι δια την συντήρησιν του παιδευτικού τούτου καταστήματος». ⁵¹⁹ Τελικά το σχολείο ξαναλειτούργησε το 1831 με νέο δάσκαλο τον Γεώργιο Παπά Οικονόμο, ο οποίος φοίτησε στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας και στάλθηκε από την κυβέρνηση.⁵²⁰

Μικρό αλληλοδιδασκτικό σχολείο με 15-20 μαθητές λειτούργησε από το 1829 και στο νησί Ηλιοδρόμια (σημερινή Αλόνησος) με δάσκαλο τον Κωνσταντίνο Λεϊμονή από τη Σκόπελο.⁵²¹

4.3.3. Αργοσαρωνικός.

Μεταξύ των νησιών του Αργοσαρωνικού πρωταγωνιστικό ρόλο σε εκπαιδευτικά ζητήματα διαδραμάτισε το νησί της Αίγινας. Η πρώτη μαρτυρία για τη λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Αίγινα χρονολογείται το 1824 σε μία επιστολή του Ιωάννη Λογοθέτη προς τον Ιωάννη Κωλέττη, στην οποία αναφέρει ότι ο επίτροπος του Κομιτάτου της Αγγλίας Στανόφ σύστησε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δασκάλους τον Ν. Βάμβα, τον Θεόφιλον και τον Θεόδουλον.⁵²² Τον ίδιο χρόνο

⁵¹⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1290-1291.

⁵¹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1382-1383.

⁵¹⁶ Μαυροσκοφής Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 95.

⁵¹⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 606.

⁵¹⁸ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 55.

⁵¹⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.32, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1382.

⁵²⁰ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.37, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1779.

⁵²¹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1291.

⁵²² Αρχείο Κωλέττη, τ.1, σ. 365-367, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 168.

συστάθηκε και «...σχολείον κοινόν της νέας παιδαγωγίας...» και προσκλήθηκε να αναλάβει τη διεύθυνσή του ο ιεροδιάκονος Συνέσιος Σμυρναίος, ο οποίος όμως είχε προσκληθεί και από σχολείο της Αθήνας, το οποίο τελικά προτίμησε.⁵²³ Μια πηγή του 1827 αναφέρει τη λειτουργία ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου στο νησί, που κατασκευάστηκε με ιδιωτική πρωτοβουλία και προσωπική εργασία του αλληλοδιδασκτικού δασκάλου Αθανάσιου Ιερόπαιδος. Ωστόσο, μια σκευωρία εναντίον του τον οδήγησε στη δίωξη του από το σχολείο που ο ίδιος με πολύ κόπο ίδρυσε. Στην προσπάθεια του να αποκατασταθεί η αδικία ζήτησε από τον έφορο της δικαιοσύνης και της παιδείας να παρέμβει.⁵²⁴ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι η κεντρική εξουσία λειτουργούσε ως προϊστάμενη αρχή σε θέματα εκπαίδευσης και για αυτό καλούταν ακόμα και σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες να επιβάλει το δίκαιο. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε και η θέση του εφόρου παιδείας, γεγονός που αποδεικνύει έμπρακτα ότι η κεντρική εξουσία ενδιαφερόταν να ασχοληθεί με τα εκπαιδευτικά ζητήματα.⁵²⁵

Το 1828 στο νησί της Αίγινας λειτουργούσε ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο⁵²⁶ με δάσκαλο τον Χαράλαμπο Παμπούκη. Σε αυτό το σχολείο φοιτούσαν 152 μαθητές εκ των οποίων μόνο οι 27 ήταν Αιγινίτες. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι στο νησί υπήρχε η παρουσία ενός υπολογίσιμου μαθητικού πληθυσμού.⁵²⁷ Το 1829 εντός του Ορφανοτροφείου λειτούργησε αλληλοδιδασκτικό σχολείο το οποίο διηύθυνε ο Ν. Νικητόπουλος.⁵²⁸ Ο Ν. Νικητόπουλος τελικά το 1830 παραιτήθηκε από τη διεύθυνση του σχολείου γιατί σύμφωνα με τον Α. Μουστοξύδη «...αφορμή είναι η αγανάκτησής του, διότι φαίνεται δεύτερος του κυρίου Κοκκώνη και η απέχθειά του προς τον διοργανισμόν του Σαραζίνου...»⁵²⁹ Την ίδια χρονιά στο νησί ιδρύθηκε από τη Sophie de Marbois, γνωστή ως δούκισσα της Πλακεντίας, ένα σχολείο θηλέων στο οποίο δίδαξε η χήρα του Γ. Κλεόβουλου.⁵³⁰ Το σχολείο των κορασίδων, όπως ονομάστηκε, λειτούργησε με 32 μαθητές.⁵³¹

⁵²³ Εφ. Αθηνών, αρ.18, 1824, σ.2-3, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 331-332.

⁵²⁴ ΓΑΚ, Υπ. Δικαίου, φ.35, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ. 257-258.

⁵²⁵ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π, σ.24.

⁵²⁶ ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ.24, 1828, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α., σ. 160-161.

⁵²⁷ Κόκκωνας Γ. *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου...*, ο.π., σ. 17.

⁵²⁸ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.19, 1829, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 280-281.

⁵²⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.30, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1260.

⁵³⁰ Βακαλόπουλος Ε.Α., ο.π., σ. 203.

⁵³¹ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 46.

Γενικά το 1830 η Αίγινα είχε μεταβληθεί σε «σχολειόπολη», καθώς σε όλα τα σχολεία της φοιτούσαν 1082 μαθητές.⁵³² Τον Απρίλιο του 1830 ο Ι. Καποδίστριας επισκέφτηκε τα σχολεία της Αίγινας και διαπίστωσε ότι το σύνολο των μαθητών ανερχόταν στους 1082, από αυτούς 460 ανήκαν στο Ορφανοτροφείο, 160 στο Πρότυπο, 210 στο Κεντρικό, 80 στο αλληλοδιδακτικό των Ψαριανών και 140 στα δύο ελληνικά σχολεία του νησιού. Πρόκειται πράγματι για μια πολύ έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα.⁵³³

Εκπαιδευτική δραστηριότητα μαρτυρείται και στη Σαλαμίνα. Συγκεκριμένα το 1825 ιδρύθηκε μικρό αλληλοδιδακτικό σχολείο χωρητικότητας μέχρι 60 μαθητών.⁵³⁴ Στο συγκεκριμένο σχολείο το 1826 δίδασκε αμισθί ο Ν. Νικητόπουλος και φοιτούσαν εκτός από τα παιδιά των ντόπιων παιδιά προσφύγων από την Αττική λόγω των πολεμικών γεγονότων.⁵³⁵ Το 1830 με πολλές δυσκολίες επαναλειτούργησε ένα αλληλοδιδακτικό σχολείο⁵³⁶ με δάσκαλο τον Λουκά Θεοχαρίδη και 101 μαθητές.⁵³⁷ Το 1831 ο Λουκάς Θεοχαρίδης πέθανε από πλευρίτη⁵³⁸ και στη θέση του τοποθετήθηκε ο Κωνσταντίνος Μάτσας.⁵³⁹

Αξιόλογη εκπαιδευτική δραστηριότητα επέδειξε και το νησί της Ύδρας. Η πρώτη μαρτυρία χρονολογείται το 1824 και πρόκειται για «...*ιδιαίτερον διδασκαλίας κατάστημα...*» με δάσκαλο τον Χριστόφορο Παπαδόπουλο.⁵⁴⁰ Το πρώτο αλληλοδιδακτικό σχολείο συστάθηκε το 1826 από τον δάσκαλο Τιμόθεο Ζωγράφο, ο οποίος υποσχόταν «...*να διδάξη με την απαιτούμενην ακρίβειαν και ταχύτητα το αναγιγνώσκειν, το γράφειν, το αριθμείν, και τα άλλα, όσα επαγγέλεται η αλληλοδιδασκαλία.*»⁵⁴¹ Επιβεβαιώνεται μέσω αυτής της μαρτυρίας ότι κύρια αντικείμενα διδασκαλίας κατά την αλληλοδιδακτική μέθοδο ήταν η γραφή, η ανάγνωση και η αριθμητική. Παράλληλα όμως τα παιδιά διδάσκονταν χριστιανική διδασκαλία, γραμμική ιχνογραφία, γραμματική και ψαλτική.⁵⁴² Το 1829 είναι ένα έτος με έντονη εκπαιδευτική κινητικότητα. Συγκεκριμένα μαρτυρείται η λειτουργία τεσσάρων αλληλοδιδακτικών σχολείων. Στο πρώτο δίδασκε ο Κύριλλος Ιερομόναχος

⁵³² Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», ο.π. σ. 591.

⁵³³ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 47.

⁵³⁴ Εφ. Αθηνών, αρ. 66, 1825, σ.1, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 529.

⁵³⁵ Αρχείο Ρώμα, τ.Β, σ. 506, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ. 95.

⁵³⁶ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.24, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 775-781.

⁵³⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.26, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 904-907.

⁵³⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.36, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1679-1680.

⁵³⁹ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.40, 1831, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Γ, σ. 1901-1902.

⁵⁴⁰ Ο Φίλος του Νόμου, αρ.82, 1824, σ. 1-2, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Α, σ. 373.

⁵⁴¹ Ο Φίλος του Νόμου, αρ.208, 1826, σ. 4, στον Αντωνίου Δ., ο.π., τ.Β, σ.66.

⁵⁴² Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., ο.π., σ. 76.

σε 41 παιδιά, στο δεύτερο ο Βασίλειος Νικολαΐδης σε 57 παιδιά, στο τρίτο ο Χρυσάνθος Βανδούρης σε 52 παιδιά και στο τέταρτο ο Παναγιώτης Παπά Οικονόμου σε 27 παιδιά.⁵⁴³ Το επόμενο έτος τα αλληλοδιδακτικά σχολεία που λειτουργούσαν ήταν τρία με δασκάλους τους Βασίλη Νικολαΐδη, Παναγιώτη Παπαθανασίου και Παπά-Ιωάννη Μπρερέ.⁵⁴⁴

Στον Πόρο ιδρύθηκε αλληλοδιδακτικό σχολείο το 1826 με δάσκαλο τον Ν. Νικητόπουλο και μέσα σε τρεις μήνες φοιτούσαν περισσότεροι από εκατό μαθητές.⁵⁴⁵ Το συγκεκριμένο σχολείο ήταν στεγασμένο στο μετόχι ενός μοναστηριού.⁵⁴⁶ Το 1830 δάσκαλος της αλληλοδιδακτικής διορίστηκε ο Κοτοπούλης.⁵⁴⁷

Δύο αλληλοδιδακτικά λειτούργησαν και στις Σπέτσες κατά το 1829 με δασκάλους τον Γεώργιο Χατζηγιάννου Ψαρουδάκη στο ένα και τον Κωνσταντίνο Ψαρουδάκη στο άλλο.⁵⁴⁸

ΣΥΝΟΨΗ

Διαπιστώσεις – Συμπεράσματα.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης είναι εντυπωσιακή, όχι ως προς το μέγεθός της, αλλά ως προς την πρόθεση των αγωνιστών, οι οποίοι παράλληλα με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις ανυπομονούσαν για την οργάνωση της παιδείας, γεγονός που φαίνεται σε όλα σχεδόν τα επίσημα έγγραφα της εποχής. Αν ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός συνέδεσε την παιδεία με την ηθική, η Επανάσταση έκανε ένα βήμα πιο πέρα συνδέοντας την παιδεία και την ηθική με την υπόσταση του έθνους.⁵⁴⁹ Πράγματι κατά τη διάρκεια της Επανάστασης δημιουργήθηκε το κατάλληλο περιβάλλον για τη διάδοση της παιδείας χάρη στην παρουσία λογίων, που προσπαθούσαν να μεταλαμπαδεύσουν τις σχετικές με την παιδεία ευρωπαϊκές απόψεις, σε συνδυασμό με το ιδεώδες της ελευθερίας.⁵⁵⁰

Είναι βέβαια γεγονός ότι με την έναρξη της Επανάστασης αρκετές ανώτερες σχολές θα αναστείλουν τη λειτουργία τους λόγω έλλειψης πόρων ή έλλειψης δασκάλων. Ωστόσο, τα κοινά σχολεία συνέχισαν τη λειτουργία τους καθώς είχαν

⁵⁴³ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκ., φ.20, 1829, Σχολικά, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 349-362.

⁵⁴⁴ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.28, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1066--1068.

⁵⁴⁵ Γενική Εφημερίς, αρ.20, 1827, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 113.

⁵⁴⁶ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 54.

⁵⁴⁷ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.31, 1830, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Β, σ. 1339-1340.

⁵⁴⁸ ΓΑΚ, Υπ. Παιδ., φ.22, 1829, στον Δασκαλάκη Α., ο.π., τ.Α, σ. 668-669.

⁵⁴⁹ Παπαδάκη Λ., ο.π., σ. 77-78.

⁵⁵⁰ Αντωνίου Δαυίδ, ο.π., τ. Β, σ. 376.

περιορισμένες ανάγκες και τα έξοδά τους καλύπτονταν είτε από την κοινότητα, είτε από τις οικογένειες των μαθητών.⁵⁵¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι οραματισμοί για τον φωτισμό του Γένους, που θα συντελέσουν στην εξέλιξη των ανθρώπων μετατρέποντάς τους από ραγιάδες σε πολίτες, εξέθρεψαν τον Αγώνα, ενώ από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης έγινε κατανοητός ο ρόλος της εκπαίδευσης στην επίτευξη αυτού του στόχου.⁵⁵²

Οι προσπάθειες για τη συγκρότηση ενός εκπαιδευτικού μηχανισμού υποτάσσονταν σε μία εκ των ενόντων πρακτική, που σχετιζόταν με το περιεχόμενο σπουδών, τα βιβλία και την ποιότητα της εκπαιδευτικής πράξης. Χαρακτηριστικά το 1824 ο Γρηγόριος Δικαίος, ως Υπουργός Εσωτερικών, ανέφερε ότι η έλλειψη των οικονομικών μέσων εμποδίζει τη σύσταση των απαραίτητων εκπαιδευτικών καταστημάτων και αναγνώριζε την ανάγκη να συσταθούν όσα σχολεία χρειαζόνταν. Ωστόσο, αν εξαιρέσουμε την αναγνώριση της σημασίας της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όλες οι υπόλοιπες σκέψεις για ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης υποδεικνύουν μια ελλιπή γνώση των πραγματικών αναγκών της ελλαδικής κοινωνίας.⁵⁵³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε προς την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δια της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Κατά τη δεκαετία του 1820 τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά εμφανίστηκαν κυρίως σε περιορισμένα αστικά κέντρα της εποχής (Αθήνα, Ναύπλιο, Τρίπολη κ.α.). Το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα σχολεία αυτά, αν και απευθύνονταν σε όλα τα παιδιά, διέθεταν κυρίως μαθητές από τα ήδη αστικοποιημένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.⁵⁵⁴

Από τις πρώτες διακηρύξεις των επαναστατημένων Ελλήνων εντοπίζονται εκπαιδευτικές αντιλήψεις του Διαφωτισμού, εμπλουτισμένες από μια νέα διάσταση που συνδέει άμεσα την εκπαίδευση με το πολιτικό πρόβλημα του έθνους. Έτσι οι νέες αρχές αποπειράθηκαν να εγκαταστήσουν έναν μηχανισμό που θα συνέβαλε στη δημιουργία ενός εθνικού συστήματος.⁵⁵⁵ Υπό αυτό το πρίσμα η δημιουργία και η σταθεροποίηση του νέου κράτους ήταν απόλυτα συνδεδεμένες με τη θεσμοποίηση της παιδείας. Αυτό διαφαίνεται από το γεγονός ότι σε πολλά κείμενα της δεκαετίας του 1820 οι λέξεις «έθνος», «πατρίδα», «ελευθερία» βρίσκονται σε απόλυτη

⁵⁵¹ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 33.

⁵⁵² Μπουζάκης Σήφης, ο.π., σ. 36.

⁵⁵³ Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, ο.π., σ. 100-101.

⁵⁵⁴ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 41.

⁵⁵⁵ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 34-35.

συνάρτηση με τη λέξη «εκπαίδευση». Παράλληλα είναι γεγονός ότι η εκπαίδευση της νεολαίας θεωρήθηκε δημόσια υπόθεση, όπως φαίνεται ήδη από τις προκηρύξεις της Πελοποννησιακής Γερουσίας, στις οποίες αναγνωριζόταν η εκπαίδευση ως υποχρέωση της «πεφωτισμένης διοικήσεως».⁵⁵⁶ Έτσι η σημασία της επαναστατικής περιόδου για την ιστορία της εκπαίδευσης βρίσκεται και στην εντυπωσιακή έκταση του σχολικού δικτύου, αλλά και στο γεγονός ότι το σχολείο αποτελεί πλέον έναν χώρο εθνικής ολοκλήρωσης και τομέα κρατικής παρέμβασης. Ουσιαστικά την εποχή αυτή το κράτος αναδεικνύεται παιδαγωγός του έθνους και μοναδικός κάτοχος της παιδαγωγικής εξουσίας.⁵⁵⁷

Ωστόσο, η πρωτοβουλία για την ίδρυση σχολείων τις περισσότερες φορές ανήκε στις τοπικές κοινωνίες και σπανιότερα την αναλάμβανε η ίδια η Διοίκηση. Οι τοπικοί φορείς ολοκλήρωναν τις διαδικασίες ζητώντας από τη Διοίκηση να εξασφαλίσει τους πόρους για τη συντήρηση των σχολείων. Παρ' όλα αυτά με την εκλογή του Εφόρου της Παιδείας η Διοίκηση προσπάθησε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για έναν κεντρικό έλεγχο της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου.⁵⁵⁸

Σε γενικές γραμμές η πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης από την έναρξη της Επανάστασης και μετά είναι ανοδική, όπως διαφαίνεται και από την επίσημη έκθεση του Υπουργού Παιδείας Ν. Χρυσόγελου προς τον Ι. Καποδίστρια στις αρχές του 1831, κατά την οποία αποκαλύπτεται ότι στον ελλαδικό χώρο λειτουργούσαν 121 αλληλοδιδασκτικά σχολεία υπό κυβερνητικό έλεγχο με 9.246 μαθητές, ενώ άλλοι 5.000 μαθητές διδάσκονταν από ελεύθερους δασκάλους.⁵⁵⁹ Συγκεκριμένα αυτά τα σχολεία κατανέμονται ως εξής: στην Πελοπόννησο λειτουργούσαν 31 αλληλοδιδασκτικά με 2.664 μαθητές, στα Νησιά 33 με 2.931 μαθητές, στη Δυτική Στερεά 4 με 329 μαθητές και στην Ανατολική Στερεά 3 με 407 μαθητές. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά εξάγεται το συμπέρασμα ότι η εκπαιδευτική πολιτική του Ι. Καποδίστρια απέδωσε καρπούς και διαμορφώθηκε ένα σχολικό δίκτυο.⁵⁶⁰

Πράγματι, κατά τη διακυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια παγιώθηκε η ιδέα του πρωτοβάθμιου σχολείου. Το κράτος έλαβε μέτρα που είχαν ως στόχο την επέκταση των δημόσιων σχολείων, που παρείχαν δωρεάν εκπαίδευση, αλλά και την εξασφάλιση

⁵⁵⁶ Σολομών Ιωσήφ, ο.π., σ. 45-46.

⁵⁵⁷ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 40.

⁵⁵⁸ Αντωνίου Δαβίδ, ο.π., τ. Β, σ. 376.

⁵⁵⁹ Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, ο.π., σ. 47.

⁵⁶⁰ Βακαλόπουλος Ε.Α., ο.π., σ. 203.

του κρατικού μονοπωλίου πάνω σε αυτά τα σχολεία.⁵⁶¹ Γενικά η εκπαιδευτική πολιτική του Ι. Καποδίστρια εκφράζει το πολιτικό σύστημα και την κοινωνική δομή που επιθυμούσε ο Κυβερνήτης να καθιερώσει στην Ελλάδα. Για αυτό τον σκοπό δόθηκε έμφαση στην εθνική διαπαιδαγώγηση με διττό στόχο, τη δημιουργία πολιτών ενός εθνικού κράτους και τη σύζευξη θρησκείας και παιδείας. Ο Ι. Καποδίστριας επεδίωξε την οργάνωση και την ανάπτυξη της δημόσιας εκπαίδευσης και κυρίως της πρωτοβάθμιας, καθώς θεωρούσε ότι είναι η βάση για τη δημιουργία ενός σύγχρονου και φιλολαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος. Η εκπαιδευτική αυτή πολιτική έδινε προτεραιότητα στη στερέωση ενός δημόσιου δικτύου και καθόριζε την κρατική αντίληψη, που ήταν σύμφωνη με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα.⁵⁶² Είναι γεγονός ότι σχεδόν σε όλα τα κείμενα του Αγώνα που αναφέρονται στην παιδεία, πίσω από τον ρητορισμό που τα χαρακτηρίζει μπορεί κανείς να διακρίνει τον «ευρωπαϊκό» προσανατολισμό, αλλά και τις βασικές αρχές των προοδευτικών εκπαιδευτικών της Ευρώπης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Πελοποννησιακή Γερουσία, η οποία σχεδίαζε σχολεία «αρρένων και θηλέων» με δωρεάν φοίτηση.⁵⁶³

Πολύ σημαντικές πληροφορίες για την εκπαιδευτική δραστηριότητα προσφέρει ο Γιάννης Κόκκωνας στο βιβλίο του «Οι μαθητές του κεντρικού σχολείου (1830-1834)», καθώς παραθέτει τα βιογραφικά σημειώματα επτακοσίων μαθητών του κεντρικού σχολείου, από τη μελέτη των οποίων προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα προκύπτει ότι οι περισσότεροι μαθητές είχαν διδαχθεί τα κοινά γράμματα στον τόπο καταγωγής τους. ωστόσο, αρκετοί είχαν μετακινηθεί με τις οικογένειες τους είτε προς την Αίγινα είτε προς την Αθήνα, γεγονός που αποδεικνύει την έντονη κινητικότητα των πληθυσμών που παρατηρείται αυτή την περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση των Ψαριανών που εγκαταστάθηκαν στην Αίγινα και απέκτησαν δικό τους αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Επιπλέον στην Πελοπόννησο αναφέρονται 48 περιοχές που πρόσφεραν τη δυνατότητα εκμάθησης των κοινών γραμμάτων, ακολουθούσε η Στερεά Ελλάδα με 23 και οι Κυκλάδες με 21, ωστόσο οι περισσότεροι μαθητές εντοπίζονται στην Αίγινα, καθώς εκεί συγκεντρώνονταν πολλά ορφανά παιδιά.⁵⁶⁴

Εν κατακλείδι, μελετώντας τα κείμενα της εποχής μπορεί να επιβεβαιωθεί η διαπίστωση του Αλέξη Δημαρά ότι η περίοδος 1821-1827 είναι ίσως η μοναδική κατά

⁵⁶¹ Καλαφάτη Ε., ο.π., σ. 41.

⁵⁶² Διαμαντής Δημήτριος, ο.π., σ. 24-26.

⁵⁶³ Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ο.π., σ. κδ.

⁵⁶⁴ Κόκκωνας Γ., ο.π., σ. 83-311.

την οποία η κρατική πολιτική σε θέματα εκπαίδευσης ταυτίζεται με τις λαϊκές επιθυμίες. Οι επιθυμίες του λαού σχετικά με την εκπαίδευση ταυτίζονται με την πίστη ότι τα «γράμματα» εξασφαλίζουν την επιθυμητή πρόοδο και ευημερία. Στη στάση αυτή διακρίνονται οι επιδράσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ουσιαστικά τα χρόνια εκείνα ο λαός είχε καταληφθεί από έναν «*προς την παιδείαν έρωτα*».⁵⁶⁵ Από τα κείμενα λοιπόν του Αγώνα διαφαίνεται ότι υπήρχε η τάση να δημιουργηθεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα που ανταποκρινόταν στις λαϊκές προσδοκίες. Δεν έχει μεγάλη σημασία ότι δεν εφαρμόστηκαν τα περισσότερα από αυτά που διακήρυτταν τα επίσημα κείμενα, καθώς αποδεικνύουν τι θα μπορούσαν να κάνουν οι Έλληνες της εποχής αν είχαν τα μέσα.

⁵⁶⁵ Δημαράς Αλέξης, «Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα», ο.π., σ. 52.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλου Άλκης, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, σ. 306-328 Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970.

Αδάμου Μαρία, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους, η ελληνική περίπτωση 1950-1976*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2002.

Αθουσάκης Αδάμ, *Η εκπαίδευση στην Αργολίδα, Κορινθία και Μεγαρίδα κατά την Καποδιστριακή περίοδο(1828-1832)*, εκδ. Καταγράμμα, Κόρινθος, 2003.

Αντωνίου Δαυίδ, *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση 1821-1827*, τ. Α, Β, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2002.

Βακαλόπουλος Ε.Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. *Ηρόδοτος*, Θεσσαλονίκη, 1982.

Γεδεών Ι. Μανουήλ, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄αιώνα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1999.

Green Andy, *Εκπαίδευση και συγκρότηση του κράτους. Η ανάδυση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Αγγλία, στη Γαλλία και στις ΗΠΑ*, Gutenberg, Αθήνα, 2010.

Δασκαλάκης, Απ. Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968.

Δημαράς Αλέξης, «Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλιώτικο σχολείο», *Ο Ερασιστής*, τ.11/1974, έτος ΙΒ΄, σ. 323-332 Αθήνα, 1980.

Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 1^{ος} 1821-1894, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1999.

Δημαράς Αλέξης, «Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα», *Νέα Εστία*, τευχ. 1043, σ. 51-59, 1970.

Διαμαντής Δημήτριος, «Η εκπαίδευση κατά τον Καποδίστρια», *Επιστημονικό Βήμα*, τ.6, Ιούνιος, 2006.

Ζαχαράκης Ε, Νικόλαος, *Η δημοσυντήρητη εκπαίδευση στην Ερμούπολη (1829-1862)*, Αθήνα, 2010.

Ηλιού Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.2^{ος}, σ. 9-26, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1988.

Κατσαφάνας Γ. Δημήτριος, «Η εκπαίδευση στη Λακωνία από τον 18^ο αιών μέχρι την αυγή της ανεξαρτησίας», *Πρακτικά του Λακωνικού πνευματικού Συμποσίου 2008*, Αθήνα, 2013.

Κεφαλληνιάδης Α. Νίκος, *Η παιδεία εις Δρυμαλιά Νάξου κατά τα έτη της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας μέχρι των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων*, Αθήνα, 1966.

Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Ι. Μοισιόδαξ*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1985.

Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999.

Κόκκωνας Γ. *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1997.

Κούκου Ελένη, «Η παιδεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ, σ.587-593 Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970.

Κούκου Ελένη, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία 1827-1832- Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα, 1972.

Κουλούρη Χριστίνα, *Η βιβλιοθήκη της σχολής Καρτσιώτη στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας*, Ίδρυμα Λ. Ζαφείρη, Άστρος, 1991.

Κουλούρη Χριστίνα, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002)», Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, πρακτικά, τ. Α΄, , Ανάτυπο, Αθήνα 2002.

Κουφός Ι. Νικόλαος, *Παλαιά σχολεία του Οινούντος, η οργάνωση της εκπαίδευσης στον Δ, Οινούντος Λακωνίας (1800-1950)*, Πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο Δήμου Οινούντος, Σελλασία, 2009.

Λάππας Κώστας, «Η εκπαίδευση, οργάνωση και λειτουργία σχολείων 1770-1821», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.2^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Η εκπαίδευση στην αγωνιζόμενη Ελλάδα 1821-1832», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3^{ος}, σ. 289-310, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1996.

Μπακοδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά-Πατσουράκη Σ., *Μαθητολόγιον ελληνική σχολής Μεσολογγίου- Παλαμαϊκής σχολής 1839-1860*, ΓΑΚ Αρχεία ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι, 1995.

Μπαμπούνης Χάρης, «Η παιδεία στην Κίμωλο (1823-1832)» *Κυκλαδικά Θέματα*, χρόνος Γ, τεύχος 16-17, Αθήνα, 1987.

Μπαμπούνης Χάρης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Αθήνα, 1992.

Μπελιά Ελένη, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακή περίοδον (1828-1832)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1970.

Μπελιά Ελένη, «Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κυνουρία επί Καποδίστρια», *Πρακτικά Αρκαδικού πνευματικού Συμποσίου* 1992, Αθήνα, 1994.

Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα, 1987.

Μυλωνάς Θεόδωρος, *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998.

Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1992.

Ρέππας Κ.Χ., *Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας (1833-1847)*, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα, 1998.

Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου Αγγελική, «Η συμβολή ξένων σχολείων στην ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834)» *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα, 1998.

Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο, μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992.

Σταματάκης Μ., Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., *Η εκπαίδευση του δασκάλου και το λαϊκό σχολείο στην Ελλάδα μέχρι το 1832*, Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών, Αθήνα, 1996.

Στεργέλλης Π. Αρ. « Τα φώτα και η διοικητική διαχείριση των υποθέσεων της εκπαίδευσης κατά την Επανάσταση», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα, 1995.

Φιλιππόπουλος Τάσος, *Ιστορία της Φωκίδας*, εκδ. Περί Τέχνων, Πάτρα, 2007.

Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφάνης, *Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1990.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακες σχολείων περιόδου 1821-1831 ανά περιοχή.

ΕΤΟΣ 1821

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Στερεά Ελλάδα	Αθήνα	;	(Mason)
Πελοπόννησος	Λεβίδι	κοινό	-
Κυκλάδες	Άνδρος	2 κοινά	-

Στερεά Ελλάδα (1 αγνώστου είδους)

Πελοπόννησος (1 κοινό)

Κυκλάδες (2 κοινά)

ΕΤΟΣ 1822

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό	Δανιήλ Γεωργακόπουλος
	Βυτίνα	;	;
	Βρεσθένη (Λακωνίας)	αλληλοδιδασκτικό	N. Νικητόπουλος
	Φρουτζιάλα	κοινό	Αβράμιος Ζυγοβιστιανός
	Άγιος Πέτρος	κοινό	K. Καισάριος
	Άγιος Ιωάννης	κοινό	;
Κυκλάδες	Νάξος	κοινό	;

Πελοπόννησος (2 αλληλοδιδασκτικά, 3 κοινά, 1 αγνώστου είδους)

Κυκλάδες (1 κοινό)

ΕΤΟΣ 1823

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό	N. Νικητόπουλος
	Καλαμάτα	;	Ιερόθεος
	Μιστράς	;	Χαράλαμπος Λαμπρινόπουλος
	Φιλιατρά	;	Μιχαήλ Αγασικλής
	Μεσορούγιο (Καλαβρύτων)	;	Ιωάννης Σακελλαρόπουλος
	Νεμίτσα	κοινό	Κοσμάς
Κυκλάδες	Κίμωλος	αλληλοδιδασκτικό	;

Πελοπόννησος (1 αλληλοδιδασκτικό, 1 κοινό, 4 αγνώστου είδους)

Κυκλάδες (1 αλληλοδιδασκτικό)

ΕΤΟΣ 1824

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Άργος	κοινό αλληλοδιδασκτικό αλληλοδιδασκτικό Κεντρικό	; Ν. Νικητόπουλος Δ. Ιωάννου Γ. Γεννάδιος
	Μικρομάνη	;	Χριστόφορος Δημητριάδης
	Άγιος Ιωάννης	αλληλοδιδασκτικό	Δημήτριος Ιωάννου
	Άγιος Πέτρος	αλληλοδιδασκτικό	Χριστόδουλος Κύπριος
	Μεθώνη	;	Αθ. Μαζαράκης
	Μιστράς	αλληλοδιδασκτικό	;
Στερεά Ελλάδα	Μεσολόγγι	αλληλοδιδασκτικό	Γρηγόριος Παλαμάς
	Αθήνα	αλληλοδιδασκτικό ; ; αλληλοδιδασκτικό	Ν. Νικητόπουλος Ιωαν. Ειρηναίος Διον. Σουρμελής Συνέσιος Σμυρναίος
Αργοσαρωνικός	Αίγινα	αλληλοδιδασκτικό αλληλοδιδασκτικό	Θεοφ. Βάμβας Συνέσιος Σμυρναίος
Κυκλάδες	Τήνος	αλληλοδιδασκτικό	;
	Άνδρος	αλληλοδιδασκτικό ;	Μενέλαος Δαπόντε Λεόντιος Καμπάνης
	Νάξος	;	Χριστόδουλος Χρύσης

Πελοπόννησος (5 αλληλοδιδασκτικά, 1 κοινό, 1 Κεντρικό, 2 αγνώστου είδους)

Στερεά Ελλάδα (3 αλληλοδιδασκτικά, 2 αγνώστου είδους)

Αργοσαρωνικός (2 αλληλοδιδασκτικά)

Κυκλάδες (2 αλληλοδιδασκτικά, 2 αγνώστου είδους)

ΕΤΟΣ 1825

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό σχολή; αλληλοδιδασκτικό	Ιωάσαφ Καΐρης Καλλίνικος Καστόρχης Γεώργιος Κωνσταντίνου
	Μαγούλιανα Αρκαδίας	σχολή;	Αγάπιος ιερομόναχος
	Δαιμονία Μονεμβασίας	σχολή;	;
	Μιστράς	αλληλοδιδασκτικό	Αθ. Περγάμιος
	Άργος	Κεντρικό	Δ. Ιωάννου
	Βυτίνα	αλληλοδιδασκτικό	;
Κυκλάδες	Σίφνος	κοινό	Ν. Χρυσόγελος
	Άνδρος	αλληλοδιδασκτικό	;
Στερεά Ελλάδα	Αθήνα	αλληλοδιδασκτικό	Συνέσιος
	Μεσολόγγι	σχολή;	Γεωργ. Δημητρίου
	Μέγαρα	αλληλοδιδασκτικό	;
Αργοσαρωνικός	Σαλαμίνα	αλληλοδιδασκτικό	;

Πελοπόννησος (4 αλληλοδιδασκτικά, 1 Κεντρικό, 3 αγνώστου είδους)

Κυκλάδες (1 αλληλοδιδασκτικό, 1 κοινό)

Στερεά Ελλάδα (2 αλληλοδιδασκτικά, 1 αγνώστου είδους)

Αργοσαρωνικός (1 αλληλοδιδασκτικό)

ΕΤΟΣ 1826

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Ναύπλιο	αλληλοδιδασκτικό ;	Γ. Κωνσταντίνου Νικηφ. Παμπούκης
Αργοσαρωνικός	Ύδρα	αλληλοδιδασκτικό	Τιμόθεος Ζωγράφος
	Σαλαμίνα	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Νικητόπουλος
	Πόρος	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Νικητόπουλος
Κυκλάδες	Πάρος	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Σκορδίλης
	Κέα	αλληλοδιδασκτικό	;
Στερεά Ελλάδα	Αθήνα	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Νικητόπουλος

Πελοπόννησος (1 αλληλοδιδασκτικό, 1 αγνώστου είδους)

Αργοσαρωνικός (3 αλληλοδιδασκτικά)

Κυκλάδες (2 αλληλοδιδασκτικά)

Στερεά Ελλάδα (1 αλληλοδιδασκτικό)

ΕΤΟΣ 1827

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Κυκλάδες	Κέα	αλληλοδιδασκτικό	Αθανάσιος
	Σίφνος	κοινό	Ν. Σπεράντζας
	Νάξος	αλληλοδιδασκτικό	Βασίλειος και Προκόπιος
	Τος	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Σπεράντζας
Αργοσαρωνικός	Αίγινα	αλληλοδιδασκτικό	Αθανάσιος Ιερόπαις

Κυκλάδες (3 αλληλοδιδασκτικά, 1 κοινό)

Αργοσαρωνικός (1 αλληλοδιδασκτικό)

ΕΤΟΣ 1828

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Δημητσάνα	αλληλοδιδασκτικό	Καλλίνικος Καστόρχης
	Ναύπλιο	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Νικητόπουλος
	Στεμνίτσα	αλληλοδιδασκτικό	Εμ. Ιωαννίδης
Κυκλάδες	Τος	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Σπεράντζας
	Μύκονος	αλληλοδιδασκτικό	Κ. Κονταρίνης
Σποράδες	Σκόπελος	αλληλοδιδασκτικό	Γεώρ. Κοντοπούλης
	Σκιάθος	αλληλοδιδασκτικό	Τιμόθεος Ζωγράφος
Αργοσαρωνικός	Αίγινα	αλληλοδιδασκτικό	;

Πελοπόννησος (3 αλληλοδιδασκτικά)

Κυκλάδες (2 αλληλοδιδασκτικά)

Σποράδες (2 αλληλοδιδασκτικά)

Αργοσαρωνικός (1 αλληλοδιδασκτικό)

ΕΤΟΣ 1829

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό	;
	Άγιος Ιωάννης (Κυνουρίας)	αλληλοδιδασκτικό	Πάνος Μαμάκης
	Πραστός	αλληλοδιδασκτικό	Θεόφιλος Λουλούδης
	Άργος	αλληλοδιδασκτικό αλληλοδιδασκτικό για κορίτσια	Νικόλαος Φανδρίδης Μαρία Παπά Χατσή Φανδρίδη
	Κρανίδι	αλληλοδιδασκτικό	Κ. Π. Μπούας
	Δίδυμο Κρανιδίου	αλληλοδιδασκτικό	Δημήτριος Λέσβιος
	Μαραθονήσι (Γύθειο)	αλληλοδιδασκτικό	Καραβίας Παναγιώτης
	Βρέσθena	αλληλοδιδασκτικό	Λουλούδης Θεόφιλος
	Μαλτσίνα (σήμερα Μέλισσα Μάνης)	αλληλοδιδασκτικό	Παπασταύρου Παναγιώτης
	Ρίζα Λακωνίας	αλληλοδιδασκτικό	;
	Βαμβακού Λακωνίας	αλληλοδιδασκτικό (από την εποχή της άλωσης της Τρίπολης)	Μπάος Αντώνιος
	Ράχωβα Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	;
	Σωποτός Καλαβρύτων	κοινό	;
	Κερτάζη Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	;
	Γουμένιτσα Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Παρθένιος Πελόπουλος
	Λειβάρτζι Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	;
	Βοστίτσα (Αίγιο)	αλληλοδιδασκτικό	;
	Καλαμάτα	αλληλοδιδασκτικό	Κωνσταντίνος Γκίκας
	Νησί	αλληλοδιδασκτικό	Ρήγας Καραντζόπουλος
	Κορώνη	αλληλοδιδασκτικό	;
	Δολοί Καλαμάτας	αλληλοδιδασκτικό	Κωνσταντίνος Μακεδόνας
	Μονεμβασιά	αλληλοδιδασκτικό	Συνέσιος Σμυρναίος
	Μυστράς	αλληλοδιδασκτικό	Λουλούδης Θεόφιλος
	Κόρινθος	αλληλοδιδασκτικό	Γεώργιος Κοντοπούλης
	Καστρί Αγίου Πέτρου	αλληλοδιδασκτικό	Θεόδωρος
	Μητρόπολη (Επαρχία Αγίου Πέτρου)	αλληλοδιδασκτικό	Δημήτριος Ιωάννου & Χριστόδουλος Κύπριος
	Λεβέτσοβο Λακεδαίμονας	αλληλοδιδασκτικό	Παναγιώτης Πιλαλάς
	Ζυγοβίσι Καρύταινας	αλληλοδιδασκτικό	Αναγνώστης Ζαρακάς
	Καλλίτσι	αλληλοδιδασκτικό	Λοβέρδος Σπυρίδων
	Λεωνίδιο	αλληλοδιδασκτικό	Γεώργιος Μερίκας

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Κυκλάδες	Ίος	αλληλοδιδασκτικό	Νικόλαος Σπεράντζας
	Σύρος	αλληλοδιδασκτικό	Παναγιώτης Ζωντανός
	Ανάφη	αλληλοδιδασκτικό	;
	Νάξος	3 αλληλοδιδασκτικά	1. Βασίλειος Κυδωνιάς (πόλη) 2. Ανδρέας Δαλέζος (πόλη) 3. Ζαχαρίας Νικολαΐδης (Δρυμαλιά)
	Αμοργός	αλληλοδιδασκτικό	Κωνσταντίνος Δωριάς
	Πάρος	2 αλληλοδιδασκτικά	;
	Σίφνος	κοινό αλληλοδιδασκτικό	Γεώργιος Ψαραύτης Ιωάννης Μάτσας
	Σέριφος	αλληλοδιδασκτικό	Κοσμάς
	Άνδρος	2 αλληλοδιδασκτικά	Λεόντιος Κουμαριανός (Χώρα) Λεόντιος Φίφας (Κόρθι)
	Τήνος (Χώρα)	2 αλληλοδιδασκτικά	Αντώνιος Γκιών Αναστάσιος Καλλιέρος
	Μήλος	αλληλοδιδασκτικό	Γεράσιμος Αφεντάκης
	Κέα	αλληλοδιδασκτικό	Αθανάσιος Καμπάνης
	Μύκονος	αλληλοδιδασκτικό κοινό	Κωνσταντίνος Κονταρίνης ;
Σποράδες	Σκύρος	αλληλοδιδασκτικό	Ευστράτιος Γκίκας
	Σκόπελος	αλληλοδιδασκτικό	Εμ. Μαγκάκης
	Γλώσσα	αλληλοδιδασκτικό	Ιωάννης Μάρκου
Αργοσαρωνικός	Σκιάθος	αλληλοδιδασκτικό	Τιμόθεος Ζωγράφος
	Αίγινα	αλληλοδιδασκτικό εντός Ορφανοτροφείου	Ν. Νικητόπουλος
	Σπέτσες	2 αλληλοδιδασκτικά	Γεώργιος Χατζηιωάννου Ψαροδάκης και Κωνσταντίνος Ψαρουδάκης
Αργοσαρωνικός	Ύδρα	4 αλληλοδιδασκτικά	1. Κύριλλος Ιερομόναχος 2. Βασίλης Νικολαΐδης 3. Χρύσανθος Βανδούρης Παναγ. 4. Παπά Αθανασίου
Στερεά Ελλάδα	Μεσολόγγι	«σχολείο»	Ιωακείμ Ιερομόναχος

Πελοπόννησος (30 αλληλοδιδασκτικά, 1 κοινό)

Κυκλάδες (18 αλληλοδιδασκτικά, 2 κοινά)

Σποράδες (4 αλληλοδιδασκτικά)

Αργοσαρωνικός (7 αλληλοδιδασκτικά)

Στερεά Ελλάδα (1 αγνώστου είδους)

ΕΤΟΣ 1830

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Δημητσάνα	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Στεφανόπουλος Κ. Στεφανίδης Ν. Νικητόπουλος
	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό	Εμ. Κισσήνιος Μελισσηνός
	Άγιος Ιωάννης (Κυνουρίας)	αλληλοδιδασκτικό	Π. Μαμακίδης
	Άγιος Ανδρέας	αλληλοδιδασκτικό	;
	Πραστός	αλληλοδιδασκτικό	Γιωργάκης Μερίκας
	Ναύπλιο	2 αλληλοδιδασκτικά γυναικεία αλλ./κη σχολή	1. Αλέξ. Ησαΐας 2. Γ. Λεώνης Ελένη Δανέζη
	Άργος	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Φανδρίδης
	Κρανίδι	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Γεννάδιος
	Δίδυμο Κρανιδίου	αλληλοδιδασκτικό	Βλαχογιάννης Δ.
	Τίρυνθα	αλληλοδιδασκτικό	Λιόντας Γεώργιος
	Μαραθονήσι (Γύθειο)	αλληλοδιδασκτικό	Καραβίας Π.
	Ρίζα Λακωνίας	αλληλοδιδασκτικό	Λουλούδης Θεόφ.
	Ράχωβα Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Βαμβούκης Ν.
	Σωποτός Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Δοσίθεος Κερτεζίτης
	Κερτάζη Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Αγγελόπουλος
	Γουμένισσα Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Παρθένιος Πελόπουλος
	Λειβάρτζι Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	;
	Βοστίτσα (Αίγιο)	αλληλοδιδασκτικό	Χριστόδουλος Καλιοντζής
	Καλαμάτα	αλληλοδιδασκτικό	Πέτρος Μπούας
	Κορώνη	αλληλοδιδασκτικό	Ιωάννης Καμπανάς
	Μεθώνη	αλληλοδιδασκτικό	Ζαχαρίας Βαϊωνάς
	Νίκλαινα Καλαμάτας	κοινό	;
	Φριτζάλα	αλληλοδιδασκτικό	;
	Μονεμβασιά	αλληλοδιδασκτικό	Κυριάκος Χατζηπέτρου Βενιζέλος
	Άγιος Γεώργιος Κορινθίας	2 κοινά σχολεία	1. Αναγνώστης Σταϊγόπουλος 2. ιερομόναχος Κυπριανός
	Τρίκαλα Κορινθίας	;	Ειρηναίος
	Ψαρί Κορινθίας	;	Ν. Μπουλάκος
	Ντούσια Κορινθίας	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Γεωργιάδης
	Καστανιά Κορινθίας	κοινό	Αναγνώστης Μπονόρας
	Καρυά Κορινθίας	αλληλοδιδασκτικό	Ρεϊζης Δαμιανός
	Ζάχουλη Κορινθίας	αλληλοδιδασκτικό	Γκολφίνος Παπαδόπουλος

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Ταρσός Κορινθίας	κοινό	Ευ. Γιαννόπουλος
	Άγιος Πέτρος	αλληλοδιδασκτικό	Χ. Βασιλειάδης
	Μπασαρά Λακεδαίμονας	αλληλοδιδασκτικό	Αγάπιος Παπά Αποστολόπουλος
	Λογκάστρα Λακεδαίμονας	αλληλοδιδασκτικό	;
	Καστάνια Λακεδαίμονας	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Γεωργιάδης
	Άγιος Ιωάννης (κοντά στον Μυστρά)	αλληλοδιδασκτικό	;
	Ζυγοβίσι Καρύταινας	αλληλοδιδασκτικό	Αν. Ζαρακάς
	Καρύταινα	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Μελισσηνός Γ. Βυζάντιος
	Στεμνίτσα	αλληλοδιδασκτικό	Αναργ. Λέγγερης
	Ζάτουνα Καρύταινας	κοινό	παπα-Κωνσταντής
	Μαγούλεια Καρύταινας	κοινό	παπα-Ησαΐας
	Πάτρα	αλληλοδιδασκτικό	Μενέλαος Δαπόντε
	Πανίτζα ανατολικής Σπάρτης	αλληλοδιδασκτικό	;
	Μικρομάνη	σχολείο	Χαρ. Φιλαλήθης
	Καμάρι Μικρομάνης	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Σταματιάδης
	Δολιανά	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Τζεβελόπουλος
	Κοντοβάζαινα	αλληλοδιδασκτικό	;
	Λεχαινά	αλληλοδιδασκτικό	Δαφαράνας Γερ.
	Πύργος	κοινό	;
	Γαργαλιάνοι	κοινό	;
	Αρκαδία (χωριό)	αλληλοδιδασκτικό	Μελισσηνός
	Καλλίτσι	αλληλοδιδασκτικό	Λοβέρδος Σπ.
	Λεωνίδιο	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Μερίκας
	Βυτίνα	κοινό	ιερέας Αθανάσιος
Κυκλάδες	Κύθνος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Λαμπαδάριος Αισωπίδης 2. Νεόφυτος Επιμενίδης
	Σύρος	αλληλοδιδασκτικό Σχολή κορασίων	Νικόλαος Μάγνης Αναστ. Ελευθερίου
	Νάξος	3 αλληλοδιδασκτικά	1. Β. Κυδωνιέας (πόλη) 2. Ζ. Νικολαΐδης (Δρυμαλιά) 3. ; (Απείρανθος)
	Αμοργός	αλληλοδιδασκτικό	Κ. Δωρίας
	Πάρος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Ζ. Διαλισμάς (Νάουσα) 2. ; (Λεύκες)
	Σίφνος	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Σταυριανού
	Σέριφος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Γ. Πρωτόπαππας 2. Δημ. Βιδάλης

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Κυκλάδες	Άνδρος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Λ. Κουμαριανός 2. Αθ. Κουμπάνης
	Τήνος	4 αλληλοδιδασκτικά	1. Σπυρίδων Πρεβάτος (Χώρα) 2. Γρ. Δεσποτόπουλος (Χώρα) 3. ; (Πύργος) 4. Αντώνης Γκιών (Αρνάδος)
	Κέα	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Οικονόμου Χωματιανός
	Σαντορίνη	αλληλοδιδασκτικό	Μ. Πατρίκιος
	Μύκονος	αλληλοδιδασκτικό	Κ. Κονταρίνης
Σποράδες	Σκύρος	αλληλοδιδασκτικό	Ευστράτιος Γκίκας
	Σκόπελος Γλώσσα	2 αλληλοδιδασκτικά	Εμ. Μαγκάκης Ιωάννης Μάρκου
	Σκιάθος	αλληλοδιδασκτικό	Αλ. Αποστολίδης
	Αλόνησος	αλληλοδιδασκτικό	Κ. Λειμονής
Αργοσαρωνικός	Σαλαμίνα	αλληλοδιδασκτικό	Λουκάς Θεοχαρίδης
	Ύδρα	3 αλληλοδιδασκτικά	1. Β. Νικολαΐδης 2. Παναγ. Παπά Αθανασίου 3. παπα-Ιωάννης Μπρερές
	Πόρος	αλληλοδιδασκτικό	Κοτοπούλης
Στερεά Ελλάδα	Σάλωνα	αλληλοδιδασκτικό	Χρύσανθος Ραζής
	Μεσολόγγι	αλληλοδιδασκτικό ;	Θεόδωρος Σύρμης Ευστ. Ζαβογιάννης
	Ναύπακτος	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Δραϊκής Γ. Χριστιανός Ν. Κοντογούρης
	Καρπενήσι	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Καρυδιώτης
	Προυσός Καρπενησίου	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Καρυδιώτης
	Γαλαξείδι	αλληλοδιδασκτικό	;

Πελοπόννησος (45 αλληλοδιδασκτικά, 9 κοινά, 3 αγνώστου είδους)

Κυκλάδες (20 αλληλοδιδασκτικά)

Σποράδες (5 αλληλοδιδασκτικά)

Αργοσαρωνικός (5 αλληλοδιδασκτικά)

Στερεά Ελλάδα (6 αλληλοδιδασκτικά, 1 αγνώστου είδους)

ΕΤΟΣ 1831

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Πελοπόννησος	Τρίπολη	αλληλοδιδασκτικό	Ι. Προίχος
	Ναύπλιο	αλληλοδιδασκτικό	Αλ. Ησαΐας
	Άργος	αλληλοδιδασκτικό	Ν. Φανδρίδης
	Ρίζα Λακωνίας	αλληλοδιδασκτικό	Λουλούδης Θεόφ.
	Ράχωβα Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Δημήτριος Γιωβανόπουλος
	Σωποτός Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Λεοντόπουλος
	Βαλήμη Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	Κύριλλος Κατελανάκης
	Σουδενά Καλαβρύτων	αλληλοδιδασκτικό	;
	Καλαμάτα	αλληλοδιδασκτικό	Πέτρος Μπούας
	Κορώνη	αλληλοδιδασκτικό	;
	Μεθώνη	αλληλοδιδασκτικό	;
	Μπολοβίτσα Λακεδαιμόνας	αλληλοδιδασκτικό	;
	Καμάρι Μικρομάνης	αλληλοδιδασκτικό	Δημ. Σταματιάδης
	Κοντοβάζαινα	αλληλοδιδασκτικό	;
	Πύργος	αλληλοδιδασκτικό	Δαφαράνας Γερ. Λοβέρδος Σπυρ.
	Τσερνίτζα Λακωνίας	αλληλοδιδασκτικό	;
Κυκλάδες	Λεωνίδιο	αλληλοδιδασκτικό	Δούκας Αντ.
	Ίος	αλληλοδιδασκτικό	Μενεΐδης Κ.
	Κύθνος	αλληλοδιδασκτικό	Γ. Αισωπίδης
	Πάρος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Σουρίας Γ. (Παροικιά) 2. Κωνσταντινίδης Ν. (Λεύκες)
	Άνδρος	2 αλληλοδιδασκτικά	1. Δ. Κορκόδειλος (Χώρα) 2. Αθ.Κουμπάνης (Άνω Κάστρο)
	Τήνος	αλληλοδιδασκτικό	Αντ. Γκιών
	Σίκινος	αλληλοδιδασκτικό	Γρ. Σομμαρίπας
	Κέα	αλληλοδιδασκτικό	Καλλίνικος Καστόρχης
	Σαντορίνη	αλληλοδιδασκτικό	Μιχαήλ Πατρίκιος
	Μύκονος	αλληλοδιδασκτικό	Λεόντιος Κουμαριανός
Σποράδες	Σκόπελος	αλληλοδιδασκτικό	Γεώργιος Παπά Οικονόμος
Αργοσαρωνικός	Σαλαμίνα	αλληλοδιδασκτικό	Μάτσας Κων.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΟΛΗ	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΔΑΣΚΑΛΟΣ
Στερεά Ελλάδα	Σάλωνα	αλληλοδιδασκτικό	Παμπούκης Χ.
	Ανατολικό Μεσολογγίου	αλληλοδιδασκτικό	Παλαμάς Δημ.
	Γαλαξείδι	αλληλοδιδασκτικό	;
	Αράχωβα	αλληλοδιδασκτικό	Γιοβανόπουλος Δημ.
	Μαλανδρίνο	αλληλοδιδασκτικό	Μιχαηλίδης Η.
	Βιτρινίτσα Μαλανδρίνου	αλληλοδιδασκτικό	;
	Λειβαδιά	αλληλοδιδασκτικό	;
	Λιδωρίκι	αλληλοδιδασκτικό	;
	Ταλάντι (Αταλάντη)	αλληλοδιδασκτικό	;

Πελοπόννησος (17 αλληλοδιδασκτικά)

Κυκλάδες (11 αλληλοδιδασκτικά)

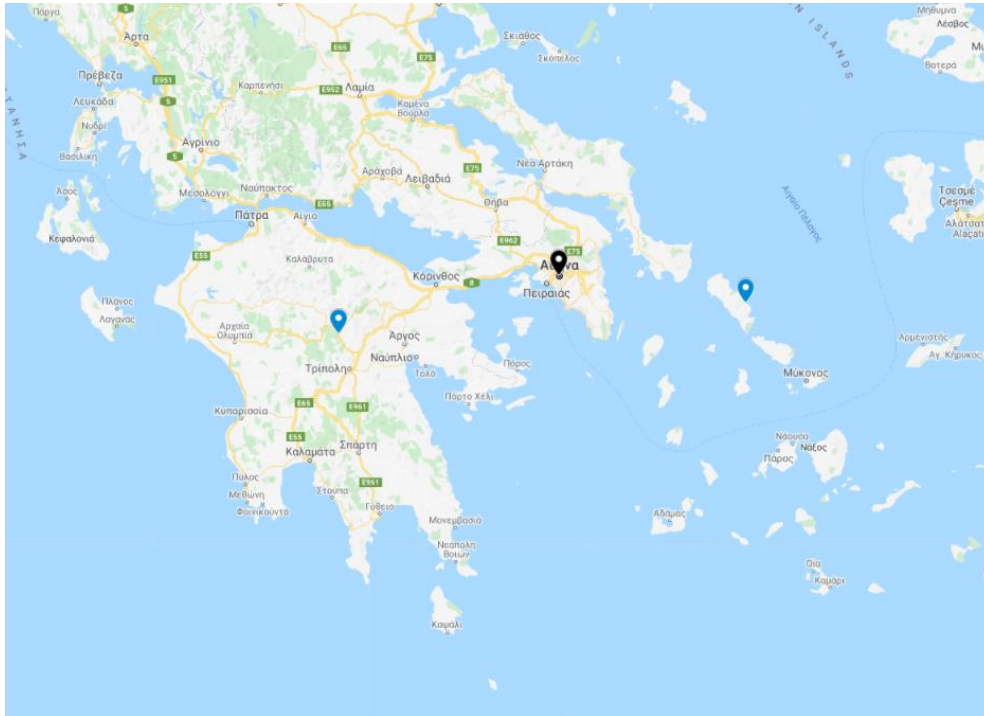
Σποράδες (1 αλληλοδιδασκτικό)

Αργοσαρωνικός (1 αλληλοδιδασκτικό)

Στερεά Ελλάδα (9 αλληλοδιδασκτικά)

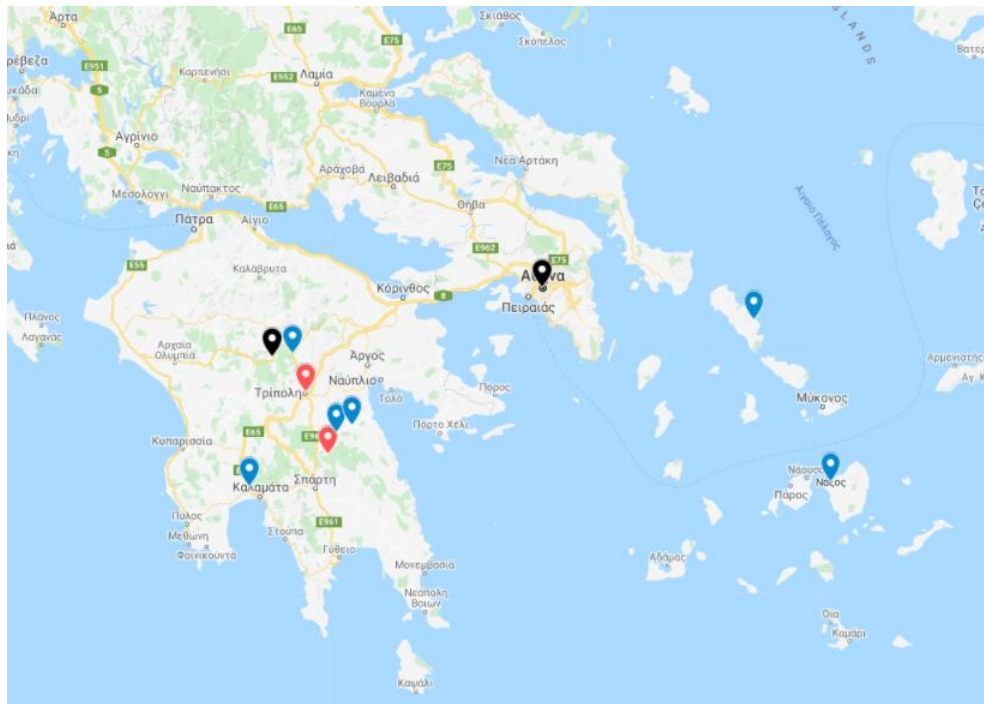
Χάρτες.

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1821**

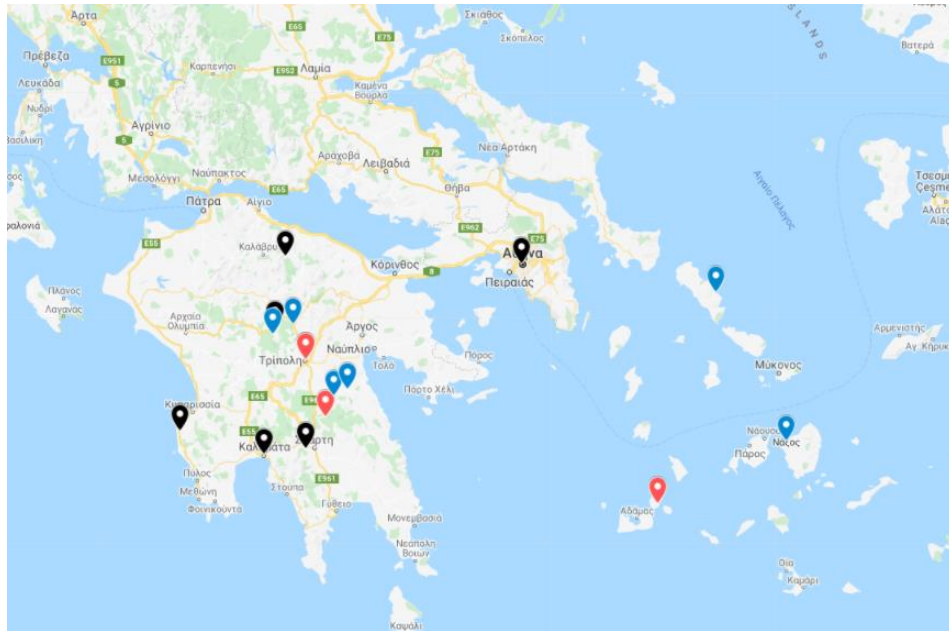
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1822**

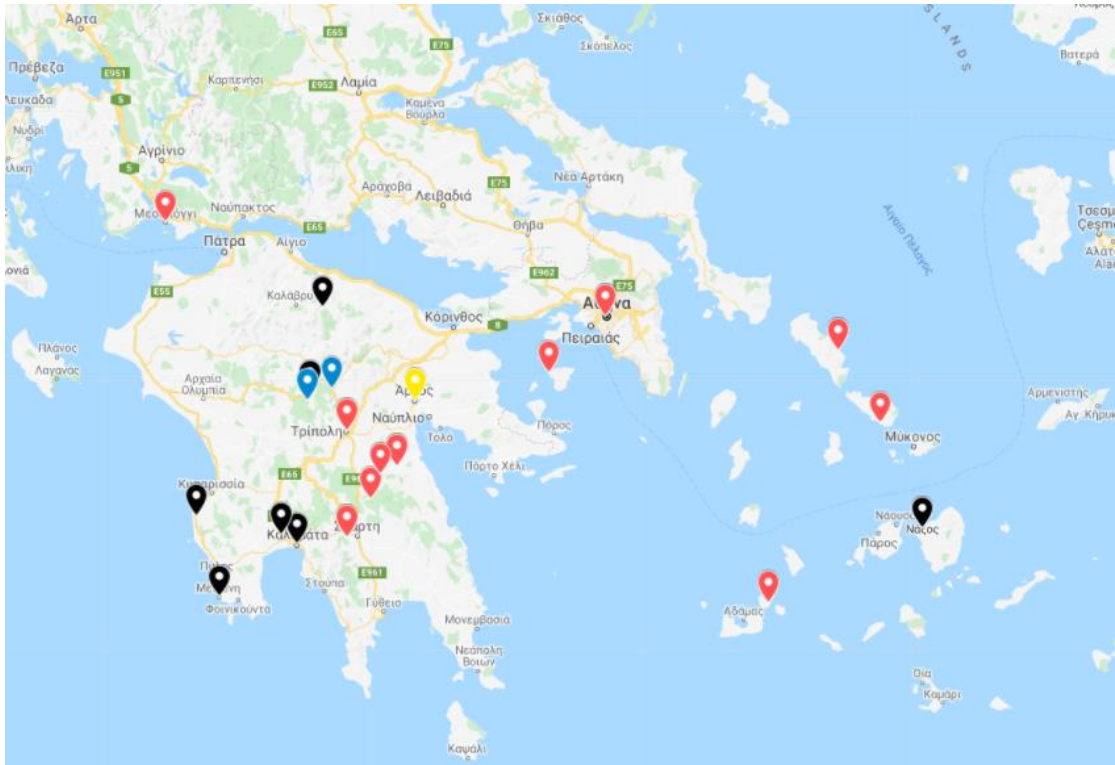
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1823**

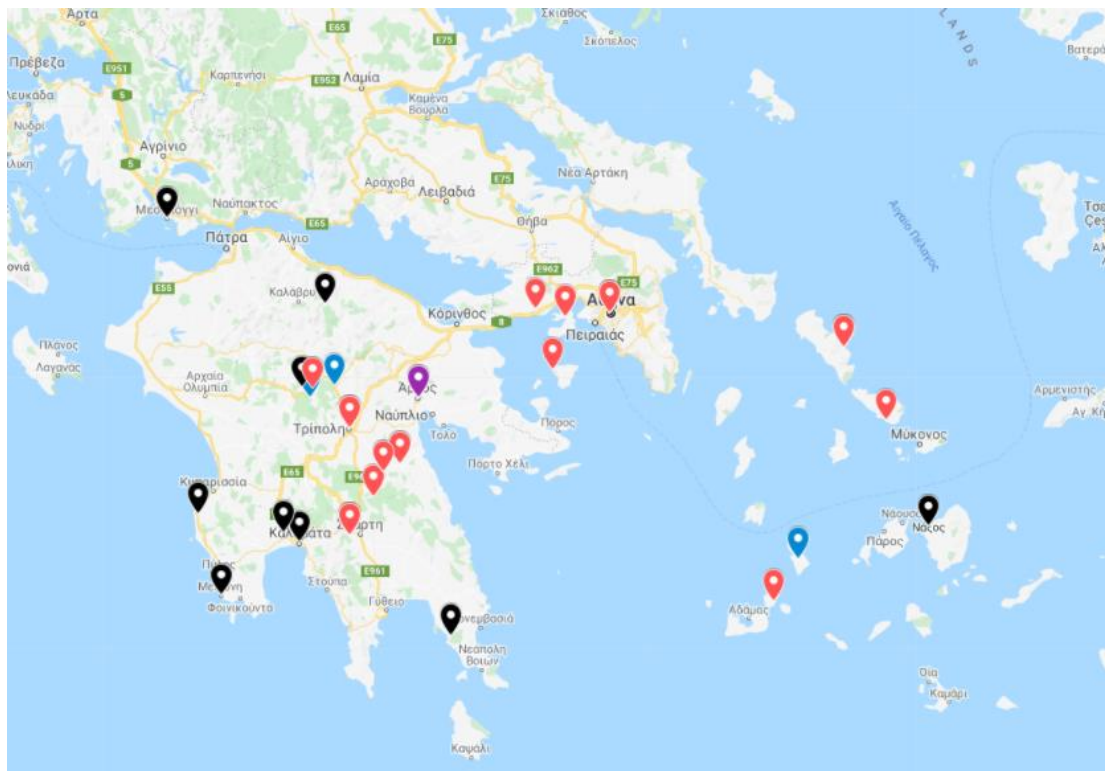
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελληνικό χώρο κατά το έτος 1824

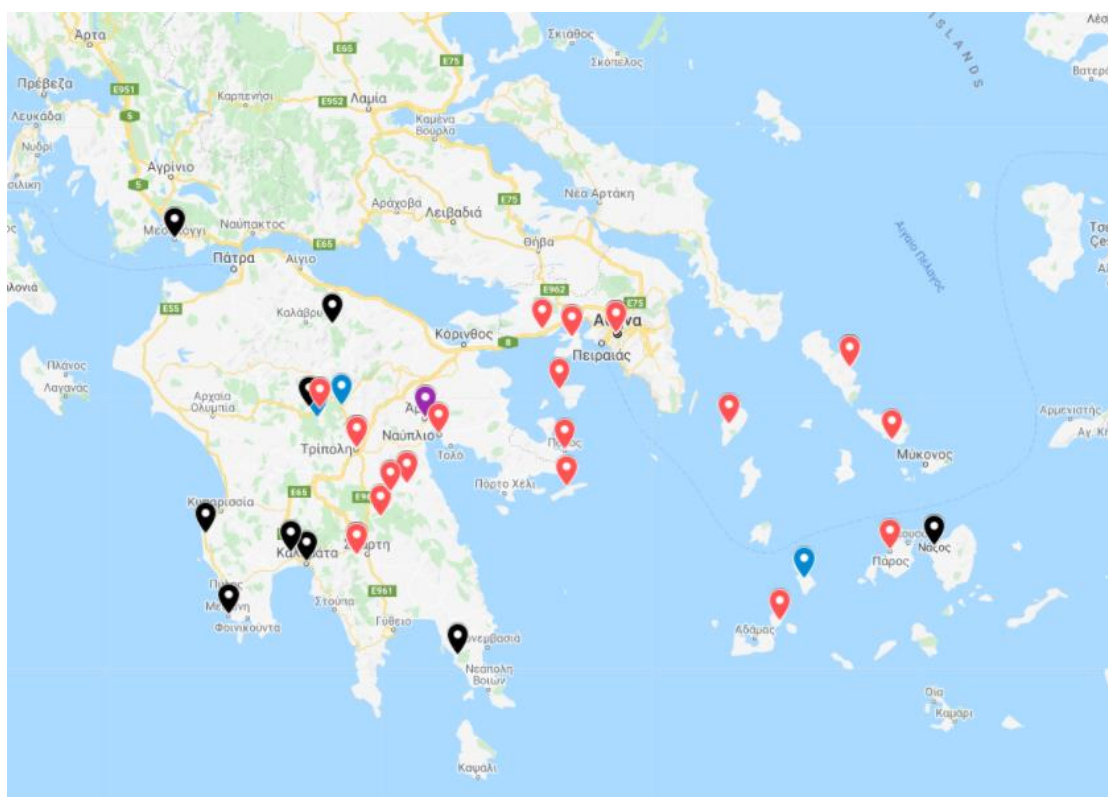
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- κοινά και αλληλοδιδασκτικά σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος 1825

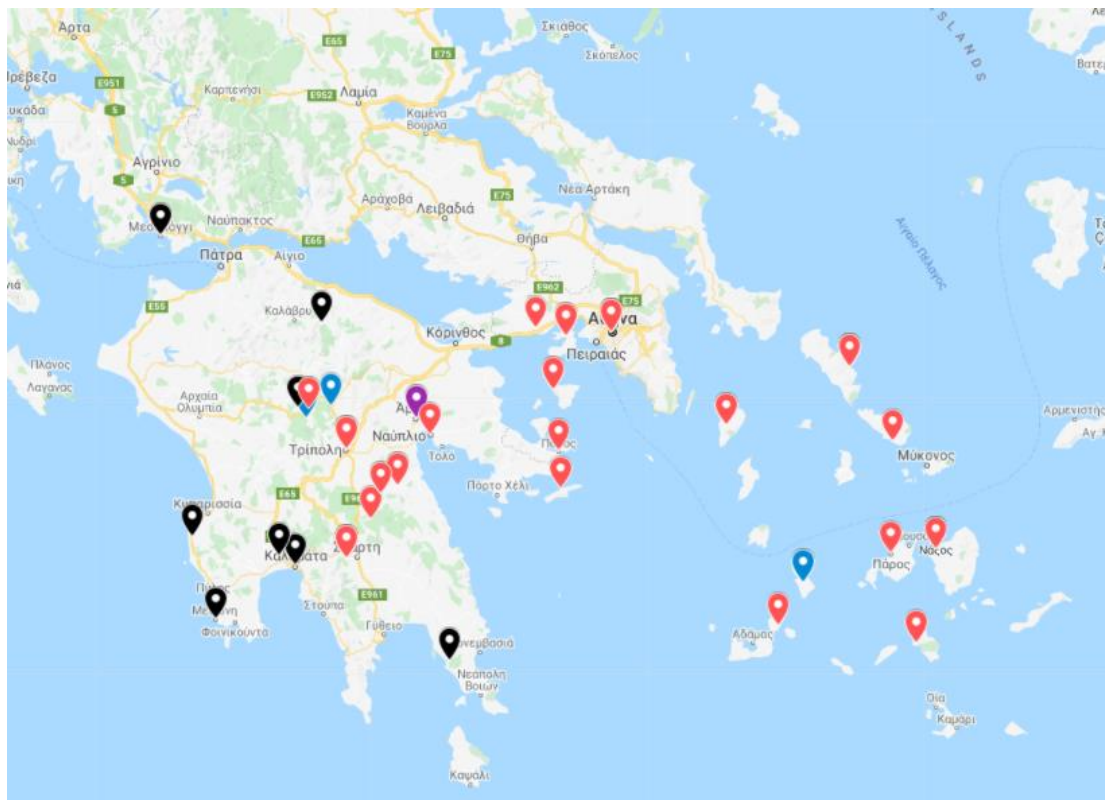
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- Κεντρικό σχολείο

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1826**

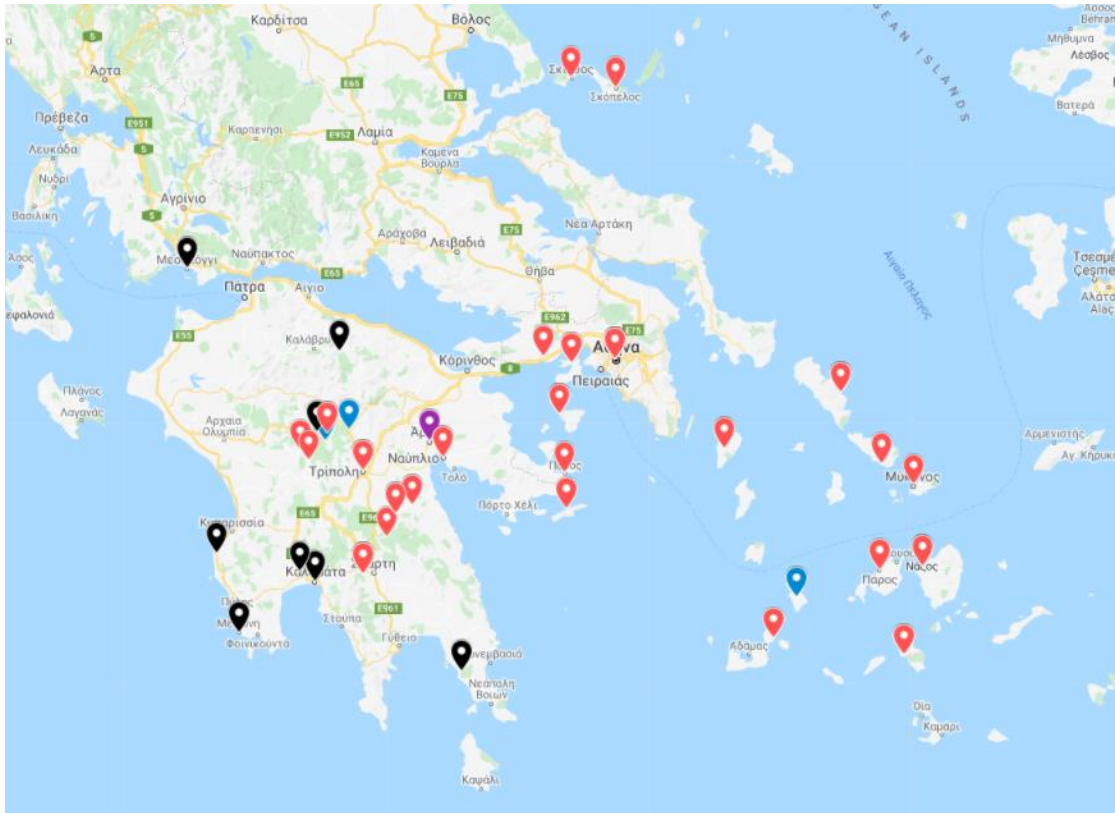
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- Κεντρικό σχολείο

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελληνικό χώρο κατά το έτος **1827**

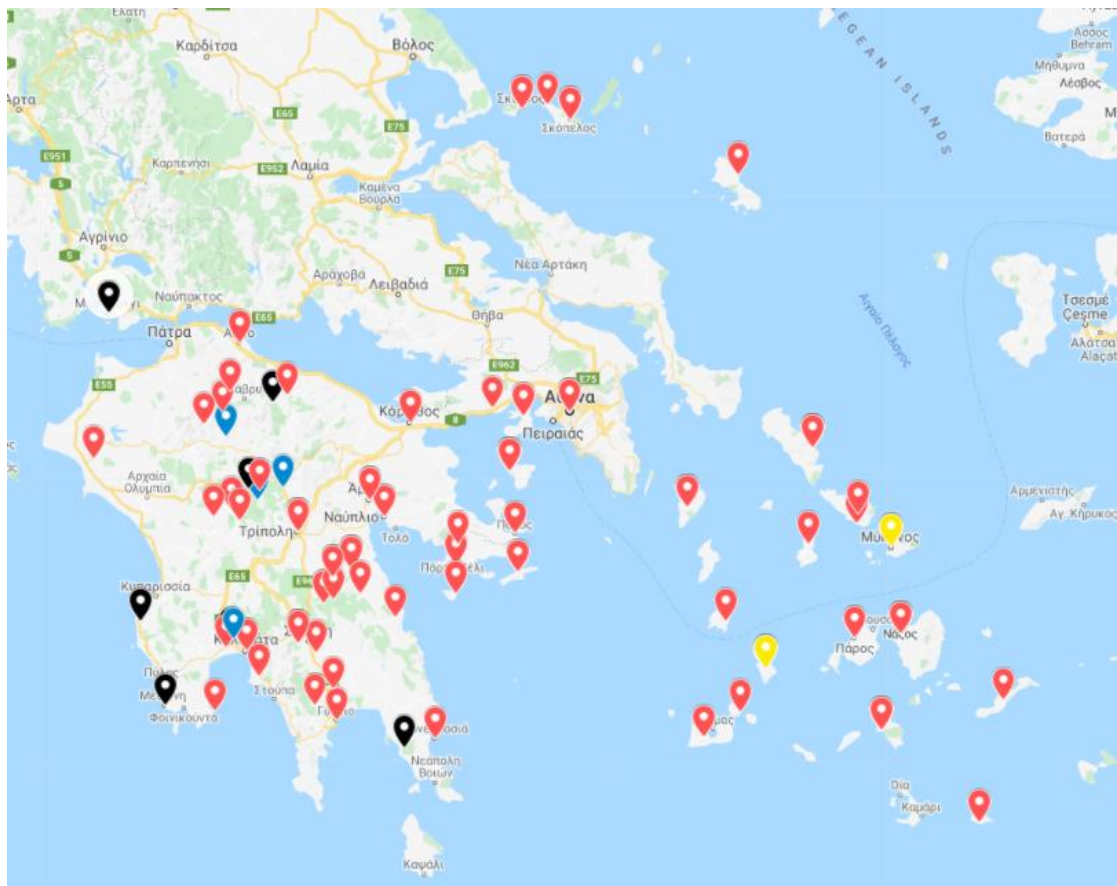
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- Κεντρικό σχολείο

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1828**

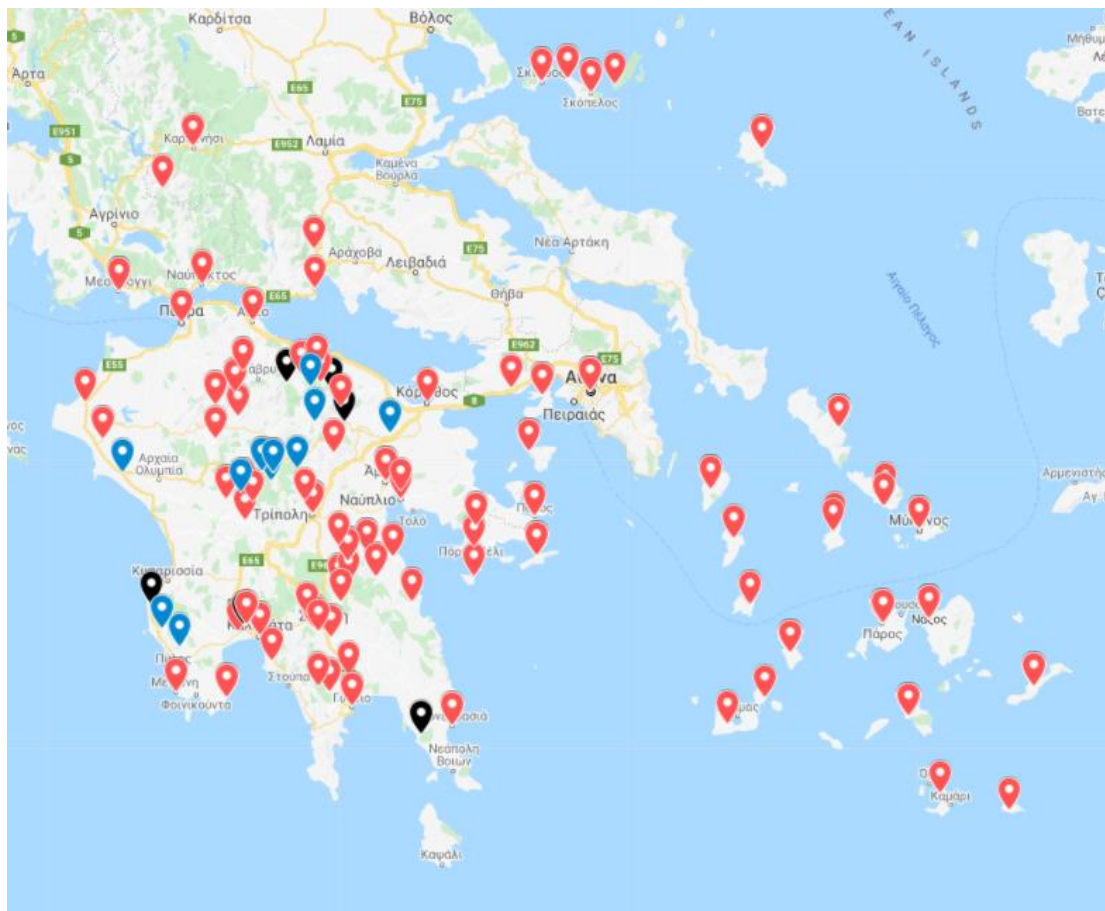
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- Κεντρικό σχολείο

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελληνικό χώρο κατά το έτος 1829

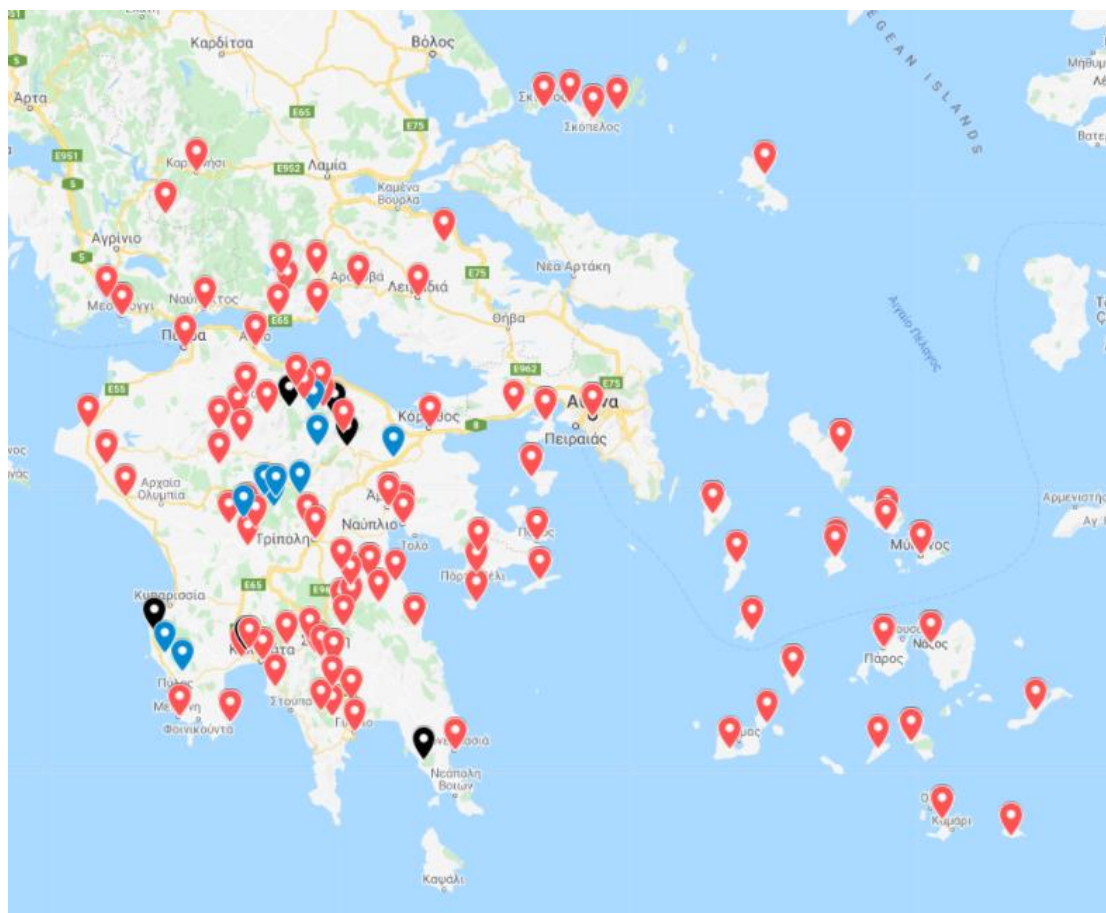
- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία
- κοινά και αλληλοδιδασκτικά σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελληνικό χώρο κατά το έτος **1830**

- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία

Γεωγραφικός εντοπισμός του σχολικού δικτύου
στον ελλαδικό χώρο κατά το έτος **1831**

- κοινά σχολεία
- αγνώστου είδους σχολεία
- αλληλοδιδασκτικά σχολεία